

320.01

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΡ. ΝΟΥΤΣΟΣ

38

Niccolò Machiavelli
ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

9).

Διατριβή επί ύφηγεσιν

ΓΙΑΝΝΙΝΑ 1982

"Παρακονλέμαι γιὰ τή φύση κού ἡ δέ θα 'πρεκε
νά μέ κάνει γινώστη αὐτῶν [τῶν πραγμάτων] ἡ
θα 'πρεκε νά μοῦ δώσει τή δύναμη γιὰ νά μπο-
ρέσω νά τά ἐφαρμόσω".

Machiavelli(1521), l. VII, σ. 389 (τ. Β', σ.119).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10
Α. Τά κενά τοῦ μακιαβελικοῦ σχεδιασμοῦ	10
Β. Τό πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας	19
Γ. Ρεαλισμός ἢ (=καύ) οὐτοπία	26
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: Οἱ προϋποθέσεις γιὰ τήν ἐφαρμογή τοῦ σχεδιασμοῦ	34
1. Ἡ μοναρχία ὡς σύμβολο τοῦ ἐθνικοῦ κράτους	35
2. Ἡ ὑποταγή τῆς "πνευματικῆς" στήν "κοσμική" ἐξουσία	42
3. Ἡ συγκρότηση μόνιμου στρατεύματος	53
4. Ἡ πολιτική ὡς δημιουργός τῆς ἠθικῆς	59
5. Ἡ καθιέρωση τοῦ "θετικοῦ" δικαίου	66
6. Κοινὴ γλώσσα καὶ ἐθνικὴ ἰδεολογία	72
7. Ἡ "virtù" ὡς ὑπέρβαση τῆς καταγωγῆς	79
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: Ἡ θεωρητικὴ θεμελίωση	89
8. Τό ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον	91
9. Ὁ κύκλος τῶν ἱστορικῶν γεγονότων	103
10. Ἡ ἀνθρώπινη "μοῖρα"	113
11. Ἡ ἱστορικὴ πρόβλεψη	124
ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ: Ἡ κριτικὴ τοῦ μακιαβελικοῦ σχεδιασμοῦ	134
12. Ἡ στοιχείωση τῆς αὐτοκριτικῆς	136
13. Ὁ Machiavelli γιὰ τὴ γένεση τοῦ "Anti-Machiavelli"	146
14. Ἡ σημερινὴ ἐκδοχὴ τῆς "ἡγεμονίας"	150
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	159
SOMMARIO	163
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	164
1. Πηγές	165
2. Συνομογραφίες	167
3. Δευτερεύουσα βιβλιογραφία	169
ΠΙΝΑΚΕΣ	
1. Ὀνομάτων	180
2. Θεμάτων	188

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ·

Ὁ Gramsci στίς σημειώσεις του γιά τό Machiavelli ἔγραφε πώς ἡ οὐτοπική ποιότητα τοῦ "Il Principe" ἐντοπίζεται στό γεγονός πώς ὁ ἡγεμόνας "ἦταν μιά καθαρή δογματική ἀφαίρεση" καί δέν "παρουσιαζόταν στόν ἰταλικό λαό μέ χαρακτηριστικά ἀντικειμενικῆς ἀμεσότητας"¹. Ἡ παρατήρηση αὐτή ἐπαληθεύεται, νομίζω, μέ τούτη τήν ἐργασία πού ἐπιχειρεῖ νά ὀριοθετήσῃ, νά ἀναλύσῃ καί ν'ἀξιολογήσῃ τήν οὐτοπική διάσταση — ὅπως μάλιστα ἀναδύεται στό σημεῖο πού συμπλέκεται ὁ πολιτικός σχεδιασμός μέ τή θεώρηση τῆς ἱστορίας — τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης τοῦ Niccolò Machiavelli (1469-1527).

Ἐχουμε συνηθίσει νά βλέπουμε τό Machiavelli, ἄλλοτε μέ κυνικό θαυμασμό κι ἄλλοτε μέ ὑποκριτική ἀντιπάθεια, σάν τό ψυχρό χειροῦργο ἢ τό "φυσιολίψη"² τῆς πολιτικῆς πραγματικότητας, πού ἀντιμετωπίζει τό παρόν της (μέ τίς ἀναντίρρητες ρίζες του στό παρελθόν) καί ὄχι τή μελλοντική της προοπτική. Ἔτσι ὁμως παραβλέπουμε τά αἷτια πού δέν ἐπέτρεψαν τήν πραγματοποίηση τῆς πολιτικῆς του σύλληψης καί τήν ἔκαναν, στήν ἐποχή του καί γιά τέσσερις αἰῶνες ἀργότερα³, μιά ἀνεδαφική πρόταση; Γιατί ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Ἰταλίας ἀπό τοὺς "βαρβάρους" καί ἡ κρατική της ἐνοποίηση ἦταν ἀδύνατο νά ὑλοποιηθεῖ τό 16^ο αἰῶνα; Τί δέ συνυπολόγισε λοιπόν ὁ Φλωρεντινός συγγραφέας καί ἡ πολιτική του φιλοσοφία ἔμεινε ἀνεκπλήρωτη καί στιγματισμένη⁴; Μέ ποιόν τρόπο συνδέεται στή φιλοσοφική του σκέψη ὁ πολιτικός ρεαλισμός μέ τήν οὐτοπική διάθεση; Πῶς λειτουργεῖ ἡ σύνδεση αὐτή στά πλαίσια τῶν ἱστορικῶν του θεωρήσεων; Τελικά ποιοί εἶναι οἱ ἀμοιβαῖοι καθορισμοί ἀνάμεσα στόν πολιτικό σχεδιασμό τοῦ Machiavelli καί τίς φιλοσοφικές του ἀπόψεις γιά τήν ἱστορία; Σ' αὐτά τά ἐρωτήματα προσπαθεῖ ν'ἀπαντήσῃ ἡ ἐργασία μου. Ἀκόμη διερευνᾷ τή σημασία αὐτῶν τῶν θεμάτων γιά τήν ἐποχή μας.

Στό πρώτο μέρος της εργασίας παρουσιάζεται κριτικά ο μακιαβελικός σχεδιασμός με βάση όχι μόνο τον "Ήγεμόνα", αλλά ολόκληρο το έργο του Φλωρεντινού πολιτικού φιλοσόφου, αφού σε διαφορετικές στιγμές της συγγραφικής του πορείας εκφράζει την πρότασή του για την ανόρθωση της Ιταλίας. Στο δεύτερο μέρος συζητείται η θεωρητική θεμελίωση του σχεδιασμού: αναλύονται και αξιολογούνται οι φιλοσοφικές απόψεις του Machiavelli για την ιστορία. Στο τρίτο μέρος επιχειρείται η κριτική του μακιαβελικού σχεδιασμού, σε συσχετισμό με τα αίτια που για τετρακόσια περίπου χρόνια εμπόδισαν τον "ήγεμόνα" να εκπληρώσει την έθνική του αποστολή, και επισημαίνονται τα σύγχρονα ιταλικά δεδομένα αυτής της προβληματικής. Ακολουθούν τα συμπεράσματα της έρευνας και η παράθεση των πηγών και της δευτερεύουσας βιβλιογραφίας (έδω είναι αυτονόητη η επιλογή και η αξιοποίηση εκείνων των έργων που ενίσχυσαν, θετικά ή αρνητικά, την ερμηνευτική κατεύθυνση αυτής της εργασίας).⁵

Η επικαιρότητα της σκέψης του Machiavelli, που προσδιορίζει και την αναγκαιότητα αυτής της εργασίας, οφείλεται κυρίως στους ακόλουθους λόγους:

α) κάθε φορά είναι ζωηρό το ενδιαφέρον για την αποκατάσταση ενός συγγραφέα και πολύ περισσότερο του Machiavelli⁶, εφόσον ο πολιτικός "μακιαβελισμός"⁷ της νεώτερης και σύγχρονης ιστορίας θεωρήθηκε φυσικό συμπέρασμα των θεωρήσεών του.

β) τα έργα του Φλωρεντινού φιλόσοφου συζητήθηκαν ευρύτατα από τη δυτική πολιτική επιστήμη (έγκαινιάζουν τη "γαλιλαϊκή παράδοση"⁸ με την αίτιοκρατική αντιμετώπιση των πολιτικών γεγονότων) και συνέτειναν στη διαμόρφωση της διαλεκτικής ερμηνείας της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας (π.χ. η έννοια της "ήγεμονίας" στα "Τετράδια" του Gramsci)⁹.

γ) η τεχνοκρατική και γραφειοκρατική κοινωνία του καιρού μας, έννοώντας την πολιτική σαν τεχνική επιδεξιότητα που διδάσκεται και μαθαίνεται, εύνοει την αναδρομή στις θεωρητικές άπαρχές της "πολιτικής σαν αυτόνομης επιστήμης",¹⁰ που φαίνεται να προτείνει ο Machiavelli.

δ) στο σημείο που συγκρούονται οι προσωπικές επιλογές με τη συλλογική διάθεση, ή ατομική στάση με τον πρόσωπο νόμο και αντιφάσκει ή θεωρία με την πράξη, προκύπτει το πρόβλημα τών σχέσεων ήθικης και πολιτικής που παρουσιάζεται και στο μακιαβελικό έργο¹¹.

ε) σήμερα που το πρόβλημα της εξουσίας βρίσκεται στο κέντρο τών φιλοσοφικών και πολιτικών συζητήσεων, οι αναλύσεις του Φλωρεντινού συγγραφέα για τη "λογική της δύναμης"¹² αποτελούν ένα ουσιαστικό εφόδιο.

στ) ιδιαίτερα η μελέτη τών προθέσεων ή τών υποδείξεων για την ανάπτυξη της δυτικοευρωπαϊκής άστικής κοινωνίας, από την άποψη τών κατοπινών της πραγματώσεων, χρησιμεύει σημαντικά στον έντοπισμό εκείνων που δέν έγιναν, αν και τά είχαν δραματισθεί οι θεωρητικοί της εκπρόσωποι (π.χ. ο Machiavelli).

ζ) έτσι η γνώση τών χαρακτηριστικών της παραλείψεων ή αποτυχιών υποβοηθεί στην όρθή χάραξη μιās στρατηγικής για την ανάπτυξή της και ξαναθέτει το μακιαβελικό πρόβλημα της "ήγεμονίας", εφόσον ή οργανωμένη συλλογική δύναμη και όχι ή "χαρισματική" προσωπικότητα μπορεί νά υλοποιήσει μιá τέτοια στρατηγική.

η) αν στη μεσογειακή Εύρώπη διαφαίνεται μιá σχετική προοπτική, ειδικότερα όμως στην Ελλάδα ή σκέψη του Machiavelli, που οί προσεγγίσεις της έχουν μιá μακραίωνη ιστορία¹³, μπορεί νά γίνει αντικείμενο πολλαπλών επιστημονικών εργασιών.

Εύχαριστώ θερμά τούς καθηγητές κκ. Εύτυχη Ι. Μπιτσάκη και Βασ. Α. Κύρκο για τίς υποδείξεις τους κατά την τελική επεξεργασία του κειμένου μου. Τόν καθηγητή κ. Ν. Παναγιωτάκη για τίς παρατηρήσεις του (ιδιαίτερα στο ένατο κεφάλαιο) και τόν καθηγητή κ. Ζ. Τσιρπανλή για τη συμβολή του στην αντιμετώπιση επίμεινους προβλημάτων της εργασίας μου.

Π. Χ. Ν.

1. Gramsci (1932-1934), σ. 1556 ("...astrazione dottrinarια...").

2. Για τὺς ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις τοῦ μακιαβελικοῦ ἔργου βλ. παρακάτω σ. 19κκ.

3. Βλ. γι' αὐτό τό θέμα Ph. Gut, *L' unité italienne* (Paris 1972) καί Z. Τσιρπανλῆ, 'Η σύγχρονη ἐποχή. 'Από τήν πτώση τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντα (1814) ὡς τὺς παραμονές τοῦ Α' Παγκοσμίου πολέμου (1914) ('Ιωάννινα 1976), σ. 241 κκ.

4. Βλ. παρακάτω σ. 19κκ., 146κκ.

5. Πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεῖα θά βρεῖ ὁ ἀναγνώστης στό τέλος τοῦ βιβλίου. Στὺς ὑποσημειώσεις τοῦ κειμένου ἀναγράφεται μόνο τό ἐπώνυμο τοῦ συγγραφέα, τό ἔτος πού γράφεται ἢ πρωτοδημοσιεύεται τό ἔργο του καί ἡ σελίδα πού καρατίθεται ἢ σχολιάζεται. Ὄταν πρόκειται γιὰ ἔργα πού δέν ἔχουν ἀπόλυτη συνάφεια μέ τή φιλοσοφία τοῦ Machiavelli, τότε στὺς ὑποσημειώσεις (καί ὄχι στόν τελικό βιβλιογραφικό πίνακα) δύνονται ὅλα τους τά στοιχεῖα.

Γιὰ μιὰ κριτική βιβλιογραφική ἐπισκόπηση βλ. Cochrane (1961), σ. 113 κκ., Clark (1970), σ. 93κκ. καί Geerken (1976), σ. 351κκ.

6. Βλ. σ. 20κκ.

7. Βλ. σ. 19κκ., 146κκ.

8. Για τήν ἔκφραση αὐτή βλ. 'Ηλ. Α. Κατσούλη, 'Επιστημολογικά προβλήματα τῆς σύγχρονης Πολιτικῆς 'Επιστήμης ('Αθήνα 1980), σ. 39κκ. Για τὺς ἐκβιώσεις τῶν ἰδεῶν τοῦ Machiavelli στή μεταγενέστερη φιλοσοφικο-πολιτική σκέψη βλ. παρακάτω σ. 19κκ., 23, 24, 26, 28, 29, 32, 33, 36, 40, 45, 60, 62, 129, 132, 150κκ.

9. Γι' αὐτό τό θέμα βλ. παρακάτω σ. 20κκ., 150κκ. Πρβλ. καί τή διακρίτωση τοῦ Καμένεφ (1934), σ. 38 (=ὁ Μ. ἦταν "δάσκαλος τῆς πολιτικῆς δεοντολογίας καί λαμπρὸς διαλεκτικὸς στοχαστής") καί τὺς ἀναλύσεις τοῦ A. Besançon, *Les sources intellectuelles de Lénin* (Paris 1978), σ. 17κκ.

10. Θέση πού κρίνει ὁ Gramsci (1932-1934), σ. 1568κκ. Ὁ Burnham, ἂν καί καταδικάζει τοὺς "νέους μακιαβελικοὺς" (1943, *passim*), ὅμως διατυπώνει τήν ἀποψη ἡ τεχνοκρατία εἶναι ἡ ἰδεολογία τῆς "διευθυντικῆς κοινωνίας": *The Managerial Revolution* (1941, μτφρ. Τ. Κονδύλη, 'Αθήνα 1970), σ. 106, 245, 259.

11. Βλ. παρακάτω σ. 59κκ. Ὁ B. Willms, *Die politischen Ideen von Hobbes bis Ho Tschí Minh* (Stuttgart κ.ἄ. 1971), σ. 30 θεωρεῖ τό μακιαβελικό χωρισμὸ τῆς πολιτικῆς ἀπὸ τήν ἠθική "μιὰ γενική ἀρχή τῆς πολιτικῆς ἐξέλιξης τῶν νεωτέρων χρόνων". Για τή σημερινή προβληματική βλ. Τιταρένκο

(1972), σ. 35κκ.

12. Βλ. Lefort(1972), σ. 346κκ., Gauchet (1974), σ. 907κκ. καὶ Dotti (1979), *passim*. Γιά τήν κριτική τοῦ φασιστικοῦ καὶ ἐθνικοσιαλιστικοῦ ὁλοκληρωτισμοῦ (πού ἐπικαλέσθηκε τόν "πατριωτισμό" τοῦ Machiavelli) βλ. παρακάτω σ. 20/21, 150/151. Γιά ἀντίστοιχες προσεγγίσεις τοῦ σοβιετικοῦ κράτους βλ. A. Vagts, *Intelligentsia Versus Reason of State*, "Political Science Quarterly", τ. 84(1969), σ. 180κκ.

13. Γιά τήν παρουσία τοῦ Machiavelli στή νεοελληνική σκέψη ἐτοιμάζω ἄλλη ἐργασία. Βλ. ὥστόσο τή σ.16 (σημ. 17).

Τό 1971 μεταφράστηκαν στή γλώσσα μας τὰ Ἄπαντα, σχεδόν, τοῦ Machiavelli (κάθε φορά, μέσα σέ παρένθεση, στίς ὑποσημειώσεις αὐτῆς τῆς ἐργασίας, θ' ἀναφέρεται καί ἡ ἀντίστοιχη σελίδα αὐτῆς τῆς μετάφρασης):

N. Μακριαβέλλι, Ἄπαντα, τόμ. 1 καὶ 2 (μτφρ. Τ. Κονδύλη, Ἀθήνα, "Κάλβος" 1971). Ὁ "Ἡγεμόνας" γνώρισε, καθόσο ξέρω, πολλές μεταφράσεις: τοῦ Παν. Χαλκιδόκουλου (Ἀθήναι, "Φέξης" 1909 μέ ἐπιλεγόμενα τοῦ Ν. Καζάζη· βλ. τοῦ Ἰδίου, 1879, σ. 5κκ.), τοῦ N. Καζαντζάκη (Ἀθήναι, "Φέξης" καί "Γαλαξίας" 1961), τοῦ Λ. Παυλῶδη (Ἀθήνα, "Γκοβόστης" 1932, "Κεραμεύς" 1950 καί "Ἀναγνωστίδης" 1980) καί τῆς Λ. Μοσχονᾶ (Ἀθήνα, "Σκαρβαῦτος" 1969). Ἀποσπάσματα ἀπό τό ἴδιον ἔργο (18^ο κεφάλαιο) καθώς καί τό 2^ο κεφ. τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς "Φλωρεντινῆς ἱστορίας" μεταφράστηκαν ἀπό τόν Ἀρσ. Γεροντικὸ ("Κερκυραϊκά Χρονικά", τ. 10, 1963, σ. 81κκ.= Ἀπαντήσεις, Κέρκυρα 1963, σ. 81-88). Ἐκίσης μεταφράστηκε ὁ "Μανδραγόρας" ἀπό τόν Παντ. Πρεβελάκη ("Ἑταιρεία Σπουδῶν", Ἀθήνα 1981).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α. Τά κενά τοῦ μακιαβελικοῦ σχεδιασμοῦ

Στό πρῶτο τέταρτο τοῦ 16ου αἰῶνα, στήν ἐποχή τοῦ γράφει ὁ Niccolò Machiavelli (1469-1527)¹, ἦταν πλόας ὁρατές οἱ διαδικασίες γιά τή συγκρότηση τῶν ἐθνικῶν κρατῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης (Γαλλία, Ἀγγλία, Ἰσπανία)². Μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς προβιομηχανικῆς (ἢ ἐμπορευματοικῆς) ἀστικῆς τάξης — ὀρθολογικότερος καταμερισμός ἐργασίας στή μαζική βιοτεχνική παραγωγή, κολλακλασιασμός προῦδων τῆς μετακοινητικῆς οἰκονομίας καί ἀνθήση τοῦ ὑπερκόντιου ἐμπορίου — εἶχε συμβαδίσει ἡ ἐνίσχυση τῆς κεντρικῆς βασιλικῆς ἐξουσίας στήν κοινή προσπάθεια ν' ἀποδυναμωθοῦν οἱ τοπικοὶ φεουδαρχικοὶ οἴκοι (κεύ μέ τά κρονόμια καί τά διόδια ἐμπόδιζαν τή διεύρυνση τῆς ἐθνικῆς ἀγορᾶς). Μάλιστα μετά τήν ἀνακάλυψη τοῦ "νέου κόσμου" καί τίς ἀλλεκάλληλες ἐξορμήσεις τῶν Εὐρωπαίων γιά τήν ἀκομύζηση τοῦ πλούτου τοῦ θά σταματήσει ἡ Μεσόγειος νά συγκεντρώνει τήν κύρια ἐμπορική τους δραστηριότητα καί μέ τά κολύτιμα μέταλλα τοῦ θά φέρουν θ' αὐξηθεῖ τό κινητό κεφάλαιο (μέ τό σχῆμα ἐμπορικῶν ἐταιρειῶν) καί θά σημειωθεῖ ραγδαία ἀνοδος τῶν τιμῶν³. Ὁ ἀντίκτυπος αὐτῶν τῶν γεγονότων ἦταν ἀμεσος καί καίριος γιά τήν πατρίδα τοῦ Machiavelli, ὅπου οἱ κόλεις τῆς ἀσχολοῦνταν κυρίως μέ τό ἀνατολικό ἐμπόριο (πού περιορίσθηκε μετά τήν ἀλωση τῆς Κων/πολῆς), ἡ πρόωρη ἀνάπτυξή τους εἶχε ἐξαρτηθεῖ ἀπό τή φεουδαρχική ἐνδοχώρα καί τό τραπεζικό τους σύστημα εἶχε ἀναστεύει τήν παραγωγική ἐκένδυση τοῦ κεφαλαίου. Οἱ μικροπολιτικές ἀντιθέσεις τῶν πόλεων-κρατῶν τῆς Ἰταλίας, οἱ "κοσμικές" βλέψεις τοῦ Πάπα, οἱ συχνές ἐκεμβάσεις τῶν ξένων δυνάμεων καί ἡ χρεωκοπία τῶν τραπεζῶν ἐκισφράγισαν τή μακραίωνη ὁλοσθροδρόμησή της. Ἡ "ἀνα-γέννησή" της εἶχε περιορισθεῖ στό πολιτιστικό πεδίο καί εὐστοχα ὁ φλωρεντινός δικλωμάτης παρατηροῦσε τό 1509 πῶς οἱ Βενετοὶ ζωγραφίζουν τώρα τόν ἅγιο Μάρκο μέ σπαθί καί ὄχι μέ βιβλίο⁴. Βέβαια στή γενέτειρά τοῦ Machiavelli (ὅπου ἀπό τόν ὄφιμο Μεσσίνα εἶχαν ἀκμάσει οἱ "Συντεχνίες", εἶχαν σημειωθεῖ κολλαπλές κοινωνικές ἀναταραχές ἀνάμεσα στό "popolo minuto" καί τό popolo grasso" καί εἶχαν σχηματισθεῖ δύο κομματικοὶ σχηματισμοί μέ διαφορετική ἐξωτερική πολιτική) εἶχε παγιωθεῖ μιά μορφή δημοκρατικῆς διακυβέρνησης (τό 1502 χρίσθηκε "Gonfalonieri a vita dal popolo fiorentino" ὁ Piero Soderini)⁵, πού ὑπερέτησε καί ὁ

Ίδιος.

Όταν προσωρινά άποσύρθηκε από την ενεργό πολιτική δράση ο Machiavelli, μέ την κατάλυση της φλωρεντινής δημοκρατίας από τους Ίσπανούς που ξαναφέρνουν στή διακυβέρνηση της Τοσκάνας τό 1512 τή "signoria medicea"⁶, βρήκε στό San Casciano τήν άνεση νά έπεξεργαστεΐ θεωρητικά τήν έμπειρία του⁷. Έτσι θά έτοιμάσει τόν "'Ηγεμόνα" (1513)⁸, πού τόν άφιερώνει στό Lorenzo de' Medici (τόν "duca d' Urbino"), καί θ' άρχίσει τίς "Διατριβές στήν πρώτη δεκάδα του Τύτου Λίβιου"⁹ πού θά ολοκληρωθοΰν τό 1521. Ή κεντρική ιδέα του πρώτου έργου, πού τόν καθιέρωσε στήν πολιτική φιλοσοφία ώς συγγραφέα πρώτης γραμμής, σέ συνδυασμό μέ τίς κυριότερες θέσεις των "Διατριβών" καί μέ όρισμένα σημεΐα των υπόλοιπων έργων του¹⁰, εΐναι ότι ό ήγεμόνας (όπως τόν φαντάζεται ό Machiavelli νά συγκεντρώνει καί νά διατηρεΐ μέ θεμιτά ή άθέμιτα μέσα τήν έξουσία) θά ένώσει τήν Ίταλία καί θά τήν άκελευθερώσει από τους "βαρβάρους". Οί δύο αύτοΐ στόχοι, πού συνδέονται όργανικά μεταξύ τους, άποτελοΰν τό πρόγραμμα της συγκεκριμένης πολιτικής δραστηριότητας πού προτείνει στήν ήγεσία της τεμαχισμένης πατρίδας του ό Machiavelli.

Τήν έφαρμογή όμως αύτου του σχεδιασμού¹¹ ό Ίδιος δέ θά ζήσει νά τή χαρεΐ. Ή άπογοήτευσή του — μερικές φορές ιδιαίτερα έντονη¹² — τόν κάνει νά ξαναδεΐ από τήν άρχή τό πρόβλημα πού τόν συναρπάζει καί τή σχετική λύση πού υΐοθετεΐ. Στήν έποχή μας θά ρωτοΰσε κανείς αν πρόκειται γιά σχεδιασμό πού ξεπερνοΰσε τά ιστορικά δεδομένα της Ιταλικής Αναγέννησης. Ποιούς παράγοντες δέ συνυπολόγισε, ώστε νά παραμείνει γιά τέσσερις αιώνες τό πρόγραμμά του άνεφάρμοστο; Ήταν άπρόβλεπτοι αύτοΐ οί παράγοντες, φάνηκαν εύκρινέστερα σπήν κατοικινή ιστορική πορεία της Ίταλίας ή παρουσιάστηκαν κλύας από τότε καί γιά τήν άποτελεσματική τους αντιμετώπιση γράφεται τό έργο του Machiavelli; Μήπως στό φλωρεντινό φιλόσοφο μπορεΐ νά έκσημανθεΐ μιá άναλογία μέ τους ούτοπικούς σχεδιασμούς των συγχρόνων του (στήν ίδια πενταετία γράφεται ό "'Ηγεμόνας" καί ή "Ούτοπία" του Thomas Morus)¹³;

Γιά τήν όρθή έκσημάνση αύτης της άναλογίας πρέκει νά άρθοΰν δύο παρεξηγήσεις πού άνανεώνονται τόσο από τόν "κοινό νοΰ" όσο καί από τήν άκαδημαϊκή φιλοσοφία: ή άποκλειστικά έτυμολογική θεώρηση του "ού-τοπικού" φαινομένου καί ή ριζικά άνιστορική του εξέταση¹⁴. Από τή κριτική του συγκεκριμένου παρόντος, από τήν έκτίμηση των κοινωνικών καί πολιτικών του συνθηκών, ξεκινούν οί ούτοπιστές νά περιγράψουν τήν ιδανική πολιτεία — εΐτε ώς έπιστροφή

ἀκώτατο παρελθόν εἴτε ὡς προσδοκία ἑνός εὐτυχισμένου μέλλοντος. Ἐκμηδενίζονται οἱ ἀκαιτήσεις τῶν οὐτοπιστῶν ὅταν τίς θεωροῦμε ἐξωπραγματικές συλλήψεις, ἂν καί εἶναι ὀλοφάνερη ἡ ἱστορική διάσταση τῶν σχεδιασμῶν τους, μέ τούς ὁποιούς ἀποτολμοῦν ν' ἀποσαφηνίσουν τίς κινητήριες κοινωνικές καί πολιτικές διεργασίες τοῦ καιροῦ τους. Βέβαια τό γενικότερο ἱστορικό κλίμα δέν ἔχει ἀκόμα ὠριμάσει γιά νά συνειδητοποιηθοῦν τά κρίσιμα προβλήματα, μέ ἀποτέλεσμα ἡ "ἀντι-κοινωνία" πού περιγράφουν οἱ οὐτοπιστές νά παραμένει μακρινός στόχος καί χωρίς τά κατάλληλα μέσα γιά τήν πραγμάτωσή του.

Μπορεῖ ὁ Machiavelli, μ' αὐτό τό ἐρμηνευτικό πρίσμα, νά χαρακτηρισθεῖ οὐτοπιστής; Ὁ συγγραφέας τοῦ "Ἡγεμόνα" — κατακτώντας μιὰ ὀλική ἱστορική ὁραση πού στοιχειοθετοῦσε ἡ γνώση τοῦ παρελθόντος, ἡ διάγνωση τῶν ἀκαιτήσεων τοῦ παρόντος καί ἡ πρόγνωση τῆς μελλοντικῆς πορείας τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι — προσπαθεῖ νά δώσει στή "βαριά τραυματισμένη Ἰταλία"¹⁵ τή μοναδική λύση γιά τό χρόνιο ἔθνικό της πρόβλημα. Βέβαια δέν πλάθει μιὰ ἰδανική πολιτεία γιά νά τή συγκρίνει μέ τήν ἱστορική πραγματικότητα τοῦ τόπου του. Οἱ ἀνησυχίες πού τοῦ προκαλεῖ τό παρόν δέν τόν ὁδηγοῦν νά περιγράψει ἕνα ἐφησυχασμένο μέλλον ἢ ἕνα ἐκθειασμένο παρελθόν. Ἀντίστροφα, συνταιριάζει τήν πολιτική του ἐμπειρία μέ τήν ἀρχαιολογιστά, μπολιάζει γόνιμα — στήν ἀνάλυση τοῦ παρόντος — τά δεδομένα τοῦ παρελθόντος μέ τήν προοπτική τοῦ μέλλοντος καί ἀναζητᾷ τήν ἔξοδα τήν ἀνθρώπινη "οὐσία", πού διατρέχει καί ἐμφυχώνει ὁλόκληρη τήν ἱστορία¹⁶. Πρόκειται, βέβαια, γιά τήν πολιτική ἱστορία πού τήν ἀποδεσμεύει ἀπό κάθε θεολογικό παρεμβατισμό, χωρίς ὅμως νά φτάνει καί στό συμπέρασμα πώς ἡ "οὐσία" τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος ταυτίζεται μέ τίς συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦν σέ μιὰ καθορισμένη ἐποχή. Ἡ ἀφαιρετική αὐτή ἀντιμετώπιση τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς, πού ὑλοθέτησε στίς ἱστορικές του θεωρήσεις ὁ Machiavelli, ὁδηγοῦσε ἀναπόφευκτα στόν ὑπερτονισμό τῆς ὁμοιότητος τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῶν συγχρόνων του στίς ἰταλικές πόλεις μέ τήν ἀντίστοιχη "vita activa" τῶν Ῥωμαίων καί στήν ταυτόχρονη ἀποσιώπηση τῶν νέων ὀργανικῶν στοιχείων τῆς ἐκκολαπτόμενης ἀστικῆς κοινωνίας, πού εἶχαν μιὰ διαφορετική κατεύθυνση.

Παρ' ὅλες τίς ἀδυναμίες τῶν φιλοσοφικῶν του θεωρήσεων ὁ φλωρεντινός στοχαστής καθορίζει μέ αὐστηρό τρόπο τό στόχο καί τά μέσα πού κρίνει ἀναγκαῖα γιά τήν πραγματοποίησή του. Ἀγωνίζεται νά καταδείξει στόν "Ἡγεμόνα", πώς εἶναι ἐφικτή ἡ μετάβαση ἀπό τήν τωρινή παρακμή τῆς Ἰταλίας στήν ἀνόρθωσή

της καὶ στήν ἀνάκτηση τοῦ μεγαλείου της. Σύμφωνα μέ τούς στίχους τοῦ Πετράρχη πού παραθέτει στό τέλος αὐτοῦ τοῦ ἔργου,

"ἡ ἀρχαία ἀνδρεία

στὺς ἰταλικές καρδιές δέν πέθανε ἀκόμη"¹⁷.

Ἡ κομματιασμένη σέ πολυάριθμα κρατίδια χώρα τοῦ¹⁸ δέν εἶχε ἀποκτήσει τήν ἀπαραίτητη πολιτική σύμπνοια, πού θά τῆς ἐξασφάλιζε τήν ὁμοιόμορφη οἰκονομική καὶ γενικότερα κοινωνική ἀνάπτυξη¹⁹ καὶ τήν κοινὴ ἄμυνα, ἀφοῦ ἡ ξένη κατοχὴ ἐναλλασσόταν ἀνάλογα μέ τὰ ἐκάστοτε συμφέροντα καὶ τὺς δυνατότητες τῶν Γάλλων καὶ Ἰσπανῶν κατακτητῶν. Ἀναγκάζεται λοιπόν ὁ Machiavelli νά δώσει στὸν "ἡγεμόνα" ὅλες τὺς θεμιτές καὶ ἀθέμιτες ἐξουσίες καὶ νά τοῦ ὑποδείξει ποιά μέσα θά χρησιμοποιοῦναι γιὰ τήν ἐκπλήρωση τοῦ ὑπέρτατου στόχου: τήν ἀπελευθέρωση καὶ τήν ἔνωση τῆς Ἰταλίας²⁰. Βέβαια ὁ Φλωρεντινὸς πολιτικός σύμβουλος δέν ἀφιερώθηκε μόνο στὴ θεωρητικὴ διερεύνηση τοῦ δεύτερου μέρους τοῦ σχεδιασμοῦ του, στὴ συνένωση δηλ. τῶν ἰταλικῶν κρατιδίων, πού ἀποτελεῖ τὴν οὐσιαστικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς χώρας του. Γιατί ὁ πατριωτισμὸς²¹ του δέν φορτίζει συναισθηματικὰ τὺς προτάσεις του, ἀντίθετα τοῦ ἐπιτρέπει νά μελετήσει τοὺς ὅρους καὶ νά προβάλλει τὴ σημασία τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς Ἰταλίας ἀπὸ τοὺς "βαρβάρους"²². Στὸ χαρακτηρισμὸ αὐτὸ ὁ Machiavelli ἀκολουθεῖ τὴ μακρόχρονη ἰταλικὴ παράδοση, πού ταύτιζε τὸν ξένο (πού ζοῦσε καὶ μιλοῦσε διαφορετικὰ) μέ τὸ "βάρβαρο" (tedesco), ἀφοῦ ἀντιπαραθέτει τὺς ντόπιες ἀρετές στὴν ἡθικὴ διαφθορά καὶ τὴν πολιτιστικὴ κατωτερότητα τῶν ἐπιδρομέων²³.

Ἐξετάζοντας ὅμως τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ πού ὀφείλει νά τηρήσει ὁ "ἡγεμόνας" — ὡς σύμβολο τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας — παραλείπει ὁ Machiavelli νά συνοπologίσει τὸ ρόλο τοῦ ἐμπορίου στὴν ἀνάπτυξη μιᾶς αὐτοδύναμης Ἰταλίας, πού θ' ἀγωνιστεῖ ἐναντὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς "ἰσορροπίας δυνάμεων"²⁴. Ἴσως ὁ στενὸς ὀρίζοντας τῶν ἰταλικῶν πόλεων καὶ ἡ "ὁμοιότητά" τους μέ τὺς πόλεις — κράτη τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος²⁵ νά τὸν ὁδήγησε στὸ συμπέρασμα πὺς προέχει ἡ πολιτικὴ αὐτάρκεια καὶ ὄχι τὸ Imperium τῆς χώρας του. Ἐτσι ὅταν ἀναφέρεται στὴν ἀρχαία Ρώμη δείχνει συγκρατημένο θαυμασμό γιὰ τὺς κατακτήσεις καὶ τὴν ἱμπεριαλιστικὴ τακτικὴ²⁶. Ἀκόμη περισσότερο κριτικὰ ἀντιμετωπίζει τὺς προθέσεις τῆς Βενετίας γιὰ τὴν ἱδρύση μιᾶς παγκόσμιας μοναρχίας²⁷. Γι' αὐτὸ μέ κολακευτικὰ λόγια περιγράφει τὸ πρότυπο τῆς "γεωπολιτικῆς" αὐτάρκειας τοῦ καιροῦ του, τὴν Ἑλβετία²⁸. Ὅμως ἐπιμένει ὁ Machiavelli πὺς πρέπει τὸ

"δημόσιο νά 'ναι πλούσιο"²⁹. Πῶς ὅμως; Μὲ τὴ συνεχὴ φορολογία ὅλων τῶν τάξεων τῆς ἰταλικῆς κοινωνίας ἢ μὲ τὸ εἰσαγωγικὸ καὶ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο; Τὸ βάρος πέφτει μᾶλλον στὸ πρῶτο μέρος τοῦ διλήμματος μὲ ἀποτέλεσμα νά διατυπώνει τὴν ἄποψη — ἐφόσον καὶ ὁ ἴδιος διακρίνει τελικὰ "τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ δημόσιου πλούτου — πῶς ἡ σωματικὴ ρώμη καὶ ὅχι τὸ χρῆμα ἀποτελεῖ τὸ "νέβρο τοῦ πολέμου"³⁰.

Μήπως ὁ φλωρεντινὸς στοχαστὴς διαπίστωνε τὴν ἀδυναμία μιᾶς ἀποτελεσματικῆς ἐπέκτασης τῆς χώρας του στὸ χρυσόφορο "νέο κόσμο" καὶ ἐπομένως φρόντιζε ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸ διακανονισμό τῶν χρόνων ἐσωτερικῶν τῆς προβλημάτων; Ἡ μήπως μὲ τὴν ἐπιτυχημένη ἐσωτερικὴ πολιτικὴ θὰ δημιουργοῦνταν οἱ κατάλληλες συνθήκες γιὰ τὴν ἐξάπλωση τῆς ἰταλικῆς ἐπικυριαρχίας, μὲ τὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα, σὲ ξένους τόπους; Μήπως μὲ τὴν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία τῆς Ἰταλίας³¹ μπορούσε ν' ἀνατραπεῖ ἡ εὐρωπαϊκὴ τάξη πραγμάτων καὶ θὰ ὑπῆρχαν ἔσως περιθώρια γιὰ τὴν παγκόσμια προβολὴ τοῦ ἰταλικοῦ κράτους; Μ' αὐτὸ τὸ πρίσμα, σέ μιὰ πολύμορφη ἱστορικὴ διαδικασία, ὁ Machiavelli διακρίνει καὶ ἀξιολογεῖ θετικὰ μόνον ἓνα παράγοντα, τὸν ἐθνικὸ, ἐνῶ στὴν ἐποχὴ του εἶχε συνδεθεῖ ἡ ἐσωτερικὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, οἱ ἐθνικοὶ στόχοι μὲ τὴς ὑπερεθνικὲς τοὺς ἐξαρτήσεις. Ὁ φλωρεντινὸς φιλόσοφος, μέσα ἀπὸ τὴς ἀπογοητεύσεις τῆς διπλωματικῆς του σταδιοδρομίας, ἀνακάλυπτε σιγὰ σιγὰ τὸ "λάθος" του — ὅπως ἔγραφε μὲ κάποια ὑπερβολή ὁ D. Hume³² — καὶ περιόριζε τὸν ἀρχικὸ του σχεδιασμό. Σέ μιὰ ἐπιστολὴ του στὸν Vettori, ἀπὸ τὸ 1513, φαίνεται νά πιστεύει μόνον στὴ συνένωση τῶν κρατιδίων τοῦ βορρᾶ καὶ τοῦ κέντρου: "Ὅσο γιὰ τὴν ἔνωση τῶν ἄλλων Ἰταλῶν, μὲ κάνετε νά γελῶ"³³. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ περιορισμὸς, ὅπως θὰ ἀναπτυχθεῖ λεπτομερέστερα παρακάτω, δὲ μείωνε τὴν ἀνεδαφικότητα τοῦ προγράμματός του. Τὴν "καλοσυνταγμένην" (ben ordinata)³⁴ δημοκρατία (ὅπως ἐπικυρεῖ νά τὴν παρουσιάσει στὴς "Διατριβές") ἢ τὴν "ἡγεμονία" ("principato"), ὅπως τὴν ἀναπτύσσει περισσότερο στὸν "ἡγεμόνα", ὅσο περνοῦσαν τὰ χρόνια, τόσο δὲν τὴς ἔβλεπε νά πραγματοποιοῦνται στὸν τόπο του καὶ δικαιολογημένα παρakoνοῦνταν: "ἢ δέ θὰ 'πρεκε [ἡ φύση] νά μὲ κάνει γνωστὴ αὐτῶν [τῶν πραγμάτων] ἢ θὰ 'πρεκε νά μοῦ δώσει τὴ δύναμη γιὰ νά μπορέσω νά τὰ ἐφαρμόσω"³⁵.

1. 'Ο Ridolfi (1954, ⁷1978) έγραψε μιá τεκμηριωμένη βιογραφία του Machiavelli, ή όποία γνώρισε πολλές έκανεκδόσεις και μεταφράσεις. Πρβλ. και τη "βιογραφική" παρακολούθηση της σκέψης του από τον Tarleton (1970).
2. Βλ. σ. 35κκ.
3. Βλ. Earl J. Hamilton, *American Treasure and the Price Revolution in Spain* (Cambridge, Mass. 1934)· πρβλ. και τίς άντιρρήσεις του J.D. Gould, *The Price Revolution Reconsidered*, "The Economical History Review", Second Series, τ. XVII (1964), σ. 249κκ.
4. Βλ. Κονδύλη (1971), σ. 184.
5. Machiavelli (1513-1521), λ. I, c. 56, σ. 139. Πρβλ. Hale(1961),σ.31κκ.
6. Βλ. M. Andrieux, *Les Médicis* (Paris 1958), σ.339κκ. και Hale(1977),σ.180κκ.
7. Πρβλ. την κρσωπική μαρτυρία του Machiavelli, A Francesco Vettori(10-12-1513), Opere, σ. 1160 (τ. Β', σ. 389). Βλ. ακόμη του ΰδιου, A Fr. Vettori (9-4-1513), Opere, σ. 1131.
8. *Il Principe* (1513,1531), Opere, σ. 255-298 (τ. Α', σ. 248-279, έπιλογή).
9. *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* (1513-1521, 1531), Opere, σ. 73-254 (τ. Α', σ. 281-512, έπιλογή). Μιά σχολιασμένη έκδοση των βασικών σημείων αυτού του έργου άποτελεεί τό βιβλίο του Mansfield (1979). Για τό πρόβλημα της χρονολόγησης των "Discorsi" βλ. τίς έργασίες των Baron (1956), σ. 405κκ. και Sasso (1957), σ. 482κκ.
10. Για την προβληματική που θέτουν τά πρώτα έργα του Machiavelli βλ. Marchand (1975). Βλ. ακόμη την ύπομνηματισμένη έκδοση της "Arte della Guerra" από τον Pieri (1937) και της "Istorie fiorentine" από τον Carli (1927).
11. 'Ο όρος "σχεδιασμός" χρησιμοποιείται σ'αυτή την έργασία όχι μέ την έννοια μιās πρόχειρης σύλληψης ενός τυχαίου προβλήματος, αλλά ως έξαντλητικός και ύπεύθυνος. προγραμματισμός για την άποτελεσματική αντιμετώπιση ενός καίριου προβλήματος — όπως ακριβώς μεταχειρίζονται σήμερα τον όρο "plan" οί κοινωνικές έπιστήμες.
12. Βλ. Machiavelli (1521), λ. VII, σ. 389 (τ. Β', σ. 119).
13. Βλ. μιá πρώτη μορφολογική σύγκριση των δυό αυτών έργων από τον Harbison (1953), σ. 77κκ.
14. Βλ. Νούτσου, *Ούτοπία και ίστορία* ('Αθήνα 1979), σ. 15κκ.

15. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 10, σ. 93 (τ. Α', σ. 316).

16. Γιά τόν ιδιότυπο "έστορισμό" τοῦ Machiavelli βλ. παρακάτω σ. 93κκ.

17. Στίχοι τοῦ Petrarca (Italia mia, 95/96) πού χρησιμοποιοῦ ὁ Machiavelli (1513), c. 26, σ. 298 (τ. Α', σ. 279). "Ένα παρόμοιο κλίμα πατριωτισμοῦ διακνέει τὺς σελύδες τῆς "Ἑλληνικῆς Νομαρχίας" (1806, ἔκδ. Γ. Βαλέτα, Ἀθήνα 1957) καὶ εἰδικότερα τὺς προτάσεις τῆς γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς παρουσίας "ἀρίστων συμπολύτων" καὶ ἐνός "ἀρχιστρατήγου" πού θά πραγματοποιήσῃ τὴν "ἐκάνορθωσιν τῆς Ἑλλάδος" (σ. 75κκ., 150, 223). Γιά τὺς ὑπόλοιπες ἀντιστοιχίες τοῦ Ἀνώνυμου μέ τὴ σκέψη τοῦ Machiavelli βλ. παρακάτω σ. 39, 40, 56, 57, 101, 111, 119, 131.

18. Ἐκτός ἀπὸ τὰ μικρότερα, θά μπορούσαν ν' ἀναφερθοῦν τό βασύλειο τῆς Νεάπολης στό νότο, τό δουκάτο τοῦ Μιλάνου στὰ βορειοδυτικά, ἡ ἀριστοκρατικὴ δημοκρατία τῆς Βενετίας στὰ βορειοανατολικά, ἡ δημοκρατία τῆς Φλωρεντίας καὶ τό παπικὸ κράτος στό κέντρο· βλ. D. Waley, The Italian City-Republics (London 1969), σ. 18κκ. Γιά τὴν Φλωρεντία βλ. Brucker (1969), σ. 7κκ καὶ Rabinstein (1966), σ. 138κκ.

19. Ἀκόμη καὶ σήμερα διαφέρει σημαντικά τό βόρειο ἀπὸ τό νότιο τμήμα τῆς Ἰταλίας. Βλ. γιὰ τὺς ἀπαρχές αὐτοῦ τοῦ προβλήματος E. Vöchting, Die italienne Südfraße (Berlin 1951) καὶ A. Gramsci, La questione meridionale, στὸ: La costruzione del partito comunista (Torino 1971), σ. 140κκ. Εἰδικότερα γιὰ τὴν "ξανα-φεουδαρχοποίηση" τῆς Ν. Ἰταλίας κατὰ τό 16^ο αἰῶνα βλ. R. Villari, La rivolta antispagnola a Napoli (Bari 1967), σ. 168κκ. καὶ Κονδύλη (1971), σ. 35.

20. Machiavelli (1513), c. 26, σ. 296κκ. (τ. Α', σ. 275κκ.).

21. Μιὰ ἐκθανοποθέτηση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος ἐπιχείρησε ὁ Gilbert (1954), σ. 38κκ. Εἰδικά γιὰ τὴν Ἰταλία οἱ σχετικὲς ἀναφορές στὸ μακιαβελικὸ "πατριωτισμό" ἐντάσσονται στὸ πνεῦμα τοῦ "Risorgimento"· βλ. λογουχάρη Zambelli (1840).

22. Machiavelli (1513), c. 26, σ. 296 (τ. Α', σ. 275). Ὁ ὅρος "barbari" πού χρησιμοποιοῦ ὁ Μ. ἐξακολουθεῖ νά βρῆσκειται σέ ριζικὴ ἀντίθεση μέ τὴν "Romanitas"· βλ. W.R. Jones, The Image of the Barbarian in Medieval Europe, "Comparative Studies in Society and History", τ. 13 (1971), σ. 376κκ.

23. Machiavelli (1521), l. VII, σ. 388 (τ. Β', σ. 118). Γιά τὴν εἰκόνα πού σχημάτισαν οἱ Ἰταλοὶ γιὰ τοὺς "Tedeschi" κατὰ τό 16^ο αἰῶνα βλ. P. Ame-

lung, Das Bild des Deutschen in der Literatur der italienischen Renaissance (München 1964), σ. 104κκ. καὶ Costa (1977), σ. 6κκ.

24. Τὸν ὅρο αὐτό ἔπλασε τὸ 1498 ὁ B. Rucellai (ἀνῆκε, ὅπως καὶ ὁ Machiavelli, στὸν κύκλο τῶν "Orti Oricellari"), γιὰ ν' ἀποδώσει ἀρχικά τὰ ἰταλικά πολιτικά πράγματα· βλ. Gilbert (1948), σ. 101κκ. καὶ Albertini (1953), σ. 87/88.

25. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς αὐτάρκειας τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν πόλεων-κρατῶν βλ. M. Wheeler, Self-Sufficiency and the Greek City, JHI, τ. 16(1955), σ. 416κκ. καὶ Σπ.Δ. Κυριαζόπουλου, Πολιτικά αἷτια τῆς ἡθικῆς τοῦ 'Αριστοτέλους ('Ιωάννινα 1971), σ. 126κκ. Γιὰ τὴν νεώτερες ἐπεξεργασίες αὐτῆς τῆς ἀντίληψης βλ. E. Sieben, Die Idee des Kleinstaates bei den Denkern des XVIII. Jahrhunderts (Basel 1920).

26. Machiavelli (1513-1521), l. II, c. 1, σ. 146κκ. (τ. Α', σ. 389κκ.).

27. Machiavelli (1521), l. I, σ. 312 (τ. Β', σ. 56). Γιὰ μιὰ συνολικὴ θεώρηση τῶν ἀπόψεων τοῦ Machiavelli γιὰ τὴ Βενετία βλ. Cervelli (1974), passim.

28. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 12, σ. 96 (τ. Α', σ. 324), l. II, c. 4, σ. 135 (τ. Α', σ. 404). 'Ο Machiavelli πέρασε ἀπὸ τὴν 'Ελβετία τὸ χειμῶνα τοῦ 1508· βλ. Ridolfi (1954), σ. 162, 164. Πρβλ. Bacon, Essays of Counsels Civil and Moral (1597, 1625), Ess. XIV: of Nobility, The Works, ἔκδ. J. Spedding κ.ἄ., τ. VI (London 1861), σ. 405 καὶ Campanella, Aforismi politici (1601, ἔκδ. L. Firpo, Torino 1941), σ. 87.

29. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 37, σ. 119 (τ. Α', σ. 349).

30. Machiavelli (1513-1521), l. II, c. 10, σ. 160 (τ. Α', σ. 418). Τὴν ἄκοψη τοῦ Quintus Curtius Rufus υἱοθετεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Machiavelli (μάλιστα τὸ δέκατο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου μέρους τῶν "Discorsi" τιτλοφορεῖται: "I danari non sono il nervo della guerra, secondo che è la comune opinione"), καὶ ὁ G. Botero, Della ragion di stato (1589, Venezia 1659), σ. 84.

31. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄκοψη ὀρισμένων ἱστορικῶν, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 15^{ου} αἰῶνα ἡ ἰσορροπία τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων προσδιορίζεται μὲ βάση τὴν κατακτημένη καὶ τεμαχισμένη 'Ιταλία. Βλ. E.W.Nelson, The Origins of Modern Balance-of-Power Politics, "Medievalia et Humanistica", τ. 1(1943), σ. 125κκ. καὶ G. Mattingly, Renaissance Diplomacy (London 1955), σ. 55.

32. Of Civil Liberty, στὸ: Essays Moral, Political and Literary (1741/42,

Oxford 1963:1903), σ. 89.

33. A Fr. Vettori (10-8-1513), σ. 1149 (τ. Β', σ. 378).

34. Machiavelli (1520), σ. 26 (τ. Β', σ. 14), του Ίδολου (1513-1521), 1.Ι, σ. 1κκ., σ. 77κκ. (τ. Α', σ. 281κκ.). 'Η άριστοτελική έκφραση "περύ πολιτεύ-
ας άρίστης" (Πολ. 1324α 14) μεταφράζεται από τό L. Bruni Aretino: "de opti-
ma republica"· *Moralium Aristotelis tres conversiones* (Parisiis 1515/1516)
fol. 82^V. Για την προσφυγή των 'Ιταλών άνθρωπιστών στον 'Αριστοτέλη για θέ-
ματα όρολογίας της πολιτικής φιλοσοφίας βλ. Di Napoli (1970), σ. 215κκ. Βλ.
άκόμη τή σχετική άποψη των καθολικών έπικριτών του Machiavelli, π.χ. του
Campanella που έγραφε πώς ό "'Αριστοτέλης, ό 'Αβερρόης κι ό Machiavelli κα-
τασκευάζουν όπαδούς του 'Αντίχριστου[.] εΐναι τό φυτώριο των τυράννων"· *Theo-
logicorum liber XXVI: De Antichristo* (1613/24, έκδ. R. Amerio, Roma 1965),
σ. 12, 32. Τή φιλελεύθερη παράδοση των Γάλλων διαφωτιστών φαίνεται νά συμ-
μερίζεται ό Κοραΐς, όταν σημειώνει πώς "των τυράννων ό διδ'άσκαλος, ό άρ-
χαϊότερος των νεωτέρων όλων, Μακιαβέλης, έπηρε κατά λέξιν σχεδόν από τον 'Α-
ριστοτέλην, τά σωστικά της τυραννίας μέσα"· Προλεγόμενα στά "Πολιτικά" του
'Αριστοτέλη (1821), Άπαντα, έκδ. Γ. Βαλέτα, τ. Α¹ ('Αθήνα 1964), σ. 282.
Πρβλ. N. Μαυροκορδάτου, *Φιλοθέου πάτεργα* (1718, έκδ. Γρ. Κωνσταντά, Βιέννη
1800), σ. 56.

35. Machiavelli (1521), 1. VII, σ. 389 (τ. Β', σ. 119).

B. Τό πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας

Τό 1858, μετά ἀπό τρεῖς αἰῶνες ἀντίρροπων ἐρμηνευτικῶν προσπαθειῶν τῆς μακιαβελικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης¹, ὁ R.v.Mohl δῆλωνε πῶς ὁ πραγματικός της στόχος ἐξακολουθοῦσε ν' ἀποτελεῖ ἓνα "αἷνιγμα"². Ἡ γνώμη αὐτῇ τοῦ Γερμανοῦ ἱστορικοῦ τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας δικαιολογεῖται, ἂν κρίνουμε ἀπό τίς ἀντιφατικές προσεγγίσεις πού ἐμφανίστηκαν τόσο στή χώρα του ὅσο καί στήν πατρίδα τοῦ φλωρεντινοῦ στοχαστῆ. Ἡ πολυσήμαντη ὑφή τοῦ μακιαβελικοῦ ἔργου προκάλεσε ποικίλες ἐπιθέσεις, ἀλλά καί ἐκδηλώσεις συμπάθειας γιά ν' ἀποκατασταθεῖ ἡ μνήμη τοῦ Machiavelli. Γενικά οἱ σοβαρότερες ἐρμηνεῖες πού προβλήθηκαν κατὰ καιρούς εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

α) Οἱ Καθολικοί, λίγα χρόνια μετά τό θάνατό του, ἐπιχείρησαν νά σπιλώσουν τό ὄνομα τοῦ φλωρεντινοῦ συγγραφέα πού -σάν "ὄργανο τοῦ Σατανᾶ"³ - πρότεινε τήν αὐτονομία τοῦ κράτους ἀπό τόν παπικό ἔλεγχο. Στρατιές καθολικῶν ἰερωμένων ἀγωνίζονται ἐναντίον τῆς "ψευδοῦς πολιτικῆς"⁴ πού ἐμπνέει ὁ Machiavelli, τά ἔργα του καίρουν τήν πρώτη θέση στόν "Index librorum prohibitorum"⁵, ἂν καί οἱ Ἰησουῖτες⁶ θ' ἀναφέρονται στή σκέψη του γιά νά δικαιολογοῦν τίς αὐθαιρεσίες τους ἢ τίς δολοκλοκίες τους. Ἀκριβῶς Ἰησουῖτης εἶναι ὁ δημιουργός τοῦ ὅρου "ragion di stato", ὁ G. Botero⁷, πού προϋποθέτει τίς συζητήσεις στή Σύνοδο στό Τριδέντο γιά τή "μακιαβελική"⁸ ἀκόσπηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας ἀπό τήν ἐκκλησιαστική δικαιοδοσία.

β) Οἱ Γάλλοι κροτεστάντες, στίς ἀλλεπάλληλες διώξεις πού ὑπέστησαν ἀπό τόν καθολικό βασιλιά τους, ἀντιμάχονταν τοὺς "εἰδωλολάτρες τοῦ κράτους"⁹, ὅπως ἀποκαλοῦνταν ὅσοι συμφωνοῦσαν μέ τήν πολιτική τοῦ Richelieu¹⁰, πού ἡ ἐπιχειρηματολογία τους φαινόταν νά ἐμπνέεται ἀπό τόν "Ἡγεμόνα". Μετά τή Νύχτα τοῦ Ἀγίου Βαρθολομαίου γράφτηκε ὁ πρῶτος "Anti-Machiavelli"¹¹, ἐνῶ μέ τό κίνημα τῶν "μοναρχομάχων"¹² ἡ μακιαβελική αὐτονομία τοῦ κράτους παρουσιάστηκε σάν ὁ κυριότερος ἀντίπαλος τῆς ἐλεύθερης ἀνάπτυξης τῶν νέων θρησκευτικῶν καί πολιτικῶν ἰδεῶν.

γ) Ἐκπρόσωποι τῆς "φωτισμένης δεσποτείας", ὅπως ὁ Φρειδερίκος ὁ Μέγας τῆς Πρωσίας¹³, δικαιολογώντας τή δικρὼση καί ἀντιφατική τακτική τους, προσπαθοῦν νά διαφοροποιηθοῦν ἀπό τό Machiavelli πού πρότεινε τήν ὑποταγή τῆς ἠθικῆς στήν πολιτική καί φαινόταν νά δικαιώνει τίς αὐθαιρεσίες τῆς τελευταίας στό ὄνομα τῆς κρατικῆς σκοπιμότητας.

δ) Οἱ σημαντικότεροι διαφωτιστές (Montesquieu, Voltaire, Diderot, Rousseau καὶ Herder)¹⁴ διαμαρτύρονται γιὰ τὸ διασυρμὸ τοῦ Φλωρεντινοῦ φιλοσόφου ἀπὸ τοὺς μοναρχικούς καὶ τοὺς μοναρχομάχους, ἀποτολμώντας ἔτσι μιὰ ριζοσπαστικὴ θεώρηση τοῦ ἔργου του. Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἔγραφε ὁ Rousseau στὸ "Κοινωνικό συμβόλαιο", "κάνοντας τάχα ὅτι δίνει μαθήματα στοὺς βασιλιάδες, ἔδωσε μεγάλα μαθήματα στοὺς λαούς. Ὁ 'Ἡγεμόνας' τοῦ Machiavelli εἶναι τὸ βυβλίο τῶν δημοκρατικῶν (républicains)"¹⁵.

ε) Στὰ πλαίσια τῶν ἀγώνων γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση¹⁶, στὴ Γερμανία καὶ τὴν Ἰταλία τοῦ περασμένου αἰῶνα, θὰ προβληθεῖ ὡς ἰδεολογικὴ τῆς προτύπωσης ὁ σχεδιασμὸς τοῦ Machiavelli γιὰ τὴν κρατικὴ ἐνοποίηση τῆς πατρίδας του. Ὁ πατριωτισμὸς του μάλιστα συνδέθηκε μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ "ἀνώτερο αἷσθημα γιὰ τὴν ἀνάγκη διαμόρφωσης τοῦ κράτους"¹⁷ ἀποτελοῦσε ἓνα ἀνεκπλήρωτο αἷτημα γιὰ τὴ χώρα τοῦ Hegel ἢ τοῦ I. Mazzini.

στ) Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προηγούμενη θεώρηση ἡ φασιστικὴ ἐρμηνεία τῆς μακιαβελικῆς σκέψης ἔχει τὴ ρίζα τῆς στὴν ταύτιση τοῦ ἡγεμόνα μὲ τὸν "ἥρωα (Carlyle) ἢ τὸν "ὑπεράνθρωπο" (Nietzsche), πού κρύβει μέσα του τὴ "δαίμονικη"¹⁸ θέληση γιὰ τὴν κατάκτηση ἑνὸς στόχου κέρα ἀπὸ τὰ συνηθισμένα μέτρα τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ διαφαίνεται εὐκολα ὁ σύνδεσμος αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας μὲ τὴ θεωρία τῆς "élite", κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Pareto¹⁹ πού συγκαταλέγεται στοὺς "μακιαβελικούς"²⁰ τοῦ αἰῶνα μας. Κάτω ἀπ'αὐτὸ τὸ ἰδεολογικὸ πρῶμα ὁ Mussolini θὰ ἐξισώσει τὸ ὁλοκληρωτικὸ κράτος μὲ τὸν "ὁδηγητὴ" του ("Duce")²¹.

ζ) Ὁ ἔγκλειστος τοῦ φασιστικοῦ καθεστώτος Antonio Gramsci καθιέρωσε, ἀξιοποιώντας τὴν κοινωνικὴ ἐμπειρία καὶ τὴν πνευματικὴ παράδοση τῆς πατρίδας του²², τὴ διαλεκτικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ "Ἡγεμόνα". Γιὰ τὴν ἐποχὴ του ἡ ἡγεμονία ἀνήκει στὰ ὀργανωμένα στοιχεῖα τῆς ἐργατικῆς τάξης, δηλαδή στὸ κομμουνιστικὸ κόμμα²³.

Ἡ παρουσίαση αὐτὴ τῶν ἐρμηνευτικῶν προσκαθειῶν τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Machiavelli ἔγινε μὲ βάση τὴ χρονολογικὴ σειρὰ πού ἐμφανίστηκαν, γιὰ νὰ φανεῖ ἡ ἰδιαίτερη στάση τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων ἑνὸς συγκεκριμένου καιροῦ καὶ τόκου μπροστὰ σ'ἓνα πρωτοπόρο διανοητὴ τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης. Κάθε φορὰ κατὰ τὸ καινούργιο ἀνασύρονταν ἀπὸ τὸ βάθος τῆς σκέψης του γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ στὴν ἀπόδοση τῶν νέων δεδομένων πού πρόσφερε ἡ ἀλλαγὴ τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν συνθηκῶν. Ποῦ ὅμως ὀφείλεται ἡ μανιώδης, θὰ 'λεγε κανεὶς,

τάση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ (τουλάχιστον) πνευματικοῦ κόσμου νά ξαναγυρίζει στού Ma-
 chiavelli καί ν'ἀντλεῖ ἀπό τό ἔργο του ἐπιχειρήματα γιά τό διάλογο πού στή-
 νει μέ τά προβλήματα τοῦ καιροῦ του; Τί συνιστᾷ τήν ἀκατάλυτη γοητεία τοῦ
 μακιαβελικοῦ ἔργου; Σίγουρα, δέ θά μπορούσε νά ὑποστηριχθεῖ μέ σοβαρότητα
 ἡ ἄποψη πῶς μέ τή διορατική του σκέψη²⁴ ὁ φλωρεντινός φιλόσοφος διασχίζει
 τόν ἱστορικό ὁρίζοντα τοῦ καιροῦ του προκαθορίζοντας τίς μεταγενέστερες ἐξε-
 λίξεις. Κάτι τέτοιο θά ἄφηνε ἀναπάντητο τουλάχιστον τό ἐρώτημα, γιατί αὐτή
 ἡ δυνατότητα χαρακτηρίζει ἀποκλειστικά τό Machiavelli καί ὄχι τό συμπατριώ-
 τη του ἱστορικό Guicciardini ἢ κάποιον ἀνώνυμο σύγχρονό του. Ἡ ἰδιοτροπία
 τῆς "μούρας"²⁵ νά διαλέγει τόν ἐκλεκτό τῆς ἱστορίας ἀναμφύβολα δέν ἔχει θέ-
 ση στίς φιλοσοφικές θεωρήσεις τοῦ αἰῶνα μας πού συνηθίσε νά βλέπει τήν
 πορεία τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν καί τῶν ἰδεολογικῶν τους ἐποικοδομημάτων
 ὡς ἔργο τῶν ἀνθρώπων. Ὁ φλωρεντινός συγγραφέας ὑπῆρξε ἡ καλύτερη -ἀπ'ὅσες
 ξέρουμε - ἔκφραση τῶν ἀνοδικῶν διεργασιῶν τῆς μεταμεσαιωνικῆς Ἰταλίας πού,
 τεμαχισμένη σέ πολυάριθμα ἀντίπαλα κρατίδια, ἀναζητοῦσε ἐπίμονα τήν ἐθνική
 της ἐνότητα. Ἡ δημιουργία ἐθνικῶν κρατῶν, πού τήν κεντρική τους ἐξουσία ἀ-
 σκοῦσε ὁ μονάρχης, ἀποτελοῦσε κιόλας μιά πραγματικότητα σ' ὁρισμένες εὐρω-
 παϊκές χῶρες (Γαλλία, Ἀγγλία) καί μιά καλῶςδεχτη προοπτική γιά ἄλλες, ὅπως
 ἦταν ἡ Ἰβηρία ἡ Ἰταλία. Ὁ τρόπος πού ὑλοποιήθηκε αὐτή ἡ προοπτική, μέ ὑπερ-
 βολική καθυστέρηση ἢ μέ βιασύνη, ἡ σύγκρισή του μέ τίς πρῶτες πραγματώσεις
 τοῦ ἐθνικοῦ κράτους καί τίς κατοπινές του ἀσυνέπειες, διαμόρφωσαν τίς κατάλ-
 ληλες συνθήκες νά βρῆσκαται, σχεδόν πάντα, στήν ἐπικαιρότητα ἡ φιλοσοφική
 σκέψη τοῦ Machiavelli. Ἔτσι οἱ διάφορες ἐρμηνεῖες ὀφείλουν τήν ὕπαρξή τους
 στού πῶς ἀξιολογήθηκε ὁ μακιαβελικός στοχασμός γιά ν'ἀποδώσει τά κρίσιμα προ-
 βλήματα καί τίς ἀνησυχίες, πού προκύπτουν ἀπό μιά καθορισμένη ἱστορική στιγ-
 μή ἐνός τόπου. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἡ συχνή ἀντικατάσταση τῶν ἐπικρίσεων ἀ-
 πό τίς ἀποκαταστάσεις τοῦ συγγραφέα τοῦ "Ἡγεμόνα" δείχνει ποῦ ὁδηγεῖ ἡ ἐλ-
 λεικῆς μελέτη τῆς σκέψης του καί ἡ προσήλωση σ' ἓνα μόνο στοιχεῖο της, ἂν καί
 ὁ σχεδιασμός του συγκροτήθηκε ἀπό ἓνα σύνολο ἐπιμέρους προϋποθέσεων καί στό-
 χων. Ἡ ἀνάδειξη ἐνός μόνο χαρακτηριστικοῦ ἱκανοποιεῖ βέβαια τίς ἀπαιτήσεις
 τῶν ἐρμηνευτῶν του, πού διατείνονται ὅτι προσεγγίζουν μέ τόν καλύτερο τρόπο
 τή σκέψη του, ὅμως ἔτσι ἐμποδίζουν τήν ὁλόπλευρη παρουσίαση καί ὀρθή ἀξιολό-
 γηση τῶν ποικίλων πτυχῶν της. Κι ἐδῶ μᾶλλον ἐφαρμόζεται ἡ διαπίστωση τοῦ Goe-
 the: "Μολιάζεις μέ τό πνεῦμα πού καταλαβαίνεις"²⁶, μέ τήν πρόσθετη ὅμως παρα-

τήρηση ότι θα πρέπει να εξηγηθούν με επάρκεια οι όροι αυτής της κατανόησης.

[illegible][illegible]

1. Die Maximalvoll-Literatur, Geschichte und Literatur der Maximalvoll-Literatur, 3 (Göttingen 1977), S. 519.

3. Kuczynski, Louis et H. Canning (1966) voir référencé à E. Thureau, *Réflexes*
 4. Sur la pensée politique de L. J. J. de Richelieu (Paris 1966), p. 99

4. W. J. Penniman, Flowers and Fertilizers for the Garden (1912, 2nd ed. N. Y. N. D. P. 1918), p. 200.

See "Atlas of 1980" BL. Panella (1943), p. 21 and Kruskal (1971), p. 157.
 The following are the Geographical Distribution and Core of Macchiavalli BL. Black
 (1981), p. 542.

U. S. DEPT. OF JUSTICE

7. Other persons in state (1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624

8. *Journal of the American Statistical Association*, 1973, 68(342), 100-104.

1. The first step in the process is to identify the problem or issue that needs to be addressed. This involves gathering information and understanding the context of the problem.

10. The Government of the Republic of the Philippines is a sovereign state and is not bound by the laws of the United States.

... (1970). ...
... (1961), ... (1965), ...
... (1970), ...

17. "The Book of Daniel and Other Stories from the Bible," by J. H. Prynne, D.D., London: Longmans, Green & Co. (1890). 18. G. A. Henty, "A History of Political Theory" (1897, London) 1893. Dover Publications, Inc. 1964.

13. Friedrich II (1758-1835). 1st of 4 children. In addition to Adolf, son of Duke Christian, had 3 sons and 1 daughter.

1. The first of these is the fact that the United States has a large and growing population of people who are not citizens of the United States. This is a result of the large number of people who have immigrated to the United States in recent years, and the fact that many of these people are not naturalized citizens.

SECRET

1. Για τή γλωσσική καὶ φιλολογική προσέγγιση τοῦ Machiavelli βλ. ἐνδεικτικὰ Chiappelli (1952), Montanari (²1968) καὶ Chiappelli (1969). Ὁ Lefort (1972), σ. 155κκ. ἀσχολεῖται μέ τὺς ἐρμηνευτικές προσεγγίσεις τῶν τελευταίων ἐκατὸ χρόνων μέ βάση τὰ μεμονωμένα ἔργα καὶ ὅχι τὰ κύρια ἰδεολογικά ρεύματα τοῦ ἐκφράζουν. Πρβλ. Mounin (1966), σ. 147κκ.

2. Die Machiavelli Literatur, "Geschichte und Literatur der Statswissenschaften" τ. 3 (Erlangen 1858), σ. 519.

3. Χαρακτηρισμός τοῦ H. Corning (1686) τοῦ παραθέτει ὁ E.Thuau, Raison d'État et pensèe politique à l' époque de Richelieu (Paris 1966), σ. 99.

4. W.G.Tennemann, Σύνοψις τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας (1812, μτφρ. Κ. Κούμα, Βιέννη 1818), σ. 200.

5. Ἀπό τό 1559 βλ. Panella (1943), σ. 21 καὶ Κονδύλη (1971), σ. 157. Εἰδικότερα γιά τήν ἰσπανική ἀντίδραση στό ἔργο τοῦ Machiavelli βλ. Bleznick (1958), σ. 542κκ.

6. Βλ. τή μελέτη τοῦ Menapace (1970), σ. 17κκ.

7. Della ragion di stato (1589, ἔκδ. L. Firpo, Torino 1948), σ. 60κκ.

8. Πρβλ. Campanella, Al Papa ed A' Cardinali (12.4.1607), Lettere (ἔκδ. V. Spampinato, Bari 1927), σ. 66.

9. Χαρακτηρισμός τοῦ C. Jansenius (1637) τοῦ παραθέτει ὁ Thuau, ὁ.π., σ. 103, 133.

10. Βλ. τό εἰδικό ἔργο τοῦ W.F.Church, Richelieu and reason of state (Princeton, N.J. 1972), passim.

11. Gentillet (1576). Για μία λεκτομερέστερη παρουσίαση τῆς προβληματικῆς αὐτοῦ τοῦ βιβλίου βλ. Rathè (1965), σ. 186κκ., Stewart (1969), passim καὶ D' Andrea (1970), σ. 397κκ.

12. Ὁ ὅρος ὀφείλεται στό Σκῶτο θιασώτη τῆς βασιλείας W. Barclay, De regno et regali potestate (1600)· βλ. G. A. Sabine, A History of Political Theory (1937, London ⁴1973, συμπλ. Th. L. Thorson), σ. 369.

13. Friedrich II (1740). Για μία διεξοδική ἀντιμετώπιση τῶν θέσεων τοῦ Πρώσου αὐτοκράτορα βλ. Pollitzer (1966).

14. Για τό Montesquieu ὡς γνώστη τοῦ Machiavelli βλ. Shackleton (1964) καὶ Campiano (1974), σ. 93κκ. Για τὺς φιλο-μακιαβελικές θέσεις τῶν ἄλλων διαφωτιστῶν βλ. Voltaire, Mémoires (1759), Oeuvres complètes, ἔκδ. L. Molland,

τ. 1 (Paris 1877), σ. 17, Diderot, Λήμμα "Machiavellisme", Encyclopédie, τ. 9 (1765), σ. 793, Herder, Briefe zur Beförderung der Humanität, n° 58 (1795), Sämtliche Werke, έκδ. B. Suphan, τ. 16 (Berlin 1901), σ. 168κκ.

15. Du Contrat social (1762), 1. III, ch. VI, Œuvres complètes, έκδ. B. Gagnebin-M. Raymond, τ. 3 (Paris 1964), σ. 409. Για μιά συστηματική διαπραγμάτευση τῶν σχέσεων τοῦ Rousseau μέ τόν 'Ιταλό φιλόσοφο βλ. Payot (1971), σ. 209κκ.

16. Για τήν κυκλοφορία τῶν ἀπόψεων τοῦ Machiavelli στήν ἐποχή τοῦ ἱταλικοῦ "Risorgimento" βλ. Curcio (1953), passim καί Prezzolini (1954), σ. 404κκ.

17. Hegel, Vorlesungen über Philosophie der Geschichte (1822-1831), Sämtliche Werke, έκδ. H. Glockner, τ. 11 (Stuttgart-Bad Cannstatt 1971), σ. 509. Για τή διερεύνηση τῶν σχέσεων τοῦ Hegel μέ τό συγγραφέα τοῦ "Ἡγεμόνα" βλ. Pöggeler (1978), σ. 435. Στό πλαίσιο τοῦ γερμανικοῦ ἐθνικισμοῦ, πού ἀναθερμάνθηκε μετά τίς ναπολεόντειες ἐξορμήσεις, ἐντάσσεται π.χ. καί ἡ σχετική ἐκτίμηση τοῦ Fichte βλ. Elkan (1919), σ. 427κκ., Κονδύλη (1971), σ. 163κκ. καί Alderisio (1931), σ. 273κκ.

18. 'Ο ὅρος μέ τό νόημα τοῦ Ritter (1940), σ. 27. Πρβλ. καί Martin (1932), σ. 43.

19. Trattato di sociologia generale (Firenze 1916), §.§. 2053, 2026-2054. 'Ο G. Lukács παρατηρεῖ ὀρθά πώς ἡ θεωρία τῆς "élite" ἀναπτύχθηκε σέ χώρες πού εἶχαν ὑποτυπώδη δημοκρατική παράδοση ('Ιταλία, Γερμανία): Die Zerstörung der Vernunft (1952), Werke, τ. 9 (Neuwied-Berlin 1962), σ. 545.

20. Για τή σχετική συζήτηση κατά τή διάρκεια τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πολέμου βλ. Maritain (1942), σ. 1κκ. καί Burnham (1943).

21. Βλ. ἐνδεικτικά Mussolini (1924), σ. 251.

22. Βλ. ὀρισμένες θετικές νύξεις γιά τή σημασία τοῦ μακιαβελικοῦ ἔργου τῶν Marx, Der leitende Artikel... (1842), MEW, τ. 1, σ. 103, τοῦ Ἰδίου, Der Vertrag von Villafranca (1859), MEW, τ. 13, σ. 426 καί Engels, Deutscher Sozialismus in Versen und Prosa (1847), MEW, τ. 4, σ. 227.

23. Gramsci (1932-1934), σ. 1558, 1629κκ. Βλ. καί παρακάτω σ. 150κκ.

24. 'Ο Lord Aston (σύμφωνα μέ τόν E. Friedell, Kulturgeschichte der Neuzeit, τ. 1, München ²⁸ 1954, σ. 227) ὑποστήριξε ἀτεκμηρώτα πώς ὁλόκληρη ἡ νεώτερη ἱστορία ὑπῆρξε "ἓνας συνεχῆς ὑπομνηματισμός στό Machiavelli".

Γ. Ρεαλισμός ή (=καί) ούτοπία

Ο Ernst Bloch¹ πρότεινε νά ξεχωριστοῦν οἱ "συγκεκριμένες" ἀπό τῆς "ἀφηρημένες" οὔτοπιες. Τῆς πρῶτες θά πρέπει νά τῆς ἐννοήσουμε σάν προτάσεις ἀμεσης ἐκλύσεως τῶν βασικῶν προβλημάτων πού βασανίζουν μιά κοινωνική τάξη σέ μιά καθορισμένη ἐποχή. Οἱ περισσότερες ἀπό τῆς "συγκεκριμένες" οὔτοπιες πραγματοποιοῦνται ἀργά ἢ γρήγορα, ἐφόσον -ὅταν ἐμφανίζονται -ἀποτελοῦν μόνο τῆς ἀλήθειες πού δέν εἶχαν "ὠριμάσει"² ἀκόμη. Οἱ "ἀφηρημένες" ὁμως συλλαμβάνουν ὑποθετικά καί φανταστικά, γιὰ τήν ὥρα τουλάχιστον πού γράφονται, θέματα. Συνήθως αὐτές μένουν ἀνεφάρμοστες καί πλουτίζουν τά λογοτεχνικά ἀρχεῖα τῆς ἱστορικής μνήμης σά σχεδιασμοί τῶν διανοομένων γιὰ νά "σκοτώσουν τόν καιρό τους καί νά ἐξασκήσουν τό μυαλό τους"³. Ἡ οὔτοπία ὡς "διανοητικό πείραμα"⁴ πού ἀποκόβεται ἀπό τή δυνατότητα ἐφαρμογῆς του συντηρεῖ τήν παραδοσιακή ἀντίληψη τοῦ οὔτοπικοῦ φαινομένου πού τό στιγματίζει ὡς ἀνεδαφική σύλληψη ἐκκεντρικῶν στοχαστῶν. Μήπως ὁμως μέ βάση τά γνωρίσματα τοῦ πρώτου εἰδους τῆς οὔτοπικῆς δημιουργίας -θετική ἀπόκριση στά ἐπικαίρα προβλήματα καί πιθανότητα πραγμάτωσής της -μποροῦμε νά μελετήσουμε καί τήν κεντρική θεματογραφία τοῦ μακιαβελικοῦ ἔργου καί νά τό ἐντάξουμε (μ' ὀρισμένες, ἐννοεῖται, ἐπιφυλάξεις) στόν κύκλο τῶν "συγκεκριμένων" οὔτοπιῶν;

Ἀμέσως ὁμως θά προβληθεῖ ἡ γνωστή ἀντίρρηση, πῶς στή φιλοσοφία τοῦ φλωρεντινοῦ συγγραφέα δέν ἀποκρυσταλλώνεται ἡ "οὔτοπία τῆς ἐλεύθερης Ἰταλίας"⁵, ἀλλά κυριαρχεῖ ἡ πραγματιστική πολιτική ἀνάλυση, ἀπαλλαγμένη μάλιστα ἀπό κάθε θρησκευτικό ἢ ἠθικό περιορισμό. Ὁ Francis Bacon, πού ἐκπαιδεύτηκε σέ σημαντικό βαθμό ἀπό τήν πολιτική φιλοσοφία τοῦ Machiavelli⁶ καί ἔγραψε τήν ἐπιστημονική καί λογοτεχνική οὔτοπία τῆς "Νέας Ἀτλαντίδας"⁷, σημείωνε τό 1623 πῶς πρέπει νά εὐχαριστήσουμε τό φλωρεντινό φιλόσοφο καί τοὺς "συγγραφεῖς αὐτοῦ τοῦ εἰδους, πού μᾶς δείχνουν ἀνοιχτά καί χωρίς φτιασίδια τί συνηθίζουν νά κάνουν οἱ ἄνθρωποι καί ὅχι τί ἔχουν καθῆκον νά πράξουν"⁸. Ὁ ἑαυτοῦ ἐξάλλου ὁ Machiavelli ὑπῆρξε ἀποκαλυπτικός σχετικά μέ τή μέθοδο τοῦ "ἡγεμόνα", ὅταν προτιμᾷ τήν "ἀποτελεσματική ἀλήθεια τῶν πραγμάτων" ("verità effettuale della cosa")⁹ ἀπό τή "φανταστική τους παρουσίαση" μέ τό ἐπιχείρημα πῶς "πολλοί χτίσανε μέ τή φαντασία τους δημοκρατίες (repubbliche) καί ἡγεμονίες (principati), πού ποτέ κανένας δέν τῆς εἶδε καί οὔτε ἔμαθε ἂν

υπάρχουν αληθινά· γιατί είναι τόσο η διαφορά ανάμεσα στο πώς ζούμε και στο πώς θα 'πρεπε να ζούμε, ώστε εκείνος που παρατάει αυτό που γίνεται για να βρει αυτό που θα 'πρεπε να γίνεται, πετυχαίνει περισσότερο την καταστροφή παρά τη σωτηρία του"¹⁰. Έδω ο Machiavelli υπαινίσσεται μάλλον την πλατωνική "Πολιτεία" και τον τραγικό θάνατο του δημιουργού της¹¹. Έξυ χρόνια μετά τον "Ηγεμόνα", βλέποντας να καθυστερεί η πραγμάτωση του σχεδιασμού του, που για να τον κάνει αποδεχτό από το μονάρχη δήλωσε πως είναι ξένος από κάθε ούτοπική διάθεση, δικαιολογούσε με τον ακόλουθο τρόπο το κύριο κίνητρο του ούτοπικού φαινομένου: "... αδυνατώντας να κάνουν μια δημοκρατία στην πράξη, την έκαναν στα γραφτά τους, όπως ο Άριστοτέλης, ο Πλάτων και πολλοί άλλοι που θέλησαν να δείξουν στον κόσμο πως αν δεν μπόρεσαν να θεμελιώσουν την πολιτική ζωή (vivere civile), όπως ο Σόλων κι ο Λυκούργος, είναι γιατί δεν τους έλειψε η γνώση, αλλά η δύναμη να την υλοποιήσουν"¹².

Ο φλωρεντίνος φιλόσοφος συνήθιζε, όπως λέει ο ίδιος, να κάνει "γενικές σκέψεις"¹³: τα συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα του παρόντος, προσπαθούσε να τα συνδέσει με το παρελθόν για να προβλέψει έτσι τη μελλοντική τους πορεία. 'Ως διπλωμάτης¹⁴ που ζούσε μέσα σε μια εϋπλαστη και αναπτυσσόμενη πρωτοαστική κοινωνία - που ξέφευγε από τους φεουδαρχικούς κανόνες της συλλογικής συμπεριφοράς και άναζητούσε νέα σχήματα για να εκφρασθεί - ήταν επόμενο ο Machiavelli να βρει στην ιστορία (που έδινε ιδιαίτερη θέση στην αρχαιότητα, εφόσον έμοιαζε να συγγενεύει με τη νεώτερη εποχή και όχι με το "σκοτεινό"¹⁵ Μεσαίωνα) την κατευθυντήρια γραμμή για μια αποτελεσματική πολιτική αντιμετώπιση του παρόντος. Όσο ο κοινωνικός και πολιτιστικός κόσμος της Δ. Ευρώπης έπαιρνε "φωτεινές" διαστάσεις - με την κριτική απόσταση από τα κοινωνικά πλαίσια της παράδοσης και με την υπεύθυνη πολιτική δράση ολοένα πλατύτερων κοινωνικών ομάδων - τόσο η λογική παρουσίαση των προβλημάτων, ή "σωφροσύνη", έπαυε να ταυτίζεται με την "όρθη γνώση του έφικτου"¹⁶. Η θεωρητική έπεξεργασία του μακιαβελικού σχεδιασμού - που βασίζεται στο τρίπτυχο: μελέτη του παρελθόντος, ανάλυση των δεδομένων του παρόντος και πρόβλεψη του μέλλοντος - απορρέει από τις διαμορφωτικές δυνατότητες της μεταμεσαιωνικής κοινωνίας και δύσκολα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί προπαίδευση μιας "Realpolitik"¹⁷.

Ένας από τους πρώτους που ξεχώρισε αυστηρά το ρεαλιστικό περιεχόμενο του "Ηγεμόνα" από την ούτοπική σύλληψη της πλατωνικής "Πολιτείας" ήταν ο

ὁ Jean Bodin. Ὁ Γάλλος ἐκπρόσωπος τῆς ἀνερχόμενης "τρίτης" τάξης στό κοινοβούλιο τῆς χώρας του, ὁ ὁποῖος γενικά συμφωνοῦσε μέ τήν ἀπολυταρχική διακυβέρνηση τοῦ παρισινοῦ μονάρχη¹⁸, εἶχε ὡς στόχο τῆς πολιτικῆς του φιλοσοφίας τήν πραγματικότητα καί ὄχι τό "δέον" μέ τή μορφή μιᾶς "ἰδεατῆς δημοκρατίας"¹⁹, κατά τό παράδειγμα τοῦ Πλάτωνα ἢ τοῦ Thomas Morus. Παρ' ὅλο πού ὁ τελευταῖος δέν ἔκρυβε τήν ἀντιπάθειά του πρὸς τόν Ἀθηναῖο φιλόσοφο²⁰ καί εἶχε ἐκενδύσει λιγοστές ἐλπίδες στήν ἐφαρμογή τῆς "Οὐτοπίας" του, ὅμως μαζί μ' αὐτόν θά συγκροτήσουν τή δυάδα πού συχνά θ' ἀντιπαράτιθεται στή μακιαβελική σκέψη. Σ' αὐτούς τοὺς δύο, ἔμμεσα ἀλλά δηκτικά, ἀναφέρεται κιόλας ὁ Ὕρρινοζα μέ τήν παρατήρηση πὺς "ἀντὶ γιὰ ἡθική ἔγραψαν σάτιρα"²¹ ὑπογραμμίζοντας τήν ἔλλειψη ρεαλισμοῦ στὶς θέσεις τους.

Ὁ Thomas Cromwell²², ὁ ὑποστηρικτὴς τῶν ἀντιπαπικῶν μέτρων τοῦ Ἑρρίκου Η', ἐπιχειρῶντας νά γελοιοποιήσῃ τήν πλατωνική "Πολιτεία", θεωροῦσε τόν "Ἡγεμόνα" ἐγχειρίδιο πολιτικῆς φιλοσοφίας πού ἀντλεῖ τήν πειστικότητά του ἀπὸ τήν ἐμπειρία καί ὄχι ἀπὸ τή φαντασία. Ἡ ἄποψη του κατανοεῖται καλύτερα ἂν θυμίσουμε ἐδῶ τήν ἄρνηση τοῦ συγχρόνου του οὐτοπιστῆ Morus νά δεμυθεῖ ἡ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία²³ καί νά παραμερισθεῖ ὁ παπικὸς ἔλεγχος στή δημόσια ζωὴ τῆς Ἀγγλίας²⁴. Ἀπὸ τήν ἄλλη πλευρά θά πρέπει νά τονισθεῖ πὺς τό μεσαιωνικὸ ἰδανικὸ μιᾶς μικρῆς καί κλειστῆς κοινωνίας - ἡ ἱεραρχικὴ τῆς δομῆ συνδέει τὰ μέρη καί τὰ ἐλέγχει - υἱοθετοῦν τὰ κυριότερα μεταμεσαιωνικά πολιτικὰ σχεδιάσματα, ὅταν ἐπιχειροῦν νά κρίνουν τὰ νέα δεδομένα καί τίς προοπτικὲς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἡ κοινοκτημοσύνη τῶν ἀγαθῶν, πού χαρακτηρίζει π.χ. τήν "Οὐτοπία"²⁵, στηρίζεται περισσότερο στήν ἀγροτικὴ καί λιγότερο στήν ἐμπορευματικὴ οἰκονομία. Σύμφωνα μέ τήν ὀρθή παρατήρηση τοῦ Sabine, "ἦταν μᾶλλον τό ψυχομαχητὸ ἐνὸς παλιοῦ ἰδανικοῦ παρά ἡ αὐθεντικὴ φωνὴ μιᾶς ἐποχῆς πού ἄρχιζε νά σχηματίζεται"²⁶. Οἱ δυναμικοὶ τῆς φορεῖς, ἀχρηστεύοντας τό φεουδαρχικὸ τρόπο παραγωγῆς τῆς Δ. Εὐρώπης μέ τήν οἰκονομική καί πολιτικὴ δραστηριότητα τοῦ αὐτοδημιουργήτου ἀτόμου, παρέβλεψαν ὅμως καί τήν ἄλλη πλευρά τῶν οὐτοπικῶν ἔργων τοῦ καιροῦ τους, δηλαδή τήν κριτικὴ πού ἀσκοῦν στή φεουδαρχία μέ βάση τὰ ἐπιτεύγματα καί τίς ὑποσχέσεις τῆς ἀναπτυσσόμενης ἀστικῆς κοινωνίας. Οἱ μεταμεσαιωνικὲς οὐτοπίες, πού θεωρήθηκαν πρότυπα "ἀγροτοκομμουνισμοῦ" γιὰ τήν κατάργηση τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἦταν φυσικὸ νά φαίνονται ἀνεφάρμοστα σχέδια τόσο ἀπὸ τοὺς θιασῶτες

της παράδοσης όσο και από τους επίδοξους ανατροπείς της. Γι' αυτό τελικά ευνόηθηκε η διάδοση της ριζικής αντιπαράθεσης του ρεαλισμού των θεωρητικών της "τρίτης" τάξης (εΐχαν τὰ πράγματα μέ τό μέρος τους τότε) μέ τίς ανεδαφικές συλλήψεις των ούτοκλιστών, πού οί περισσότεροι ἀπ' αὐτούς ἀνήκουν στήν ἀστική τάξη ἢ ἐκδηλώνουν τή συμπάθειά τους πρός τίς κοινωνικές καί πολιτικές της ἐπιδιώξεις. Μιά πρώιμη ἀντιπαράθεση τοῦ ρεαλιστικοῦ μακιαβελικοῦ στοχασμοῦ πρός τήν "εὐτοκία" τοῦ Morus ἀνιχνεύεται στό Louis Machon²⁷ καί πληρέστερα διατυπωμένη τή συναντοῦμε στόν Condorcet²⁸, ὅταν πιά ἡ γαλλική ἐπανάσταση -τό σχέδιό της, κατά τό Robespierre, "ἦταν γραμμένο σ' ὅλα τὰ γράμματα καί τὰ βιβλία τοῦ Machiavelli"²⁹ - ἄλλαξε ἔμπρακτα τό κοινωνικό καί πολιτικό πρόσωπο τῆς εὐρωπαϊκῆς καί γενικότερα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας.

Περὶ τοῦ ἐνάμισι αἰῶνα ἀργότερα, ὅταν ἡ ἀστική τάξη ἔγινε οἰκονομικό καί πολιτικό κατεστημένο στή Δύση καί ἐμφανίστηκαν στόν ὁρίζοντά της πλῆθος τὰ σημάδια τῆς ἐπερχόμενης παρακμῆς, θά προβληθεῖ τήν ὕστατη στιγμή ἡ ἀπαίτηση γιά ἀνανέωση τῶν ἰδεολογικῶν μηχανισμῶν τῆς παράδοσης, γιά νά χρησιμοποιηθοῦν στήν καταδίκη τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ καί κυρίως στήν ἐκμηδένιση τῶν διεκδικήσεων τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Κατά τή διάρκεια τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πόλεμου ὁ G. Ritter, ὁ μεταφραστής τῆς "Οὐτοπίας"³⁰ στά γερμανικά, ἔγραφε πῶς ὁ Morus δέν ἦταν οὐτοπιστής ἀλλά ἐκφραστής τῆς "ἰδεολογίας τοῦ ἀγγλοησιωτικοῦ κράτους τῆς εὐημερίας", σ' ἀντίθεσή μέ τήν "ἰδεολογία τοῦ σύγχρονου ἡπειρωτικοῦ κράτους τῆς δύναμης" (ὅπως τήν ἐκπροσωπεῖ ὁ Machiavelli)³¹. Πρόκειται γιά μιὰ διάκριση πού βασίζεται στόν τόπο τῆς καταγωγῆς τῶν δύο συγγραφέων μέ ἀπώτερο στόχο νά πλήξει τόν πρῶτο, ἀφοῦ τόν παρουσιάζει -συνεχίζοντας μιὰ παρόμοια γερμανική θεώρηση τοῦ μεσοπολέμου³² - σάν πρόδρομο τοῦ ἀγγλικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ³³. Συγγενική εἶναι καί ἡ διάκριση τῆς οὐτοπικῆς σκέψης (π.χ. τῆς "Οὐτοπίας" τοῦ Morus) -πού θεωρεῖται παράγωγο τοῦ νοῦ καί ἀναφέρεται στά μέρη τῆς κοινωνίας - ἀπό τό "μῦθο" πού ἀντιμετωπίζεται ὡς προῖόν τῆς θέλησης σχετικό μέ τήν κοινωνική ὁλότητα³⁴. Ὅπως ἔλεγε τό 1922 ὁ Mussolini, ὁ "μῦθος μας εἶναι τό ἔθνος, ὁ μῦθος μας εἶναι ἡ μεγαλοσύνη τοῦ ἔθνους"³⁵. Σ' αὐτή τή συνάφεια τονίστηκε ἡ "μυθική" διάσταση τοῦ μακιαβελικοῦ σχεδιασμοῦ ἀπό τό φασισμό πού δήλωνε ὅτι ἀποβλέπει στήν "ἐπαναφορά τῆς ἰταλικῆς σκέψης στή σφαῖρα τοῦ πολιτικοῦ δόγματος, στήν παλιά της παράδοση πού εἶναι ἡ παράδοση τῆς Ρώμης"³⁶. Ὅταν ἀντιπαράθετο τό "μῦθο" στήν οὐτοκία, μέ τόν τρόπο τοῦ

Sorel³⁷, παραβλέπουμε τό γεγονός ότι ό μακιαβελικός σχεδιασμός δέν εΐχε πολλές πιθανότητες νά πραγματοποιηθεΐ στην εποχή του. 'Επίσης δέ διαπιστώνουμε πώς ή ρίζα αύτου τοϋ σχεδιασμοϋ βρίσκεται σέ μιá λογική σύλληψη πού βασίζεται στα "μέρη" — δηλαδή στις έπιμέρους προϋποθέσεις — για τήν ολοκληρωτική της έπιτυχία. Στο ίδιο λάθος θα υποπέσουμε, αν ταυτίσουμε τό μακιαβελικό σχεδιασμό μέ τήν ιδεολογία, όπως τήν όρίζει ό K. Mannheim³⁸ ως θεωρητική δικαιολογία της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης. Στην εποχή πού ζει ό Machiavelli δέν άποτελοϋσε ή συνένωση της 'Ιταλίας καί ή άπελευθέρωσή της από τους "βαρβάρους" τό ιδεολογικό όπλο της άρχουσας τάξης στή χώρα του. Τά μεγαλοαστικά στρώματα στις ιταλικές πόλεις — δηλαδή οι τραπεζίτες καί οι κάτοχοι τοϋ έμπορικοϋ κεφαλαίου μέ δραστηριότητα όχι μόνο στή θάλασσα, αλλά καί στήν άγροτική ένδοχώρα — εΐχαν κοσμοπολιτική νοοτροπία³⁹. Μ'αϋτή τήν όπτική γωνία ό σχεδιασμός τοϋ Machiavelli συνιστοϋσε μάλλον τήν "ούτοπία" των μικροαστικών στρωμάτων πού — άκολουθώντας τήν παράδοση των Γιβελλίνων⁴⁰ — έπιζητοϋσαν τήν κρατική ένότητα της πατρίδας τους.

Στήν 'Ιταλία, όταν ζοϋσε ό φλωρεντινός φιλόσοφος, αναπτύχθηκε ή οϋτοπία ως ιδιαίτερο λογοτεχνικό είδος μέ φιλοσοφικό καί πολιτικό περιεχόμενο. 'Η χώρα πού γέννησε τό Χριστόφορο Κολόμβο, τόν Americo Vespucci καί τόν Peter Martyr (τό χρονικογράφο των πρώτων ταξιδιών στην 'Αμερική)⁴¹ έντυπωσιάστηκε από τίς σχεδόν μυθλοστορηματικές περιγραφές τοϋ "νέου κόσμου" καί ζήτησε νά ξεπεράσει τήν έσωτερική της πολιτική άνωμαλία μέ τή μύηση της πρωτόφαντης "άθωότητας" (πού θ'άντικαταστοϋσε τίς κοινωνικές συγκρούσεις) καί της "άπλότητας" (πού θα 'παίρνε τή θέση των κοινωνικών συμβάσεων). Χαρακτηριστικό παράδειγμα άποτελεΐ ό A.F. Doni⁴² πού όραματίστηκε τήν έπιστροφή στο "χρυσόν αιώνα", όπου θα έπικρατοϋσε ή φυσική τάξη καί θα παραμερίζονταν οι κοινωνικές διαφορές των ανθρώπων. 'Ο "έκύγελος παράδεισος", όμως, τοϋ "νέου κόσμου" δέ μπορούσε νά κατακτηθεΐ, είδικά για τήν 'Ιταλία, έφόσον οι έκπρόσωποι τοϋ "υπέργειου" παράδεισου ήταν υπέρμαχοι τοϋ πολιτικοϋ της κατακερματισμοϋ μέ τή συνέχιση της τακτικής των Γουέλφων. Ένα γεγονός πού εύνοοϋσαν τά μεγαλοαστικά της στρώματα μέ τό νά κρατοϋν τήν 'Ιταλία διαιρημένη σέ πολυάριθμα κρατίδια καί τό καθένα, μέ τή βοήθεια ξένων προστατών, νά υπονομεύει τήν άνεξαρτησία τοϋ άλλου. 'Εδω έχει τήν πηγή του ή συγκεκριμένη πρόταση τοϋ Machiavelli για τήν "αναγέννηση"⁴³ της πατρίδας του.

1. Das Prinzip Hoffnung (1938/1947), Werke, τ. V (Frankfurt a. M. 1970), σ. 547κκ., 723κκ. Βέβαια ό Bloch, σ' άλλο του έργο, χαρακτηρίζει τό Machiavelli δημιουργό της "realpolitische Deutung" της έποχής του, αλλά καί κάθε έποχής' Zwischenwelten in der Philosophiegeschichte (1962/63), Werke, τ. 12 (1977), σ. 285.
2. Άκοψη τοϋ A. Lamartine πού παραθέτει ό K. Mannheim, Ideologie und Utopie (1929, Frankfurt a. M. ⁵1969), σ. 177.
3. Θέση τοϋ Sir Th. Smith (1583) πού σχολιάζει ό E.E. Reynolds, The Field is Won. The Life and Death of Saint Thomas More (London 1968), σ. 106.
4. E. Mach, Erkenntnis und Irrtum (Leipzig 1905), σ. 183.
5. König (1941), σ. 263.
6. Γιά τή διαπραγμάτευση αϋτῶν τῶν έπιδράσεων βλ. Orsini (1936), *passim*, τοϋ Έδου (1946), σ. 122κκ., Luciani (1947), σ. 26κκ. καί Procacci (1965), σ. 209κκ. Γιά μιá γενικότερη παρουσίαση τής ύποδοχής τοϋ Machiavelli στήν Άγγλία βλ. τό τεκμηριωμένο βιβλίο τοϋ Raab (1964).
7. Nova Atlantis (1624, μτφρ. Παν. Χρ. Νούτσου, Άθήνα, "Ήριδανός" 1979).
8. De dignitate et augmentis scientiarum (1623), l. VII, c. II, Works, τ. 1, σ. 729. Πρβλ. Diderot, δ.π., σ. 793.
9. Machiavelli (1513), c. 15, σ. 280 (τ. Α', σ. 266).
10. Machiavelli (1513), c. 15, σ. 280 (τ. Α', σ. 267).
11. Σέ πρόσφατη (άδημοσύευτη άκόμα) άνακοίνωσή του ό 'Α. Μουλάκης ύπέδειξε πώς σ' αϋτό τόν ύκαινισμό άναφέρονται οί άνθρωπιστές τοϋ 15^{ου} αιώνα (Bruni, Salutati κ.ά).
12. Machiavelli (1520), σ. 30/31 (τ. Β', σ. 24).
13. Machiavelli (1525), l. VII, σ. 792 (τ. Β', σ. 209).
14. Γιά τή δικλωματική σταδιοδρομία τοϋ Machiavelli βλ. Chabod (1953), *passim*, Rubinstein (1956), σ. 72κκ., Amiguet (1963), *passim* καί Chiappelli (1970), σ. 27κκ.
15. Γιά τήν καταγωγή καί τήν έδεολογική λειτουργία αϋτοϋ τοϋ χαρακτηρι-
σμοϋ βλ. παρακάτω σ. 47, 67, 93, 107, 126.
16. Machiavelli, A R. Becchi (9.3.1498), σ. 1010 (τ. Β', σ. 352). 'Η θέ-
ση αϋτή πηγάζει άπό τόν Thomas Aquinas (Summa theologiae, 1265-1273, έκδ.
P. Caramello, Torino 1962, II^a, II^{ae}, qu. 47, art 2, τ. 2, σ. 235/236) καί

χρησιμοποιήθηκε σέ κήρυγμα τοῦ Savonarola.

17. Ὁ ὅρος (μέ μακιαβελική ἀναφορά) ἀνήκει στόν L. Rochau (1853)· βλ. Meinecke (1924), σ. 465. Γιά μιὰ κριτική τῶν σημερινῶν ἐπιτευγμάτων τῆς "ρεαλιστικῆς πολιτικῆς" (στά πλαίσια τῆς "Κοινωνιολογίας τοῦ πολιτικοῦ Μακιαβελισμοῦ") βλ. Τιταρένκο (1972), σ. 35κκ.

18. *Les six Livres de la République* (1576, Aalen 1977:1583), σ. 279κκ. Βέβαια ὁ Bodin χαρακτηρίστηκε "μακιαβελικός (βλ. Gramsci, 1932-1934, σ. 1574 καί Κονδύλη, 1971, σ. 159), μολονότι ὁ ἑαυτοῦ ὀνόμαζε τό φλωρεντινό συγγραφέα "πολύ ἀβαθή καί ἀσήμαντο" (ὁ.π., σ. IV, Préface). Γιά τίς ἐπιδράσεις τοῦ Machiavelli στίς πολιτικές θεωρήσεις τοῦ Bodin βλ. Cardascia (1943), σ. 129.

19. Bodin, ὁ.π., σ. 4 ("Republique en Idee").

20. Morus, *Utopia* (1516), Complete Works, τ. 4 (ἔκδ. E. Surtz-J.H. Hexter, New Haven 1965), σ. 100.

21. *Tractatus politicus* (1677), Opera, ἔκδ. C. Gebhardt, τ. 3 (Heidelberg 1924), σ. 273. Ἡ ἀφομοίωση τῶν ἰδεῶν τοῦ Machiavelli ἀπό τό Spinoza ἔχει μελετηθεῖ ἀπό τήν Calvetti (1972), passim καί τόν Matheron (1978), σ. 29κκ.

22. Σύμφωνα μέ τόν R.W.Chambers, *Tomas More* (1935, London 1951), σ. 132. Πρβλ. καί Mazzeo (1969), σ. 1κκ.

23. *Supplicacyon of Soulys* (1529), The Workes, ἔκδ. W. Rastell (London 1557), σ. 37κκ.

24. *The Confutacyon of Tyndales* (1532), Complete Works, τ. 8^α, σ. 131 κκ., τ. 8^β, σ. 576κκ., 581κκ.

25. *Utopia*, ὁ.π., σ. 68κκ.

26. Ὁ.π., σ. 406.

27. Machon (1643, Πρόλ. τοῦ 1668), σ. 31. Βλ. ἀκόμη τίς σχετικές πληροφορίες τῶν Butler (1939/40), σ. 208κκ. καί Procacci (1965), σ. 193κκ.

28. *Esquisse d' une tableau historique des progrès de l'esprit humain* (1794, ἔκδ. O.H.Prior-Y. Belaval, Paris 1970), σ. 131/132.

29. *De Tacite et de Machiavel*, Ouvres, ἔκδ. P. Laponneraye, τ. 3 (Paris 1840), σ. 540.

30. Th. Morus, *Utopia* (μτφρ. G. Ritter, Berlin 1922).

31. Ritter (1940), σ. 73 καί 37.

32. Βλ. σχετικά H. Oncken, Die Utopia des Thomas Morus und das Machtproblem in der Staatslehre (Heidelberg 1922), σ. 15.

33. Ritter (1940), σ. 24κκ.

34. G. Sorel, Réflexions sur la violence (1908, Paris ⁶1925), σ. 46, 176. Για τή σχέση τοῦ Γάλλου "ἀναρχοσυνδικαλιστῆ" μέ τό Machiavelli (ὅπως μάλιστα τόν ἔβλεπε τό φασιστικό κίνημα) βλ. H. Barth, Masse und Mythos (Hamburg 1959), σ. 83κκ. καί Gramsci (1932-1934), σ. 1556.

35. Παράθεμα τοῦ Mannheim, ὁ.κ., σ. 121. Για τό πρόβλημα τοῦ "μύθου" βλ. Θ. Βέλκου, Φιλοσοφία καί πολιτική ('Αθήνα 1977), σ. 21κκ. καί F. Jesi, Il mito (Milano 1973).

36. Dottrina politica del fascismo (1925)· παράθεμα τοῦ Sabine, ὁ.κ., σ. 815, 847.

37. Ὁ Γάλλος διανοούμενος, ἐγκαταλείποντας τό χῶρο τοῦ "ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ", πρωτοστάτησε στή διακαιολογία τῆς φασιστικῆς βίας γιά τήν ἐπικράτηση τοῦ Mussolini.

38. Ὁ.κ., σ. 67.

39. Βλ. Burckhardt (1860), σ. 92.

40. Για τήν ὑστερομεσαιωνική ἀντίθεση τῶν "Guelfi" μέ τούς "Ghibellini" βλ. Machiavelli (1525), l. I, pr. σ. 633κκ. (τ. Β', σ. 138κκ.), τήν καλαιότερη ἀλλ'ἀξιόλογη μονογραφία τοῦ C. Poulet, Guelfes et Gibelins (Bruxelles-Paris 1922) καί A. Panella, Storia di Firenze (Firenze 1949), σ. 34κκ.

41. Βλ. σχετικά H. Levin, The Myth of the Golden Age in the Renaissance (London 1970), σ. 60κκ.

42. Θέση τοῦ 1552 πού σχολιάζει ὁ P. F. Grendler, Utopia in Renaissance Italy: Doni's New World, JHI, τ. 26(1965), σ. 486. Για τά οὐτοπικά σχεδιάσματα τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης βλ. καί A. Tenenti, L' utopia nel Rinascimento (1450-1550), "Studi storici" τ. 7(1966), σ. 689κκ.

43. Machiavelli (1513-1521), l. III, c. 1, σ. 195 (τ. Α', σ. 436).

1. Η ΜΟΝΑΡΧΙΑ ΩΣ ΣΥΜΒΟΛΟ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Στήν εποχή του Machiavelli αρχίζει νά διαλύεται ή ιεραρχική¹ δομή του φεουδαρχικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ τῆς Δύσης καί νά μεσολαβεῖ γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀστικοῦ κράτους ὁ μονάρχης. Ὁ ἀναγκαστικός περιορισμός τῶν προνομίων, πού εἶχαν οἱ φεουδαρχικοὶ οἴκοι, θά ἐδραιώσῃ τή βασιλική κεντρική ἐξουσία πού θά ἐγγυηθεῖ τήν κρατική ἐνότητα καί συνέχεια². Παραδείγματα μιᾶς τέτοιας ἐξέλιξης (μέ τήν ταυτόχρονη ἀφύπνιση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης³ πού ἀποδεσμεύτηκε ἀπό τήν "πνευματική" ἐπικυριαρχία τῆς Δύσης, ἀπό τό Βατικανό) ὑπῆρξαν ἡ Ἰσπανία, ἡ Ἀγγλία καί κυρίως ἡ Γαλλία. Ἐνῶ οἱ ἐνέργειες τοῦ φεουδάρχη ἔπρεπε νά συμφωνοῦν μέ τό "θεῖο δίκαιο"⁴ καί τόν ἐκύγειο ἐκπρόσωπό του, τόν κληρο, τώρα ὁ βασιλιάς μπορεῖ νά παρουσιάζεται "legibus solutus"⁵. Ἡ γαλλική μοναρχία — σ' αὐτήν ἀναφέρεται συχνά ὁ Machiavelli⁶ — ἀνάγκασε τόν Πάπα νά συμβιβαστεῖ μαζί της ἔχοντας τή συγκατάθεση ὅλων τῶν στρωμάτων τοῦ γαλλικοῦ ἔθνους πού ἀντιπροσωπεύταν στό "Etats généraux". Μέ τήν κληρονομική μάλιστα μεταβίβαση τῆς ἐξουσίας ἀποφεύγεται ἡ διάσπαση, ὅπως ἀκριβῶς τό ὑπογραμμίζει ὁ Machiavelli⁷, τοῦ κράτους μέ τίς τυχόν περιπέτειες ἀπό τοὺς διεκδικητές της. Ὅσο βέβαια ὁ ἀνώτερος κληρος, πού συναγωνιζόταν τοὺς φεουδάρχες στήν ἔγγεια ἰδιοκτησία, ἀντιστρατεύεται αὐτή τήν κορεία, τόσο ἡ κεντρική ἐξουσία συμμαχοῦσε μέ τίς ἀνέρχόμενες ἀστικές δυνάμεις υἱοθετώντας τό σύνθημα: "φωνή λαοῦ, φωνή θεοῦ"⁸. Ἀφοῦ οἱ ἄκραγοι εὐγενεῖς (ἢ "κακογενεῖς", κατά τόν Campanella)⁹ ἀντιτάχθηκαν στήν παγίωση τοῦ "πολιτικοῦ βίου" ("vivere politico")¹⁰, δηλαδή στήν ἀπόρροια δράση τῶν αὐτοδημιουργητῶν ἀστῶν ὅχι μόνο μέσα στίς πόλεις, ἀλλά σ' ὁλόκληρη τήν ἐπικράτεια, ἦταν ἐκόμενο ὁ μονάρχης νά ἐπιχειρήσῃ "νά βάλῃ φρένο στήν ἄκρατη φιλοδοξία καί διαφθορά τῶν δυνατῶν (potenti)"¹¹.

Τήν ὑστερόβουλη καί περιορισμένη, ἔστω, συμπόρευση τοῦ βασιλιᾶ μέ τίς διεκδικήσεις τῆς ἀναπτυσσόμενης ἀστικῆς τάξης δέν παραβλέπει ὁ Machiavelli. Μολονότι διαβλέπει τή δημιουργία μιᾶς νέας κοινωνικῆς ἱεραρχίας (πού ξεκινᾷ ἀπό τό λαό, συνεχίζεται μέ τοὺς τοπικούς ἡγεμόνες καί κατ' ἀλήθειαν στό μονάρχη)¹², ὅμως τή χώρα πού τήν ἐφάρμοζε μέ κλασικό τρόπο, τή Γαλλία, δέ θά διστάσῃ νά τή χαρακτηρίσῃ πρότυπο εὐνομίας¹³. Στό φιλόδοξο βέβαια πρόγραμμα τοῦ Φλωρεντινοῦ διπλωμάτη γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας του ἀπό τή "μακρόχρονη ἀγωνία"¹⁴ θά ὑπολογίσει τήν ἰσορροπία δυνάμεων ἀνάμεσα στόν ἡ-

γεμόνα καί τό λαό. Μ'αυτό τό πρίσμα σύγoura ἀποτελεῖ αὐτονόμη ὑπερβολή ἡ ταύτιση πού πρότεινε ὁ Mussolini τοῦ ἡγεμόνα μέ τό κράτος¹⁵. Ὁ μακιαβελικός μονάρχης ἐκφράζει τή σύγκλιση τῶν διεργασιῶν πού θά ἐξασφαλίσουν τήν ἐνοποίηση καί τήν ἀνεξαρτησία τῆς Ἰταλίας. Αὐτό σημαίνει πῶς πίσω ἀπ'αὐτόν ὑπάρχει, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια, μιὰ σειρὰ ἀπό καθοριστικούς παράγοντες αὐτοῦ τοῦ σχεδιασμοῦ. Ἐπίσης ὁ Ἰδιος ὁ Machiavelli, γιά τήν ἀποτελεσματικότητα αὐτῶν τῶν συντελεστῶν καί τήν ὁλική ἐπίτευξη τοῦ στόχου του, θά τονίσει καί τόν ἀναφαίρετο ρόλο τοῦ λαοῦ¹⁶. Ἴσως αὐτό νά μή διακρίνεται τόσο καθαρά στόν "Ἡγεμόνα", ἄν κι ἐδῶ ξεχωρίζει τή γαλλική μοναρχία ἀπό τήν ἀνατολική δεσποτεία¹⁷. Στίς "Διατριβές", μάλιστα, εἶναι ἀπόλυτα ἀποκαλυπτικός: "Κι ἄν κανείς κατηγορήσει ταυτόχρονα τό λαό καί τόν ἡγεμόνα, ὥς περ τήν ἀλήθεια· ἀλλά ἄν παραλείψει τοὺς ἡγεμόνες κάνει λάθος [...]. ἡγεμόνας(principe) χωρίς νά τόν συγκρατοῦν οἱ νόμοι θά 'ναι περισσότερο ἀχάριστος, ἄστατος καί ἀπερίσκεπτος"¹⁸.

Σ'αὐτό τό ἀπόσπασμα ὁ Machiavelli δέ συντάσσεται μέ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ "θείου δικαίου" πού ἐποκτεῖν καί περιορίζει τή βασιλική αὐθαρεσία, ὅπως ἀνανεώθηκε ἡ μεσαιωνική αὐτή ἀντίληψη μετά τή σύνοδο στό Τριδέντο ἀπό τοὺς καθολικούς τῆς ἰσπανικῆς "σχολῆς" τοῦ δικαίου¹⁸, ἀλλά συνυπογράφει τίς θεωρήσεις τοῦ "φυσικοῦ δικαίου" πού ἐκφράζει τή νομιμότητα τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν διεκδικήσεων τῆς ἀναπτυσσόμενης ἀστικῆς τάξης — ὅπως βέβαια θά ἐκδηλωθοῦν εὐκρινέστερα δυό αἰῶνες ἀργότερα. Ἄν, σ'αὐτό τό πλαίσιο, ἡ παρουσία τοῦ μονάρχη ὑπῆρξε μιὰ ἱστορικά καθορισμένη προϋπόθεση — καί ὄχι ἡ πεμπουσία — γιά τή διαμόρφωση τοῦ ἀστικοῦ κράτους τῆς Δ. Εὐρώπης, τοῦτο φαίνεται σέ δυό ἐκτιμήσεις τοῦ 18^{ου} αἰῶνα. Ἡ πρώτη προέρχεται ἀπό τό Rousseau ("Ὁ 'Ἡγεμόνας' τοῦ Machiavelli εἶναι τό βιβλίό τῶν δημοκρατικῶν")¹⁹ καί ἡ δευτέρα ἀνήκει στό Robespierre ("Τό σχέδιο τῆς γαλλικῆς ἐκανάστασης ἦταν γραμμένο σ'ὅλα τὰ γράμματα καί τὰ βιβλία τοῦ Machiavelli")²⁰. Ἴσως στίς φράσεις αὐτές νά κρύβεται μιὰ δόση ὑπερβολῆς, ὅμως ἡ ἐρμηνεία αὐτῆς τοῦ μακιαβελικοῦ ἔργου ἀνταποκρίνεται στήν ἐποχή πού ὁλοκληρώνονται οἱ διαδικασίες γιά τό ὀριστικό πέρασμα ἀπό τό "ancien régime" στό κράτος τῆς ἀστικῆς κοινωνίας.

Βέβαια οἱ "μοναρχομάχοι" εἶδαν στό φλωρεντινό συγγραφέα τόν πολιτικό σύμβουλο τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας, ὅταν τό φάντασμα τοῦ "μακιαβελισμοῦ" κυκλοφοροῦσε κιόλας στόν εὐρωπαϊκό χῶρο. Στούς τυραννομάχους συγκαταλέγεται κι

ὁ συμπατριώτης του οὐτοκιστής Tommaso Campanella πού ἀποδέχεται ὡς δίκαιη πράξη τήν τυραννοκτονία²¹ καί ἀνανεώνει τὶς βασικὲς ἀρχές τῶν Γουέλφων²², ὅταν ὁ Πάπας ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15^{ου} αἰῶνα ἀποκτοῦσε παροδικά τὴ μεσαιωνικὴ του αἵγλη καί δύναμη. Ὁ Καλαβρός μοναχὸς ἀκατεῖ τὴν ἐπαναφορὰ σ' ἓνα καθεστῶς, ὅπου ἡ μονοκρατορικὴ θέληση τοῦ ἐνὸς θά παραχωροῦσε τὴ θέση τῆς σ' ἓνα διακριτικό ἔλεγχο τῶν μηχανισμῶν τοῦ κράτους. Τό αἷτημα αὐτό ὁραματίζεται νά ἐκπληρώνεται στό οὐτοκικό σχεδιάσμα τῆς "Πολιτείας τοῦ ἡλίου", ὅπου συνυπάρχει ὁ μονάρχης (πού ἐκλέγεται μέ βάση τὰ ἐπικτήτα προσόντα καί ὅχι μέ τοὺς τίτλους καταγωγῆς) μέ τοὺς συμπολίτες του πού ἔχουν κλήρη καί ἀναφαίρετα δικαιώματα μέσα στό εὐρυθμο κοινωνικό σύνολο²³. Ὁ καθολικὸς ὅμως συγγραφέας ξαναφέρνει στό προσκήνιο τό ζήτημα τῆς ὑποταγῆς τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας στήν ἐκκλησία, ἐπιμένοντας στή σθεναρὴ ἀντίκρουση τῶν "μακιαβελικῶν" — "τόσο μεγάλη εἶναι ἡ ἐπιρροή τοῦ μακιαβελισμοῦ στοὺς ἡγεμόνες τοῦ καιροῦ μας"²⁴, σημειώνει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μακρόχρονης φυλάκισής του γιὰ τὴ συνωμοτικὴ προετοιμασία μιᾶς ἀποτυχημένης ἐξέγερσης ἐναντίον τῶν Ἰσπανῶν — πού ὑποτάσσουν τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ στὴ "ragion di stato"²⁵. Γι' αὐτό καί θά συνδέει τὰ μεταρρυθμιστικὰ κινήματα, πού τὰ τοποθετεῖ πάλι στὰ μὴ χριστιανικά, μέ τὶς διαδικασίες γιὰ τὴν αὐτονόμηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας: "ἐκεῖ πού ὁ Μωάμεθ κι ὁ Λούθηρος δέν ἔχουν καμιὰ δύναμη, δηλαδή στήν Ἰταλία καί τὴν Ἰσπανία, βασιλεύει ὁ Machiavelli καί οἱ πολιτικοί"²⁶.

"Ἄν οἱ ἰδέες τοῦ φλωρεντινοῦ φιλοσόφου κυριάρχησαν στὸν πολιτικὸ κόσμο τῆς πατρίδας του καί ἐξουδετέρωσαν τὶς παπικὲς ἐπεμβάσεις, αὐτό θά τό δοῦμε στό ἐπόμενο κεφάλαιο. Ἐδῶ πρέπει νά τουλιστεῖ πῶς ἡ προτροπὴ του νά "σκεφθοῦμε νέες μορφές διακυβέρνησης"²⁷, γιὰ τὴν ἄμεση ἀνόρθωση τῆς Ἰταλίας, ἀποκτάει οὐτοκικὴ διάσταση, ἐφόσον ἀπευθύνεται στοὺς ἰσχυροὺς τοῦ τόπου του πού εἶχαν κάθε λόγο νά τὴν ἀπορρίψουν. Ἐξάλλου, σύμφωνα μέ τὴν ὀρθὴ παρατήρηση τοῦ Gramsci, ὁ Machiavelli "δέ λέει ποτέ ὅτι σκέφτηκε ἢ ὅτι ἔχει τὴν πρόθεση ὁ ἴδιος ν' ἀλλάξει τὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ μόνο νά δείξει συγκεκριμένα πῶς θά ἔπρεπε νά ἐνεργήσουν οἱ ἱστορικὲς δυνάμεις γιὰ νά ἔχουν ἀποτελέσματα"²⁸. Τὰ ἱστορικὰ παραδείγματα μιᾶς τέτοιας διεργασίας θά τ' ἀναζητήσῃ στὴν ἱστορία τῆς χώρας του (Φρειδερίκος Β' τῆς Σικελίας)²⁹, ἀπ' ὅπου εἶναι πολὺ πιθανὸ νά γεννηθεῖ αὐτός πού θά πραγματώσῃ τὴν "κοσμικὴ" (καί ὅχι τὴν "πνευματικὴ") οὐτοκία τῆς ἀναγεννησιακῆς Ἰταλίας: τὴν ἐνότητα καί τὴν ἀνεξαρτησία τῆς. Ὁ Καῖσαρ Βοργιάς³⁰, πού τόσο καταδικάστηκε ἀπὸ τοὺς ἠθικολόγους

κάθε εποχής, θά μπορούσε νά ήταν ένας άπ'αυτούς, σύμφωνα μέ τήν εκτίμηση του Machiavelli κού αέ καθαρά θεωρητικό επίπεδο εκμεταλλεύεται όρισμένες προγενέστερες προσπάθειες (όπως του Marsilio da Padova)³¹ ή συμφωνεῖ μέ τούς συγχρόνους του (λογουχάρη τόν Guicciardini)³² γιά τή θεμελίωση καί διάδοση του σχεδίου του. Έτσι ό "Ηγεμόνας" δέ γράφεται τυχαῖα γιά νά ικανοποιήσει τά προσωπικά ενδιαφέροντα του Machiavelli, αλλά πηγάζει άπό τς ιστορικές ανάγκες τής 'Ιταλίας στή μεταμεσαιωνική εποχή. 'Η υλοποίηση όμως αυτού του σχεδίου προϋποθέτει τή συνύπαρξη καί αποτελεσματική λειτουργία όρισμένων βασικών παραγόντων κού θ'άναλυθοῦν στά επόμενα κεφάλαια.

1. Βλ. τήν παρατήρηση τῶν Marx-Engels, *Die deutsche Ideologie* (1845/46), MW, τ. 3, σ. 160: "ἡ ἱεραρχία εἶναι ἡ ἰδεατή μορφή τῆς φεουδαρχίας".

Γιά τή θέση τῆς "ἱεραρχίας" στή μεσαιωνική πολιτική φιλοσοφία (μέ πιθανή ἀφετηρία τόν Ψευδο-Ἀρεοπαγίτη, *Περὶ οὐρ. ἱερ.* III, 1κκ. καὶ *Περὶ ἐκκλ. ἱερ.* I, 3, Migne, P.G., τ. 3, σ. 111-340, 369-570) βλ. P.E. Sigmund, *Hierarchy, Equality and Consent in Medieval Christian Thought*, στή σειρά Nomos, τ. IX (New York 1967), σ. 134κκ.

2. Βλ. Ζ.Ν.Τσιρπανλῆ, *Ἡ δυτική Εὐρώπη στοὺς Μέσους Χρόνους* (Ἰωάννινα 1973), σ. 266/67.

3. Βλ. ἐνδεικτικά B. Guenée, *Etat et nation en France au moyen âge*, "Revue historique", τ. 237(1967), σ. 17κκ.

4. Βλ. γι'αὐτό τό θέμα Νούτσου, *Ὁ νομιναλισμός* (Ἀθήνα 1980), σ. 51κκ.

5. Πρβλ. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 58, σ. 142 (τ. Α', σ. 383) καὶ Bodin, ὁ.π., σ. 300, 787 καὶ 823κκ. Γιά τήν ὑστερομεσαιωνική διαμόρφωση αὐτῆς τῆς διδασκαλίας βλ. M. Wilks, *The Problem of Sovereignty in the Later Middle Ages* (Cambridge 1963), σ. 209κκ. καὶ G.Post, *Studies in Medieval Legal Thought* (Princeton, N.J. 1964), σ. 310κκ.

6. Βλ. ἐνδεικτικά Machiavelli (1512), σ. 55κκ. (τ. Α', σ. 219κκ) καθὼς καὶ τό βιβλίο τοῦ Cadoni (1974).

7. (1512), σ. 56 (τ. Α', σ. 221).

8. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 58, σ. 141 (τ. Α', σ. 381).

9. *Quaestiones oeconomicae* (1619), στό: Realis Philosophiae Epilogisticae (Parisii 1637), σ. 182. *Ἡ Ἑλληνική Νομαρχία* (ὁ.π., σ. 117) τοὺς ὀνομάζει "φευδοευγενεῖς".

10. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 55, σ. 138 (τ. Α', σ. 373), τοῦ Ἰδίου (1520), σ. 30/31 (τ. Β', σ. 24).

11. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 55, σ. 138 (τ. Α', σ. 373). Γιά τοὺς "potenti" στό ἔργο τοῦ Machiavelli βλ. Bonadeo (1969), σ. 9κκ.

12. Machiavelli (1520), σ. 27 (τ. Β', σ. 15).

13. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 58, σ. 140 (τ. Α', σ. 379).

14. A Fr. Guicciardini (17-5-1526), σ. 1232 (τ. Β', σ. 410).

15. Βλ. παρακάτω σ. 156.

16. Βλ. τή διεξοδική ἐργασία τοῦ Bonadeo (1970), σ. 351κκ.

17. Machiavelli (1513), c. 4, σ. 262, τοῦ ἔδου (1513-1521), l. II, c.2, σ. 150 (τ. Α', σ. 400), l. I, c. 19, σ. 104. Ἡ θεώρηση αὐτῆς τῆς ἀνατολικῆς δεσποτείας (ἡ ἀφετηρία της βρίσκεται στὰ "Πολιτικά" 1252 b 6-9, 1253 b 21 τοῦ Ἀριστοτέλη) συνεχίζεται ἀπό τόν Bodin (ὁ.π., σ. 189κκ.) καί ἀποτελεῖ (μαζί μέ τόν Hobbes) τό συνδυαστικό κρῖνο ἀνάμεσα στό Machiavelli καί τό Montesquieu. Τίς ἀπόψεις αὐτές υἱοθετεῖ καί ἡ Ἑλληνική Νομαρχία (ὁ.π., σ.127 κκ.), ὅταν ἀναλύει τήν "τυραννικήν ὁθωμανικήν διοίκησιν".

18. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 58, σ. 141 (τ. Α', σ. 381) καί l. I, c. 5, σ. 83-84 (τ. Α', σ. 301-304), l. I, c.29, σ.110-112 (τ. Α', σ. 340-343).

18. Γιά τήν ἄποψη τοῦ Juan de Mariana: "princeps non est legibus solutus" (1599) βλ. P. Mesnard, L'essor de la philosophie politique au XVIe siècle (Paris ²1952), σ. 557 καί F.J.Lewy, Constitutionalism and Statecraft during the Golden Age of Spain (Genève 1960), σ. 42κκ.

19. Βλ. παραπάνω σ. 20.

20. Βλ. Ferrari (1849), σ. 3κκ. καί παραπάνω σ. 29.

21. Βλ. Thomas Aquinas, De regimine principum ad regem Cypri (ἔκδ. J. Mathis, Torino 1948), l. I, c. III (σ. 26) καί Ioannis Saresberiensis, Polycraticus, l. VIII, c. XVII (P.L., τ. 119, σ. 778). Γιά τήν ἠθική καί πολιτική διακρίση τῆς τυραννοκτονίας βλ. F. Schoenstedt, Der Tyrannenmord im Spätmittelalter (Berlin 1938).

22. Articuli Prophetales (1600, ἔκδ. G. Ernst, Firenze 1977), σ. 130.

23. Civitas solis (1602), στό: Realis Philosophiae Epilogisticae partes quatuor (ἔκδ. Th. Adami, Francofurti M.D.C. XXIII), σ. 426.

24. Quod reminiscuntur et convertentur ad Dominum universi fines terrae (1618, ἔκδ. R. Amerio, τ. 1, Padova 1939), σ. 108.

25. Campanella, Dialogo politico contro Luterani, Calvinisti ed altri eretici (1595, ἔκδ. D. Ciampoli, Lanciano 1911), σ. 159. Γιά τίς ἀπόψεις τοῦ Machiavelli καί τοῦ Campanella γιά τήν "κρατική σκοπιμότητα" βλ. Meinecke (1924), σ. 76κκ. Πρβλ. ἀντίθετα Moulakis (1976), σ. 143. Γιά τήν ἀναφορά τοῦ δημιουργοῦ αὐτοῦ τοῦ ὅρου G. Botero στό Machiavelli καί στόν Tacitus (Annales, XIV, XLIV' πρβλ. Cicero, De off. III, II) βλ. K.C.Schellhase, Tacitus in Renaissance Political Thought (Chicago 1976), σ. 124. Γιά τήν "ratio publicae utilitatis" στούς νομικούς τοῦ Μεσαίωνα βλ. Post, ὁ.π., σ.37κκ.

26. Al Papa ed A' Cardinali (12.4.1607), Lettere, ὁ.κ., σ. 66, τοῦ Ἰδίου, Civitas solis, ὁ.κ., σ. 462.
27. Machiavelli (1520), σ. 25 (τ. Β', σ. 11).
28. (1932-1934), σ. 1578.
29. Machiavelli (1525), l. I, c. 19-1.II, c. 4, σ. 647-661.
30. Machiavelli (1513), c. 7, σ. 266 (τ. Α', σ. 256' μαζί με τόν Fr.Sforza), τοῦ Ἰδίου (1503), σ. 15 (τ. Α', σ. 213), τοῦ Ἰδίου (1513-1521), σ. 182. Γιά τόν Cesare Borgia στό ἔργο τοῦ Machiavelli βλ. Sasso (1969), σ. 1κκ., Marchand (1969), σ. 327κκ.
31. Defensor pacis (1324, ἔκδ. R. Scholz, τ. 1, Hannover 1932), l. I, c. 1, §. 2 (σ.7). Μιά σύγκριση τῶν δυό Ἰταλῶν πολιτικῶν φιλοσόφων ἐπιχειρεῖ μέ τή διδακτορική διατριβή ὁ Toscano (1976). Γιά τίς ὑστερομεσαιωνικές συζητήσεις σχετικά μέ τόν ἰδανικό ἡγεμόνα βλ. L.K.Born, The Perfect Prince: A Study in Thirteenth-and Fourteenth-Century Ideals, "Speculum" τ. 3 (1928), σ. 470κκ. Γιά τοὺς προδρόμους τοῦ Machiavelli ("De regimine principum") βλ. τό εἰδικό ἔργο τοῦ Gilbert (1938).
32. (1529), σ. 22κκ. Δυστυχῶς δέν μπόρεσα νά δῶ τό βιβλίο τοῦ Τσεχοσλοβάκου J. Kudrna, Machiavelli a Guicciardini (Brno 1967) πού φαίνεται νά ἐπιχειρεῖ ὀρισμένες φιλοσοφικοῖστορικές συσχετίσεις ἀνάμεσα στοὺς δυό Φλωρεντινοὺς στοχαστές.

2. Η ΥΠΟΤΑΓΗ ΤΗΣ "ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ" ΣΤΗΝ "ΚΟΣΜΙΚΗ" ΕΞΟΥΣΙΑ

Ἡ διαμάχη ἀνάμεσα στήν ἐκκλησία καί τήν κοσμική ἐξουσία δέν εἶχε κλείσει ἐντελῶς τόν κύκλο της στήν ἐποχή τοῦ Machiavelli. Στό πολιτικό του πρότυπο, τή Γαλλία, ἀπό τά χρόνια τοῦ Φίλιππου τοῦ Ὁραίου, ἐμφανίστηκαν οἱ ἱστορικές προϋποθέσεις πού ἔκαναν τόν Πάπα — ἔγκλειστο τότε στήν Ἀβινιόν¹ — νά συμβιβαστεῖ μέ τόν παρισινό μονάρχη καί νά εὐλογήσῃ τό σχέδιό του γιά τήν παγκόσμια μοναρχία². Τό Παρίσι ἀπό ἔδρα τοῦ "studium", ὅπως καθιερώθηκε ἀπό τό 13^ο αἰῶνα νά λέγεται γιά τίς θεολογικές καί φιλοσοφικές συζητήσεις τοῦ πανεπιστημίου του³, ἀρχίζει νά μετατρέπεται σέ κέντρο τοῦ "regnum" — ἕνας τίτλος πού εἶχε ἀπονεμηθεῖ στό Γερμανό αὐτοκράτορα ἀπό τό Βατικανό. Ἡ ἐνίσχυση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας στή γαλλική ἐπικράτεια προεξοφλοῦσε, μέ τόν περιορισμό τῶν προνομίων πού εἶχαν ἀποκτήσῃ οἱ φεουδαρχικοὶ οἴκοι, τήν ἐνταῖα διοίκηση τῶν ὑπηκόων της μέ βάση τήν καθολική φορολογία καί τήν ὑποχρεωτική στράτευση γιά τίς ἀνάγκες τοῦ βασιλείου⁴. Τό γεγονός αὐτό δέν εἶδε μέ καλό μάτι ἡ ἐκκλησία πού ἐπέμενε νά ὑποστηρίζῃ τή φεουδαρχική κατάτμηση τῆς Εὐρώπης, ἐφόσον διέκρινε στήν ἱεραρχική δομή τῆς δυτικῆς κοινωνίας τή δυνατότητα νά διαφεντεύει "πνευματικά"⁵ τά μέλη της.

Ἰδιαίτερα καταστροφική ἀποδείχτηκε αὕτη ἡ πολιτική γιά τήν ἴδια τήν Ἰταλία, ἃν κρίνουμε ἀπό τίς συχνές ἐπιθέσεις συγχρόνων ἢ προδρόμων τοῦ Machiavelli ἐναντίον τοῦ Πάπα, πού τόν θεωροῦν κύριο ὑπεύθυνο γιά τήν κατάτμηση καί τό κατάντημα τῆς πατρίδας τους⁶. Ὁ φλωρεντινός φιλόσοφος διακρίνει δύο αἰτίες γιά τήν ἡγεμονία τοῦ Βατικανοῦ — προσωρινή, ὑστερόβουλη καί διασπαστική — μέσα στό μωσαϊκό τῶν ἰταλικῶν κρατιδίων. Ἡ πρώτη εἶναι ὁ συμβιβασμός, πού προαναφέρθηκε, ἀνάμεσα στόν Πάπα καί τό Γάλλο μονάρχη μέ τήν παρατήρηση πῶς οἱ "Γάλλοι δέν καταλάβαιναν ἀπό πολιτική" γιὰτί ἂν καταλάβαιναν, δέ θ' ἄφηναν τήν ἐκκλησία νά γίνῃ τόσο δυνατή⁷. Φυσικά ὁ Machiavelli ἀναμετρώντας τήν ἐσωτερική κατάσταση τῆς χώρας του δέ μποροῦσε νά μήν καταδικάσῃ μιὰ ἀδέξια κίνηση τῆς γαλλικῆς διπλωματίας, ἀλλά τόσο ἐπιδέξια γιά τό ἀναπτυσσόμενο γαλλικό κράτος, ἃν καί ὁ συγγραφέας τοῦ "Ἡγεμόνα" τή θεωροῦσε ἐπιζήμια καί γιά τή Γαλλία, ἀφοῦ διέβλεπε τίς ὀλέθριες συνέπειες ἀπό τήν προσήλωση στόν Καθολικισμό (ἐμφύλια διαμάχη καί σφαγές ἢ διώξεις τῶν προτεσταντῶν ἀσπῶν)⁸.

Ἡ δευτέρα αἰτία ἔχει βαθύτερες ἱστορικές ρίζες: ἀνάγεται στή διαίρεση

της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας⁹ καί στην καταστροφή του δυτικού της τμήματος από τους "βαρβάρους". Μέ την εγκατάσταση του θεοδώριχου, του βασιλιᾶ τῶν Γότθων, στη Ραβένα παρουσιάστηκαν οἱ συνθήκες γιὰ τή γένεση τοῦ "καισαροπαπισμοῦ": "μένοντας ἡ Ρώμη χωρίς ἀρχηγό, οἱ Ρωμαῖοι ἔπρεπε, γιὰ νά 'χουνε κάποιον καταφύγιο, νά ἐκδηλώνουν περισσότερη ὑπακοή στόν πάπα"¹⁰. Στή συνέχεια ἀφοῦ θά κατακτηθεῖ ἀπό τά "βαρβαρικά" στίφη ἡ Ἰταλία καί ἡ παλαιά της πρωτεύουσα θά χάσει τή σημασία της, ἡ "καθολική" ἐκκλησία θ' ἀναλάβει νά περὶφρουρήσει τό μύθο της αἰώνια ἀνανεωνόμενης Ρώμης¹¹. Πότε μέ φανερή συμπάθεια πρὸς τοὺς ξένους ἐπιδρόμεῖς καί πότε μέ κοντόφθαλμους συμβιβασμούς ἔβρισκε τήν ἀνεση νά διολιχήσει "πνευματικά" τό δυτικό κόσμον. Σύμφωνα μέ τό συμπέρασμα τοῦ Machiavelli, οἱ "πάπες τή μιὰ θέλοντας τή φιλία τῶν Λομβαρδῶν καί τήν ἄλλη τῶν Ἑλλήνων, μεγαλῶνανε τήν ἀκτινοβολία τους"¹². Ὄταν ἄρχιζε νά παρακμάζει καί τό ἀνατολικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας — στά χρόνια τοῦ Ἡράκλειου, κατὰ τό συγγραφέα τῶν "Διατριβῶν"¹³ — καί καθώς ἡ δύναμη τῶν "Λομβαρδῶν"¹⁴ αὐξανόταν ἀπειλητικά, θ' ἀναγκασθεῖ ὁ πάπας νά "ψάξει γιὰ νέους προστάτες καί νά στραφεῖ πρὸς τό βασιλιά της Γαλλίας"¹⁵. Ἀκριβῶς ἡ ἐξάρτηση τοῦ Βατικανοῦ ἀπὸ ἐξωτερικοὺς πολιτικοὺς παράγοντες, πού κάθε φορά τοὺς προσκαλεῖ γιὰ νά ἐπιβληθεῖ στό ἐσωτερικό, "κράτησε καί κρατᾷ ἀκόμα τήν Ἰταλία χωρισμένη καί ἀνίσχυρη"¹⁶.

Ἀπὸ τὸν ὄψιμον Μεσαίωνα διαμορφώθηκαν δύο ἀντιμαχόμενες πολιτικές παρατάξεις μέσα στὶς ἰταλικές πόλεις καί φυσικά μέσα στή γενέτειρα τοῦ Machiavelli. Πρόκειται γιὰ τοὺς Γουέλφους (Guelfi), τοὺς εὐγενεῖς δηλαδή ὁπαδοὺς τοῦ πάπα πού συμμάχησαν μέ τοὺς πατρίκλους τῶν πόλεων, καί τοὺς Γιβελλίνους (Ghibellini), τοὺς φεουδάρχες φύλους τοῦ αὐτοκράτορα¹⁷. Τό 1310 ἐκστρατεύοντας στήν Ἰταλία ὁ Ἑρρίκος Ζ' (ἢ Arrigo di Lusimburgo) φάνηκε πὺς θά ἐνσάρκωνε τίς προσδοκίες τῶν ντόπιων ὑποστηρικτῶν του. Τότε πού ὁ Πάπας ἦταν φυλακισμένος στήν Ἀβινιὸν ὁ Δάντης ὁραματίσθηκε τήν ἔνωση της πατρίδας του. Ὁ μονάρχης θά ἔδινε ὅχι μόνο στήν Ἰταλία, ἀλλὰ καί σ' ὁλόκληρη τή χριστιανική Δύση τήν ἐνότητά της¹⁸, μέ τήν προϋπόθεση ὅμως ν' ἀποτελεῖ τή φυσική συνέχεια τοῦ ρωμαϊκοῦ imperium. Ἄν οἱ Παπικοὶ συνήθως ζητοῦσαν τή μεσολάβηση τοῦ Γάλλου βασιλιᾶ, εἶναι αὐτονόητος τώρα ὁ ἀντιπερισπασμός της γερμανικῆς πολιτικῆς¹⁹ στή νεοδημιούργητη δύναμη της Γαλλίας πού πρόβαλε ἱμπεριαλιστικές τάσεις. Πάντως ὅμως ἡ πραγμάτωση τοῦ πολιτικοῦ ὁραματισμοῦ τοῦ κου-

ητή της "θείας κωμωδίας" θά εξαρτηθεῖ ἀπό τήν ὑπαρξη ὀρισμένων δεδομένων, πού θά τά συναντήσουμε κι ἀργότερα στό Machiavelli, ὅπως π.χ. τήν ἀπαύτηση γιά τή διαμόρφωση ἐνιαίας γλώσσας²⁰. Μιά ἄλλη προϋπόθεση, τήν κατάδειξη τῆς πνευματικῆς ἀνωτερότητας τῶν Ἰταλῶν ἀπέναντι στοὺς ἄξεστους "βαρβάρους"²¹, θά τή βροῦμε νά συνδυάζεται στόν Πετράρχη²² μέ τήν ἀναγνώριση τοῦ πάπα ὡς κύριου ὑπεύθυνου τῆς ἰταλικῆς παρακμῆς — κι αὐτό δέν ἐμπόδισε τόν ποιητή τῆς "Patria mia" νά ἱερωθεῖ στό τέλος τῆς ζωῆς του! Τήν Παποσύνη ἐξορκίζει ν' ἀλλάξει τακτική ἢ Λίκατερλίνη τῆς Σιένας²³ καί στό Βατικανό θά ἐπιδιώξει νά ἐμφυσήσει τά μεταρρυθμιστικά του σχέδια ὁ Cola di Rienzo²⁴, ὅταν ἀποκτοῦσε ξεχωριστή δύναμη ἡ Φλωρεντία καί εἶχε τή δυνατότητα νά καθιστᾷ πιθανή τήν "ἀναγέννηση"²⁵ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ Machiavelli, συνεχίζοντας τήν ἀντιπαπική αὐτή παράδοση, θ' ἀναφερθεῖ ἀπερίφραστα στή ρίζα τῆς ἰταλικῆς κακοδαιμονίας: "Ἡ ἐκκλησία κράτησε καί κρατεῖ αὐτή τή χώρα (provincia)²⁶ τεμαχισμένη [...] γιὰ τοῦ ἐξουσιάζει χωρο δικό της κι ἔχει κοσμική κυριαρχία (imperio temporale), δέ στάθηκε οὔτε τόσο δυνατή οὔτε τόσο ἄξια γιά νά πάρει τήν ἐξουσία στήν Ἰταλία καί νά γύνει ὁ ἡγεμόνας της · κι οὔτε στάθηκε τόσο ἀνίσχυρη, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὥστε ὁ φόβος μήπως χάσει τόν ἔλεγχο πάνω στίς κοσμικές ὑποθέσεις (cose temporali) νά μὴν τήν ἀφήσει νά προσκαλέσει κάποιον δυνατό, αὐτόν δηλαδή πού θά τήν ὑπερασπίζει ἀπό ἐκεῖνον πού κέρδισε μεγάλη δύναμη μέσα στήν Ἰταλία"²⁷. Ὁ Φλωρεντινός φιλόσοφος τόνιζε, σέ κάθε εὐκαιρία, πῶς ἡ οὐσιαστική ρῆξη μέ τό Βατικανό, γιά νά ἐξαναγκασθεῖ ὁ Πάπας νά ἀφήσει ἐλεύθερο τό ἰταλικό ἔθνος νά ἐπιλέξει τόν ἱστορικό του δρόμο, συνιστοῦσε ἓνα καίριο παράγοντα γιά τήν ἐπιτυχία τοῦ προγράμματος πού ἐκθέτει στόν "Ἡγεμόνα". Ἦταν μιά συνεπὴς στάση πού τοῦ στοίχιζε τή μεταθανάτια δυσφήμιση τῶν ἰδεῶν του ἀπὸ τοὺς Καθολικούς τῆς πατρίδας του καί γενικότερα τῆς Εὐρώπης.

Ὅταν ὁ Machiavelli χαρακτηρίζει τήν ἐκκλησία πηγὴ ἀπιστίας, διχόνοιας καί ἀθρησκείας²⁸, προσπαθεῖ νά παρουσιάσει μιά νέα ἀντίληψη τῶν πολιτικῶν σχέσεων, στίς ὁποῖες θά ὑποτάσσεται καί κάθε ἐκκλησιαστική δραστηριότητα²⁹. Ἐπομένως ἡ ἐπίθεση πού δέχτηκε ἀπὸ τόν Καθολικισμό περιορίζει σημαντικά τίς προθέσεις του καί ἀπλοποιεῖ σχηματικά τίς θέσεις του. Ὅπως γιά παράδειγμα διατυμπάνιζε ὁ Campanella, οἱ "μακιαβελικοὶ λένε ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι ἐφεύρημα τῶν νομοθετῶν γιά νά φοβίζουν τοὺς λαοὺς καί νά τοὺς κρατοῦν κάτω ἀπὸ φόβον"³⁰.

Στήν πραγματικότητα όμως ο Machiavelli — ανανεώνοντας μία σχετική άποψη του Πολύβιου³¹, όπως τό έκπισημαίνει κιόλας ο Rousseau στήν ανάλυση τής "πολιτικής θρησκείας"³² — διακιστώνει τήν αναγκαιότητα τής θρησκευτικής έγκυρότητας τών νόμων ενός κράτους³³. Στή σύγκρουση βέβαια τών Παπικών μέ τούς 'Αντικαπικούς ο Campanella, καθώς καί άλλοι όμοϊδεάτες του, διευρύνει αὐθαίρετα τή μακιαβελική θέση μέ βάση τή γνωστή θεωρία τοῦ Κριτία³⁴ γιά τήν καταγωγή καί τόν ιδεολογικό ρόλο τής θρησκείας ("έφεύρεση τοῦ ίερατείου καί άπάτη τών λαών")³⁵, όπως μάλιστα θά διατυπωθεῖ εύκρινέστερα καί ριζοσπαστικότερα από τό γαλλικό Διαφωτισμό³⁶.

Ο Φλωρεντινός φιλόσοφος διαβλέπει πώς ή ρήξη μέ τόν Πάπα (άκόμη κι όταν ή ήγεσία τής ιδιαίτερης πατρίδας του ταυτίζεται μέ τήν 'Αγία Έδρα, όπως συνέβη μετά τό 1512) καί ή έκμηδένιση τής έπίγειας έξουσίας του θά έχει πολλές καί σοβαρές έπιπτώσεις, σέ ίταλικό καί σέ πανευρωπαϊκό έπίπεδο. Έτσι

α) θά τονισθεῖ ή αναγκαιότητα τής έκκλησιαστικής ανανέωσης. 'Η "renovatio"³⁷ θεωρήθηκε, σημείωνε ο Machiavelli, "άπαραίτητη γιατί ή θρησκεία μας [...] θά είχε εξαφανιστεῖ έντελώς"³⁸. Μ'αυτή τήν άφετηρία δικαιολογούνται τά μεταρρυθμιστικά κινήματα τής Εὐρώπης καί έξηγεῖται γιατί οί παπικοί θά συνδέουν πάντα τίς ιδέες τοῦ Machiavelli μέ τίς άρχές τών προτεσταντών³⁹, αν καί οί όπαδού τους στίς καθολικές χῶρες — όπου καταδιώκονται, έξορίζονται ή έξοντώνονται — γίνονται "μοναρχομάχοι" καί πολέμιοι τοῦ "μακιαβελισμού"⁴⁰.

β) θά υπογραμμισθεῖ ή σημασία τής "πολιτικής θρησκείας", όπως τήν όρισε άργότερα ο Rousseau⁴¹, πού μέ τήν άπλοκοίνηση τής λατρείας καί τήν έξάρτησή της από τή ντόπια "κοσμική", έξουσία θά έκαληθεύει τό δεύτερο όρο τής εἰρήνης τοῦ Augsburg (1555): "Cujus regio, ejus religio"⁴².

γ) θά ολοκληρωθεῖ ή "κοσμικοποίηση" τής "πολιτικής ζωής" (vivere politico)⁴³ τών αναπτυσσόμενων εύρωπαϊκών κρατῶν. Οί ιδεολογικοί μηχανισμοί τής έκκλησίας (έκπαίδευση, κήρυγμα, διπλωματικές έπαφές, "ίερός πόλεμος"), πού περιόριζαν τίς πρωτοβουλίες καί καθόριζαν τίς ενέργειες στόν πολιτικό χῶρο, θά έξουδετερωθοῦν μέ τήν κατάκτηση τής "αὐτονομίας τής πολιτικής"⁴⁴ από τήν παραδοσιακή (κυρίως: έκκλησιαστική) ήθική. Σύμφωνα μέ μία γαλλική διακήρυξη τοῦ 1591, πού δέν κρύβει τή μακιαβελική της άφόρμηση, τό "κράτος καί ή έκκλησία άποτελοῦν διαφορετικές όντότητες"⁴⁵.

δ) Στήν κοινωνική ζωή θ'άναζητηθεῖ ή άρχή τής γνώσης τοῦ "καλοῦ" καί

του "κακού"⁴⁶ πού θά θεωρηθοῦν ἀνθρώπινα ἀξιολογικά μέτρα, χωρίς θεϊκή ἀναφορά καί συνακόλουθα χωρίς ἐκκλησιαστικές ἐπεμβάσεις. Τό κράτος εἶναι "ἔργο τέχνης"⁴⁷, ἐκπονημένο καί ἐκεξεργασμένο ἀπό τοὺς ἀνθρώπους, ἂν ἡ πολιτική συμβίωση ἀπορρέει ἀπό τό "κοινωνικό συμβόλαιο"⁴⁸ πού ὑπογράφουν ἐθελούσια τὰ μέλη της. Σ' αὐτή τή "μακιαβελική"⁴⁹ θεμελίωση τῆς νεώτερης εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας θά ἐναντιωθοῦν, λυσσαλέα ἀλλὰ μάταια, οἱ Καθολικοὶ πού ξαναφέρνουν στήν ἐπιφάνεια τό θωμά (καί ἔμμεσα τόν Ἀριστοτέλη)⁵⁰ γιὰ νά δεῦξουν τή "φυσική" (δηλαδή "θεϊκή") καταγωγή τοῦ κράτους⁵¹.

ε) θά βιωθεῖ μέ τόν καλύτερο τρόπο ἡ χαρά τῆς ἐπύχειας ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου χωρίς τό φόβο τῆς σατανικῆς κόλασης καί τήν ἀγωνιώδη ἐξαγορά τῶν ἀμαρτιῶν του μέ τὰ ἀκριβοπληρωμένα παπικά συγχωροχάρτια. Τό "memento mori", κύρια ἔκφραση τῆς μεσαιωνικῆς θρησκευτικῆς ἰδεολογίας, θ' ἀντικατασταθεῖ ὀριστικά ἀπό τό "memento vivere"⁵². Μέ τὰ λόγια τοῦ Spinoza, πού συμπαθεῖ σ' ἀρκετά σημεῖα τή σκέψη τοῦ Machiavelli⁵³, "ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος δέ σκέφτεται τύποτε ἄλλο λιγότερο παρά τό θάνατο. Καί ἡ σοφία του δέν ἀποτελεῖ μελέτη θανάτου, ἀλλὰ τῆς ζωῆς"⁵⁴.

στ) Μέ βάση τήν προηγούμενη παρατήρηση, οἱ δυσκολίες τοῦ παρόντος θά προβληματίζουν τόν πολῦτη καί ὄχι οἱ ἔγνυες του γιὰ τὰ μεταθανάτια βάσανα ἢ τίς ἀκολαύσεις. Ἡ μεσαιωνική ἐκκλησία τῆς Δύσης, ὅπως τόνιζε ὁ Machiavelli, ὁδηγοῦσε τόν πιστό σέ μιὰ "νωθρότητα ἀρχοντογέννητη" ("ambizioso ozio")⁵⁵ πού διαπιστώνεται στοὺς ἄπραγους εὐγενεῖς καί ὄχι στοὺς δουλευτές δουλοπάροικους⁵⁶. Ὁ στόχος πάντως τοῦ συγγραφέα τῶν "Διατριβῶν" ἦταν νά προσδιορίσει τήν εἰδοκοιό διαφορά τῆς ἀρχαίας ἀπό τή χριστιανική ἀντίληψη τῆς ἀρετῆς: "Ἡ θρησκεία μας ἐξυμνεῖ περισσότερο τοὺς ταπεινοὺς καί θεωρητικούς (umili e contemplativi) παρά τοὺς πρακτικούς (attivi). Κι ἀκόμη θεωρεῖ ὡς ὕψιστο ἀγαθό τήν ταπεινότητα, τήν ἐξουθένωση καί τήν περιφρόνηση τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων, ἐνῶ ἡ ἀρχαία τό 'βλεπε στό μεγαλεῖο τῆς ψυχῆς, στή δύναμη τοῦ σώματος καί σ' ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα πού μποροῦν νά κάνουν τόν ἄνθρωπο πρὸ δυνατό"⁵⁷. Βέβαια ὁ φλωρεντινὸς φιλόσοφος, ἀποσκοπώντας στή διακαταγωγή τῶν ἐκπροσώπων τῆς κρατικῆς ἐξουσίας μέ βάση τ' ἀρχαῖα πρότυπα τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς καί ἐπιμένοντας στό διαχωρισμό τοῦ κράτους ἀπό τήν ἐκκλησία, δέ διακρίνει πῶς μέ τόν ἕλιο τρόπο ἀπομακρύνεται ἀπὸ τό χῶρο τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας ἡ ἀνώτερη κοινωνική τάξη, καί στή δουλοκτητική ἀρχαιότητα καί στό φεουδαρχικό Μεσαίωνα.

ζ) Θά δοθεῖ καίριο χτύπημα στήν παραδοχή τῆς "διπλῆς ἀλήθειας", ὅπως ὀνομάστηκε στήν ὑστερομεσαιωνική ἐποχή ὁ συμβιβασμός τῆς θρησκευτικῆς πίστης μέ τό φιλοσοφικό λόγο, γιά ν' ἀποκλεισθεῖ ἡ θεολογική φόρτιση στήν ἀντιμετώπιση τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν προβλημάτων πού παρουσιάζονται στήν ἀναπτυσσόμενη ἀστική κοινωνία τῆς Δ. Εὐρώπης. Ὁ ἀβερροϊκός ἀριστοτελισμός (πού καλλιεργήθηκε στήν Πάδοβα ἀπό τό Marsilio, στή Βενετία καί τό Παρίσι)⁵⁸, παρ' ὅλο τό ἀγκάλιασμα τοῦ Σταγυρίτη ἀπό τοὺς Καθολικούς, διατύπωνε τήν ἄποψη πώς τό κράτος ὡς ἀνθρώπινο δημιούργημα δέν ἐξαρτᾶ τή λειτουργία του ἀπό τήν ἐκκλησία⁵⁹.

η) Θά καταδικασθεῖ ὁ "σκοτεινός" Μεσαίωνας καί θά ἐγκαινισθεῖ μιᾶ ἐποχή πού τό φῶς τῆς ζωῆς θά δείχνει στό παρόν τά ἔχνη ἑνός καλύτερου μέλλοντος. Ἐδῶ μᾶλλον ἐντοπίζεται ἡ μιᾶ ρίζα τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς ἰδέας τῆς προόδου πού τήν ἐκθειάζει, ἀργότερα, μέ τοὺς ἀγῶνες τῆς ἡ ἀνερχόμενη ἀστική τάξη. Βέβαια ἡ "Renaissance"⁶⁰, ὡς βεβαίωση τῆς ἀναβίωσης τοῦ ἀρχαίου κόσμου, δέν ἀποτελοῦσε στή σκέψη τοῦ Machiavelli παρά ἓνα "ρητορικό στοιχεῖο", σύμφωνα μέ τήν ὑπόμνηση τοῦ Gramsci⁶¹, περιορισμένη στό χῶρο τῶν καλῶν τεχνῶν.⁶² Ἡ "αἰώνια πόλη"⁶³, ἡ παπική τώρα Ρώμη, σταματᾷ νά θεωρεῖται ἡ πηγή τῆς ἰταλικῆς ἀνανέωσης καί κάθε αὐτοδύναμη πόλη ἀποκτᾷ τήν ἀνεξαρτησία τῆς ἀπό τήν ἐκκλησιαστική πρωτεύουσα. Ἐτσι ἡ ἰδιαίτερη πατρίδα τοῦ Machiavelli ἀπό τό 13^ο αἰῶνα ἐμφανίστηκε σά "μιᾶ νέα Ρώμη"⁶⁴ καί, στόν ἐπόμενο αἰῶνα, σάν "καρδιά τῆς Ἰταλίας"⁶⁵. Καί δέν εἶναι παράξενο ἐδῶ πού οἱ Μέδικοι διατυμπανίζουν τήν ἀνάκτηση τοῦ "χρυσοῦ αἰῶνα"⁶⁶ νά ἐντείνει τά χιλιαστικά του κηρύγματα ὁ Savonarola⁶⁷.

θ) Ἡ ρήξη τοῦ κράτους μέ τό Βατικανό θά σημάνει τό σφετερισμό τῆς ἀπέραντης ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, πού χάρη στήν ἀγαμία τοῦ κλήρου (στήν κορυφή τῆς ἱεραρχίας θρονιάζονταν οἱ δευτερότοκοι γιοῦ τῶν φεουδαρχῶν) συνεχῶς πολλαπλασιαζόταν.

ι) Τελικά θά συντριβεῖ τό ὄνειρο τῆς "παγκόσμιας Μοναρχίας"⁶⁸ — καί στήν πολιτική καί στήν ἐκκλησιαστική τῆς ἐκδοχή, δηλαδή μέ κεφαλή τόν Πάπα —, ἀφοῦ θ' ἀναπτυχθοῦν οἱ ἐθνικοὶ ὀργανισμοί μέ κορμό τήν ἐθνική ἀστική τάξη καί κορυφή τό μονάρχη. Σύμφωνα μέ τό Machiavelli, "πρό ρωμαλέος εἶναι ὁ κόσμος ἐκεῖ πού ὑπάρχουν πολλά κράτη. Ἐἴτε ἀπό ἀνάγκη εἴτε ἀπό ἄλλο ἀνθρώπινο πάθος"⁶⁹.

1. Βλ. σχετικά B. Guillemain, *La cour pontificale d' Avignon 1309-1376* (Paris 1963) καὶ Τσιρκανλῆ, ὁ.π., σ. 262.
2. Τό σχέδιο αὐτό τό εἶχε συλλάβει κιόλας ὁ P. Dubois, *De recuperatione Terrae Sanctae* (1305-1307, ἔκδ. E. Langlois, Paris 1891), σ. 2κκ.
3. Γιά τή μεσαιωνική διδασκαλία τῆς "translatio studii" (ἀπό τήν 'Αθήνα στή Ρώμη ἢ στό Παρίσι) βλ. F. J. Worstbrock, *Translatio artium. Über die Herkunft und Entwicklung einer kulturhistorischen Theorie*, "Archiv für Kulturgeschichte", τ. 47(1965), σ. 1κκ. καὶ V. Cilento, *Il mito medievale della "Translatio studii"*, "Filologia e Letteratura", τ. 12 (1966), σ. 1κκ.
4. Βλ. τή μαρτυρία τοῦ M. Goldast, *Monarchia Sancti Romani Imperii* (Frankfurti 1614), τ. 3^β, σ. 443.
5. Βλ. παραπάνω σ. 35κκ. καθὼς τὶς ἀπόψεις, γι' αὐτό τό θέμα, τοῦ Thomas, *Summa I^a*, qu. 108, art. 1 (τ. 1, σ. 508) καὶ τοῦ Aegidius Romanus (+1316), *De ecclesiastica potestate* (ἔκδ. R. Scholz, Aalen 1961:1929), l. I, c. 4(σ. 12). Γιά τήν "pragmatica sanctio" τῆς σχετικῆς αὐτονομίας τῆς γαλλικῆς ἐκκλησίας ἀπέναντι στόν Πάπα (1438) βλ. Machiavelli (1512), σ. 58(τ. Α', σ. 224).
6. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 12, σ. 96(τ. Α', σ. 323), τοῦ ἔδου (1513), c. 12, σ. 276.
7. Machiavelli (1513), c. 3, σ. 262.
8. 'Ενδεικτικὴ γιά τήν ἐπίσημη ἰδεολογία τοῦ γαλλικοῦ κράτους εἶναι ἡ ἀκόλουθη θέση τοῦ J. de Caumont (1585): "Le Catholique est vrayment Noble" παράθεμα τοῦ R. Mousnier, *Les Hiérarchies sociales de 1450 à nos jours* (Paris 1969), σ. 53.
9. Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀναφέρεται τό μεταγενέστερο κείμενο τῆς "Donatio Constantini" ποὺ στόν ὄψιμο Μεσαίωνα ἐρμηνεύθηκε μὲ στόχο τὴν "κοσμικὴ" ἐξουσία τῶν παπῶν· βλ. D. Maffei, *La Donazione di Costantino nei giuristi medievali* (Milano 1964), σ. 73κκ. Ὁ Lorenzo Valla (*De falso credita et emendita Constantini donatione declamatio*, 1440, ἔκδ. W. Schwahn, Lipsiae 1928) ἀπέδειξε τὴν πλαστότητα τῆς "Δωρεᾶς", ἀν καὶ Ἰσκανοὺ καθολικοὺ συνέχιζαν νὰ προπαγανδίζουν τό περιεχόμενό της· βλ. F. de Vitoria, *De Indis et de jure belli relectiones* (1532, ἔκδ. E. Nys, Washington, D.C. 1917:1966), σ. 239.
10. Machiavelli (1525), l. I, c. 9, σ. 640 (τ. Β', σ. 140).

11. Γιά τή διατήρηση αὐτοῦ τοῦ "μύθου" καί τίς ἰδεολογικές του μεταπτώσεις βλ. P. E. Schram, Kaiser, Rom und Renovatio (Leipzig-Berlin 1929), σ. 37κκ. καί O.W. Rehm, Der Untergang Roms im abendländischen Denken (Darmstadt 1966:1930), passim. Βλ. καί παρακάτω σ.97.

12. Machiavelli (1525), l. I, c. 9, σ. 640 (τ. Β', σ. 141)' πρβλ. τοῦ Ἰδίου (1513-1521), l. I, c. 12, σ. 96 (τ. Α', σ. 323/24).

13. Machiavelli (1525), l. I, c. 9, σ. 640 (τ. Β', σ. 141).

14. Machiavelli χρησιμοκολεῖ καί τόν τύπο "Longobardi": (1525), l. I, c. 9, σ. 640.

15. Machiavelli (1525), l. I, c. 9, σ. 640 (τ. Β', σ. 141).

16. Machiavelli (1525), l. I, c. 9, σ. 640 (τ. Β', σ. 141).

17. Βλ. Machiavelli (1525), l. II, c. 7κκ., σ. 662κκ. καί παραπάνω σ.30, 33, 37,

18. Dante, De Monarchia (c. 1313, ἔκδ. G. Vinay, Firenze 1950), l. 3, c. 16 (σ. 78).

19. Βλ. ἐνδελεχτικά R. Kestenberg-Gladstein, The "Third Reich". A Fifteenth-Century Polemic against Joachimism, and its Background, "Journal of the Warburg and Courtauld Institut" [=JWCI], τ. 18(1955), σ. 248κκ.

20. Dante, De vulgari eloquentia (1305), l. I, c. IX, 6-7, Opere, τ. VI (ἔκδ. P. G. Ricci, Firenze 1950), σ. 66κκ. Βλ. καί παρακάτω σ. 72/73.

21. Machiavelli (1513), c. 26, σ. 296 (τ. Α', σ. 275).

22. Petrarca, De suis ipsius et multorum ignorantia (1367, ἔκδ. M. Capelli, Paris 1906), σ. 68κκ., τοῦ Ἰδίου, Le familiari (ἔκδ. V. Rossi—U. Bosco, Firenze 1933), II 9 (τ. 1, σ. 96).

23. Le Lettere (ἔκδ. P. Misciattelli, Siena ³1913), τ. V, σ. 7κκ.

24. Briefwechsel des Cola di Rienzo (ἔκδ. M. Burdach-P. Piur, Berlin 1912), n° 7, 90κκ. (σ. 21), n° 50, 258κκ. (σ. 206).

25. Machiavelli (1525), l. I, c. 31, σ. 653.

26. Γιά τήν ταύτιση τῆς "provincia" μέ τό "natio" βλ. Mazzeo (1965), σ. 117.

27. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 12, σ. 96 (τ. Α', σ. 323).

28. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 12, σ. 96 (τ. Α', σ. 323). Πρβλ. τό σχετικό σχολιασμό τοῦ Mansfield (1979), σ. 69κκ. καί τίς ἐργασίες τῶν Can-

timori (1966), σ. 629κκ., Tenenti (1969), σ. 709κκ. και Preus (1979), σ. 171κκ. .

29. Για τό πρόβλημα "Savonarola" μέσα στο μακιαβελικό έργο βλ. Whitfield (1949), σ. 44κκ. και Κονδύλη (1971), σ. 88κκ.

30. Theologia (1613/24), l. IV: De homine I (έκδ. R. Amerio, Roma 1960), σ. 44.

31. 'Ιστ. VI, 56, 6-15.

32. Du Contrat social (1762), δ.π., σ. 383/84.

33. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 11-12 (τ. Α', σ. 317κκ.). Βλ. και τής διευκρινήσεις του Sasso (1958), σ. 350κκ.

34. Κριτίας (Diels-Kranz, II Β'25). Πρβλ. Πλάτωνος, Νόμ. 909e, 'Αριστοτέ-
λη, Μεταφ. 1074b61κκ. και Cicero, De divin. II, 83.

35. Campanella, Al papa, δ.π., σ. 66.

36. Βλ. π.χ. τό άρθρο "Prêtres" τής Encyclopédie, τ. 13 (Neufchastel 1765), σ. 340/41 και Holbach, Système de la nature (1770, 1821: Hildesheim 1966), τ. 2, σ. 224/25 (σημ.).

37. Για τή "renovatio" (ή "rinnovazione") βλ. παρακάτω σ. 95, 128.

38. (1513-1521), l. III, c. 1, σ. 196 (τ. Α', σ. 439).

39. Βλ. παραπάνω σ. 37.

40. Βλ. παραπάνω σ. 19, 20, 36.

41. Βλ. σημ. 32 αυτού του κεφαλαίου.

42. 'Η πασίγνωστη αυτή φράση ανήκει στους Ευαγγελικούς θεολόγους Joachim και Mathias Stephani βλ. J. Lecler, Les origines et le sens de la formule Cujus regio ejus religio, "Recherches de science religieuse", τ. 124κκ. Πρβλ. και τής συναφείς παρατηρήσεις του Machiavelli (1512)^β, σ. 70 (τ. Α', σ. 245).

43. Βλ. παραπάνω σ. 27, 35.

44. B. Croce, Elementi di politica (Bari 1925), σ. 60κκ.

45. Παράθεμα του J. Lecler, Histoire de la Tolerance au siècle de la Ré-
forme, τ. 2 (Paris 1955), σ. 110κκ. Για τή μακιαβελική έπεξεργασία τής έν-
νοιας "stato" βλ. τής αναλύσεις των De Vries (1957), σ. 51κκ. - και Hauser
(1967).

46. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 2, σ. 79 (τ. Α', σ. 293). Βλ. και παρακάτω σ. 63, 68, 117.

47. Έκφραση του Rousseau (Du Contrat social, δ.π., σ. 424) πού χρησιμο-

κοιλήθηκε από τον Burckhardt (1860), σ. 29κκ. ("Kunstwerk") για τις πολιτικές θεωρήσεις της 'Αναγέννησης.

48. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 1, σ. 77 (τ. Α', σ. 287). Για την ιδέα του "κοινωνικού συμβολαίου" στην εποχή του Machiavelli βλ. M. D' Addio, *L' idea del contratto sociale dai Sofismi alla Riforma* (Milano 1954), σ. 131κκ.

49. Βλ. Mazzeo (1965), σ. 94.

50. Βλ. 'Αριστοτέλη, 'Ηθ. Νικ. 1169b 18/19, 1097b 11, Πολυτ. 1253b 2/3 1278b 19, 1253 a 3-36, Thomas, *Summa I^a*, qu. 96, art. 4, 3 (τ. I, σ. 472).

51. Για τις απόψεις αυτές του Mariana και του Vitoria βλ. την τεκμηριωμένη παρουσίαση του Lewy, *δ.π.*, σ. 42κκ.

52. Βλ. J. Huizinga, *Herbst des Mittelalters* (1923, μτφρ. T. Wolff-Möckenberg, München ³ 1933), σ. 150κκ. και H. Haydn, *The Counter-Renaissance* (New York 1950), σ. 342.

53. Βλ. παραπάνω σ. 28, 32.

54. *Ethica* (1665), *Opera*, *δ.π.*, Pars IV prop. LXVII (σ. 261). Την πλατωνική άποψη (Πλάτων, *Φαίδων* 81a' πρβλ. Seneca, *Ep.* 26, 9-10), πού ύποννοείται έδω και ανανεώνεται από τον Montaigne (*Essais*, 1580, έκδ. M. Rat, Paris 1962, l. I, δοκ. XX, τ. Α', σ. 81κκ.), σατιρίζει κλόλας ό Erasmus, *Encomium moriae seu laus stultitiae* (1509, μτφρ. Στρ. Τσίρκα, 'Αθήνα 1973), σ. 66.

55. Machiavelli (1513-1521), l. I, pr., σ. 76 (τ. Α', σ. 286). Για τό πρόβλημα του "ozio" στην εποχή του φλωρεντινού συγγραφέα βλ. Κονδύλη (1971), σ. 86κκ. και M.S.Röstvig, *The Happy Man: Studies in the Metamorphosis of a Classical Idea* (Oslo 1954), σ. 172κκ.

56. Βλ. ένδεικτικά Thomas, *Summa II^a II^{ae}*, qu. 182, art. 1, 3 (τ. II, σ. 788).

57. Machiavelli (1513-1521), l. II, c. 2, σ. 149 (τ. Α', σ. 398).

58. Βλ. E. Lewis, *The "Positivism" of Marsilio of Padua, "Speculum"*, τ. 38 (1963), σ. 541κκ. και J.H. Randall, Jr., *The School of Padua and the Emergence of Modern Science* (Padua 1961), σ. 24κκ.

59. Βλ. Sabine, *δ.π.*, σ. 273κκ. και H. Ley, *Studie zur Geschichte des Materialismus im Mittelalter* (Berlin 1957), σ. 445κκ.

60. Για τό περιεχόμενο αυτού του όρου βλ. παρακάτω σ. 100, 103.

61. (1932-1934), σ. 1558.

62. Machiavelli (1521), l. VII, σ. 389 (τ. Β', σ. 120).
63. Βλ. τὴς παρατηρήσεις τοῦ K.J. Pratt, Rome as Eternal, JHI, τ. 26 (1965), σ. 25κκ. καὶ παρακάτω σ. 97.
64. Στὶς "Chronica de origini civitatis", βλ. N. Rubinstein, The Beginnings of Political Thought in Florence, JWCI, τ. V (1942), σ. 213. Πρὸς βλ. Machiavelli (1525), l. III, c. 1, σ. 690 (τ. Β', σ. 152).
65. Archivio di Stato di Firenze (22-1-1499) βλ. Gilbert, (1957), σ. 198. Πρὸς βλ. Machiavelli (1525), l. V, c. 1, σ. 739 (τ. Β', σ. 199).
66. Βλ. E. H. Gombrich, Norm and Form. Studies in the Art of the Renaissance (London 1966), σ. 29κκ.
67. Βλ. D. Weinstein, The Myth of Florence, στὶς (ed.) N. Rubinstein, Florentine Studies. Politics and Society in Renaissance Florence (London 1968), σ. 15κκ. καὶ παραπάνω σ. 39.
68. Machiavelli (1521), l. I, σ. 312 (τ. Β', σ. 56), τοῦ Ἰδίου (1513-1521), l. II, pr., σ. 145 (τ. Α', σ. 387). Γιὰ τὸ σχῆμα τῶν "τεσσάρων μοναρχιῶν" ποὺ ὑπαινύσσεται στὸ τελευταῖο παράθεμα ὁ Machiavelli βλ. J. W. Swain, The Theory of the Four Monarchies, "Classical Philology", τ. 15 (1940) σ. 1κκ.
69. Machiavelli (1520), l. II, σ. 332 (τ. Β', σ. 76).

3. Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΜΟΝΙΜΟΥ ΣΤΡΑΤΕΥΜΑΤΟΣ

Γιὰ τὴν ἐμπέδωση τῆς ἐνδαΐας κρατικῆς ἐξουσίας καὶ τῆ δυναμικῆ παρουσίας τοῦ ἐθνικοῦ κράτους στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο καθοριστικὴ σημασία εἶχε ὁ σχηματισμός μόνιμου στρατεύματος, ποὺ θὰ ἦταν ἐκπαιδευμένο νὰ χρησιμοποιοῦ σύγχρονο ὅπλισμό. Τὸ 1439 τὸ πρότυπο τοῦ Machiavelli, ἡ Γαλλία¹, καθιέρωσε τὴν καθολικὴ στρατολογία σ' ὁλόκληρὴ τὴν ἐπικράτεια συγκεντρώνοντας τὸ ἀπαραίτητο ἀνθρώπινο δυναμικὸ γιὰ τοὺς "βασιλικούς πολέμους" ποὺ θὰ ἐπακολουθήσουν. Γενικότερα ἔγινε ἀντιληπτὸ πὺς ἡ ὀργάνωση τοῦ στρατεύματος συνδέεται μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νεοσύστατου ἐθνικοῦ κράτους, γιὰ τὴν ἐξουδετέρωση τῶν φεουδαρχικῶν προνομίων ἢ αὐθαρεσιῶν, καὶ στὸ ἐξωτερικὸ, γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ βασιλείου ἢ τὴν πρόληψη τῶν κινδύνων του. Ἔτσι θεωρήθηκε ἀναγκαῖος ὁ παραμερισμός τοῦ μισθοφορικοῦ στρατοῦ τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων — ὅ,τι δηλαδὴ συνέβαινε καὶ στὰ κρατίδια τῆς Ἰταλίας². Ἡ συντήρηση, ἡ ἀμοιβὴ καὶ ὁ ἐξοπλισμός του κόστιζε πανάκριβα καὶ δέν εἶχε τὸ ἀπαιτούμενο ἠθικὸ. Τὴν ἴδια ἐποχὴ εἶχε συντελεσθεῖ μιὰ "ἐπανάσταση"³ στὰ ὅπλα μὲ τὴ διάδοση τοῦ πυροβόλου (στὴν Εὐρώπῃ ἡ πρώτη περιγραφή του προέρχεται ἀπὸ τὴ Φλωρεντία τὸ 1326)⁴ καὶ τὴ συγκρότηση τοῦ πυροβολικοῦ.

Ὁ Machiavelli⁵ βασίζει τὴ μελλοντικὴ πολιτικὴ δύναμη τοῦ ἡγεμόνα στὴ δημιουργία ἐνός μόνιμου καὶ ἀξιόμαχου στρατεύματος, ποὺ θὰ ὑπακούει ἀποκλειστικὰ σ' αὐτόν. Ἐγραφε μάλιστα, ὅχι μὲ χρόνια μετὰ τὸν "Ἡγεμόνα", καὶ εἰδικῇ πραγματεῖα "Γιὰ τὴν τέχνη τοῦ πολέμου"⁶, ὅπου ὁλοκληρώνει τὴν ἀπόφυσιν του γιὰ τὸ πρόβλημα ποὺ συζητοῦμε σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο. Ὁ Φλωρεντινὸς φιλόσοφος ἔχει τὴ γνώμη πὺς "τὸ θεμέλιο ὅλων τῶν κρατῶν", ἡ "buona milizia"⁷ ταυτίζεται μὲ τὸ περικό. Ἐνῶ ὅμως διακρίνει τὴ σχέση ποὺ ἀναπτύχθηκε στὴ νεώτερη ἐποχὴ ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ καὶ τὸ στράτευμα⁸, ὅμως "ἡ οὐσιαστικὰ πολιτικὴ ἀντίληψη κυριαρχεῖ τόσο στὸ Machiavelli, ὥστε τὸν σκρῶχνει σὲ λάθη στρατιωτικοῦ χαρακτήρα: σκέφτεται εἰδικὰ στὸ περικό, ποὺ οἱ ἄνδρες του μποροῦν νὰ στρατολογηθοῦν μὲ μιὰ πολιτικὴ ὁράση καὶ ἔτσι παραβλέπει τὴ σημασία τοῦ πυροβολικοῦ"⁹. Ἡ πολιτικὴ σύλληψη στρατιωτικοῦ προβλήματος, ποὺ θυμίζει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν κατοκινὴ θεώρηση τοῦ πολέμου ὡς "συνέχιση τῆς πολιτικῆς μὲ ἄλλα μέσα"¹⁰, σημαίνει πὺς οἱ ἀγρότες¹¹ θὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴ συγκρότηση μόνιμου στρατεύματος, γιὰ νὰ παραμερισθοῦν ἔτσι οἱ ὑκέρμετρες ἀπαιτήσεις

τῶν εὐγενῶν καὶ τῶν πατρικύων τῶν πόλεων ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ ἱππικό. Μιά παρόμοια διαδικασία ἄρχιζε νὰ ἐκδηλώνεται στὴ Γαλλία, ὅπου τὸ πεζικό σχηματίστηκε ἀπὸ "ἀνθρώπους ταπεινῆς καταγωγῆς καὶ δουλευτές (*gente di mestiero*)"¹². Ἐδῶ ὁ Machiavelli διαπιστώνει ἓνα γεγονός ποὺ ἐκδηλώθηκε στὸ πρῶτο δυτικό ἐθνικό κράτος — ὅταν ἀπόκτησε, σχετικὰ νωρὺς, ἐνταῖα κρατική ἐξουσία καὶ καθιέρωσε τὴν καθολικὴ στρατολογία.

Σήμερα ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα¹³ δὲν ἀμφιβάλλει πὺς ἡ πυρίτιδα ἐνίσχυσε τὴν κεντρικὴ ἐξουσία σὲ βάρος φεουδαρχικῶν οἰκῶν. Μὲ τὰ πυροβόλα, ποὺ ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ συντήρησή τους προϋποθέτει καὶ τὴν ἀνοδο τῆς νομισματικῆς οἰκονομίας, τὴν ὑπεροχὴ ἔχει ἐκεῖνος ποὺ ἐπιτίθεται καὶ ὅχι ἐκεῖνος ποὺ ἀμύνεται, π.χ. μέσα στοὺς πύργους τῶν φεουδαρχῶν¹⁴. "Ὅταν ἀκούγεται τὸ πυροβολικό (*artiglerie*) στά τεῖχη τους"¹⁵ καὶ γίνεται αἰσθητὸς ὁ κίνδυνος τῆς καταστροφῆς, διατυπώνεται ἡ ἀποψη πὺς ὁ "ἄνθρωπος, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἰσορροπήσει τὴν ἄμυνα μὲ τὴν ἐκτίθεση, θὰ ἦταν μᾶλλον θεὸς παρά ἀνθρώπινο πλάσμα"¹⁶. Ὁ Machiavelli¹⁷ ὅμως δὲν ἀξιολογεῖ ὀρθὰ αὐτὸ τὸ γεγονός, ἀν καὶ γνώριζε τὰ ἀποτελέσματά του ἀπὸ τὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ 1512, καὶ δὲν ἐπιμένει στὴν ἀρτιότερη ὁργάνωση τοῦ πυροβολικοῦ. Μὲ βάση τὸ ἰδεῶδες τῆς πολεμικῆς ἀρετῆς τῶν ἀρχαίων, ποὺ ἀκαίτητο ἦν ἡ φιλοπονία καὶ τὴν ἀσκήση τοῦ σώματος¹⁸, ἀπέρριψε τὴν ταύτιση ποὺ ἐπιχειροῦσε ἡ ἐποχὴ του: "τὸ χρῆμα εἶναι τὸ νέβρο τοῦ πολέμου"¹⁹. Μολονότι διακρίστωνε ὀρθὰ πὺς "οὔτε ὁ θώρακας οὔτε τὸ περιθωράκιο"²⁰ σώζει τὸν πολεμιστὴ, ὅμως πίστευε πὺς οἱ γυμνασμένοι ἄντρες²¹ (ποὺ ταυτόχρονα ξεχωρίζουν καὶ γιὰ τὴ δύναμη τοῦ νοῦ τους)²² μποροῦν νὰ ξαναφέρουν στὸ ἱστορικὸ προσκήνιο τὴν "ἀληθινὴ καὶ τέλεια ἀρχαιότητα" (*antiquità vera e perfetta*)²³. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ φλωρεντινὸς συγγραφέας, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν παρελθοντολογικὸ προσανατολισμὸ τοῦ σχεδιασμοῦ του²⁴ καὶ ἀδυνατώντας νὰ ξεπεράσει τὸν ὀρίζοντα τῆς "κλειστῆς" πατρίδας του, ἔκανε τὸ μοιραῖο λάθος ποὺ θὰ τὸ συνεχίσουν καὶ οἱ τοπικοὶ ἡγεμόνες τῆς κατακερματισμένης Ἰταλίας. Ὅμως σὲ εὐρωπαϊκὸ ἐπίκεδο ἡ "nuova milizia"²⁵ θὰ προβάλλεται ὡς ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη καὶ θὰ συνδέεται, ἰδιαίτερα τὸ πυροβολικό, μὲ τὴν ἐπερχόμενη "ἀναγέννηση τοῦ κόσμου"²⁶.

Ὁ Machiavelli ἀκολούθησε καὶ μιὰ ἄλλη παραδοσιακὴ ἀντίληψη ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἠθικὴ καταδίκη τῆς πυρίτιδας²⁷. Στὰ πλαίσια τῆς θρησκευτικῆς ἰδεολογίας, ποὺ κυριαρχοῦσε στὸ Μεσαίωνα, ἡ πάλιν μὲ τὸ Σατανὰ εἶχε καταταχθεῖ στὸ "πνευ-

ματικό²⁸ είδος του πολέμου και ο "μηχανικός"²⁹ είχε θεωρηθεί μάγος³⁰, που ζούσε καταραμένος στο περιθώριο της φεουδαρχικής κοινωνίας ερευνώντας κρυφά τα "μυστήρια" της φύσης. Όσο όμως οι αντιπρόσωποι του Αντίχριστου, όπως χαρακτηρίστηκαν οι Άραβες, απειλούσαν με τα πύρινα βλήματα (όπως μάλιστα συνέβη στη μάχη του Alicante το 1331)³¹ τη χριστιανική Δύση, τόσο απ'αυτήν θα συνειδητοποιείται η ανάγκη του στρατιωτικού εκσυγχρονισμού και θα ξανάρχεται στην επιφάνεια η θεωρία του "δίκαιου πολέμου"³² έναντίον των εξωτερικών εχθρών. Οι διαφαινόμενες κινδύους συνέπειες από τη διάδοση της πυρίτιδας στά αναπτυσσόμενα έθνικά κράτη — μαζί με την τυπογραφία και την πυξίδα θα συγκροτήσουν την τριάδα των εφευρέσεων, που διαφοροποιούν την αρχαιότητα από τη νεώτερη εποχή³³ — θα προκαλέσουν ένα κύμα αντιδράσεων για τα νέα όπλα. Η συντριβή του ιπποτισμού — που λειτουργούσε ως ταξική στρατιωτική αρετή και ιδεώδες — θα δώσει τό έναυσμα να καταδικασθεί το πυροβολικό σαν "πανούκλα"³⁴ και "όργανο του Σατανά"³⁵. Βέβαια, όσο στά πεδία των μαχών εξολοθρεύονται οι φυσικοί ανάτροπες της παραδοσιακής κοινωνίας, ο αστικός και ο αγροτικός πληθυσμός, τόσο οι επικρίσεις θα αποκτούν ιδιαίτερο τόνο. Απ'αυτή τη σκοπιά σημείωνε ο L. Le Roy (1577) πώς η χρήση της πυρίτιδας προοιωνίζει την "ποιοτική καταστροφή του ανθρώπινου γένους"³⁶ και ο Machiavelli κρατούσε έφεκτική στάση ως προς την όργάνωση του πυροβολικού. Μολονότι έβλεπε σωστά την ανάγκη να συγκροτηθεί μόνιμος τακτικός στρατός, που θα έπαιζε τό ρόλο του μοχλού στην ύλοποίηση των σχεδίων του ήγεμόνα, όμως δίσταζε να υιοθετήσει τη χρήση των νέων όπλων. Βέβαια στις πολιτικές αποφάσεις του ήγεμόνα, όπως θα δοϋμε στο κεφάλαιο που ακολουθεί, η πράξη που αποδεσμεύεται από τόν έλεγχο της παραδοσιακής ήθικης αποτελεί τό βασικό του πολιτικό έξοκλισμό.

1. Βλ. Sabine, δ.π., σ. 314.
2. Machiavelli (1513), c. 12, σ. 275.
3. Βλ. Σπ.Δ.Κυριαζόπουλου, Τά όπλα τής Εύρώπης. Πολεμολογία ('Ιωάννινα 1974), σ. 14κκ.
4. Βλ. C.M.Cipolla, Guns, Sails and Empires. Technological Innovation and the Early Phases of European Expansion 1400-1700 (New York 1966), σ. 16.
5. Machiavelli (1513), c. 12,13,14,20, σ. 275κκ.
6. (1521), σ. 299κκ. Πρβλ. καί τή διαπίστωση τής 'Ελληνικής Νομαρχίας (δ.π., σ. 78): "Δε' ό τών άρμάτων ή έπιστήμη εΐναι διεξοδικωτάτη, καί χρειάζεται εν κόνημα όχι μικρόν περί αύτης, δια τό όποτον οί νυν Έλληνες μεγάλην χρεΐαν έχουσι..."
7. Machiavelli (1513-1521), l. III, c. 31, σ. 239.
8. (1521), pr., σ. 301κκ. (τ. Β', σ. 31κκ). Πρβλ. καί τς παρατηρήσεις τοϋ Rousseau (1970), σ. 25κκ.
9. Gramsci (1932-1934), σ. 1573.
10. C.v. Clausewitz, Vom Kriege (1832), Werke, τ. 1 (Berlin 1834), σ. 28.
11. Machiavelli (1521), l. I, σ. 310, 313 (τ. Β', σ. 52, 58). Πρβλ. 'Ελληνική Νομαρχία (δ.π., σ. 211): οί χωρικοί "έχουσι μεγαλωτάτην κλίσιν εις τά άρματα".
12. Machiavelli (1512), σ. 56 (τ. Α', σ. 221). Μέ εισήγηση τοϋ Machiavelli συγκροτήθηκε τό 1507 ή πρώτη έθνοφυλακή τής Φλωρεντίας.
13. Βλ. Gilbert (1943), σ. 6 καί Cipolla, δ.π., σ. 26κκ.
14. Βλ. Machiavelli (1513), c. 20, σ. 289κκ., τοϋ Ίδίου (1521), l. III, σ. 340 (τ. Β', σ. 81).
15. Machiavelli (1503), σ. 13 (τ. Α', σ. 205).
16. Βλ. Gilbert (1943), σ. 7κκ.
17. Γε'αυτόν ή "fanterie" άποτελει "il nervo dello esercito": (1521), l. VII, σ. 386 (τ. Β', σ. 113).
18. Machiavelli (1521), l. II, σ. 323 (τ. Β', σ. 74).
19. Machiavelli (1513-1521), l. II, c. X, σ. 159κκ. (τ. Α', σ. 415κκ.) Πρβλ. τήν έπισήμανση τών έκβλώσεων αύτης τής θέσης άπό τόν Silberner, δ.π., σ. 96κκ.
20. Machiavelli (1512), σ. 71 (τ. Α', σ. 247).

21. Machiavelli (1521), 1. II, σ. 323 (τ. Β', σ. 74).
22. Machiavelli (1520), 1. I, σ. 309 (τ. Β', σ. 51).
23. Machiavelli (1521), 1. I, σ. 303 (τ. Β', σ. 37), πρβλ. τοῦ ἔδου (1521), 1. III, σ. 342 (τ. Β', σ. 85): "τό πυροβολικό, κατά τή γνώμη μου, δέν ἐμποδίζει κανέναν νά χρησιμοκοιήσῃ τῖς ἀρχαῖες μεθόδους καί νά δείξῃ τήν ἀρχαία ἀρετή (*antica virtū*)".
24. Βλ. παρακάτω σ. 12κκ. καί παρακάτω σ. 103κκ. 'Ο Martin (1932), σ.155 χαρακτηρίζει "πολιτικό ρομαντισμό" τή στάση αὐτή τοῦ Machiavelli.
25. Machiavelli (1521), 1. I, σ. 310.
26. Γιά τή θετική ἀξιολόγηση τῶν πυροβόλων ὀπλῶν ἀπό τοὺς διανοητές τοῦ 16^{ου} αἰῶνα βλ. R.S.Wolper, *The Rhetoric of Gunpowder and the Idea of Progress*, JHI, τ. 31(1970), σ. 589κκ. Πρβλ. Bayley (1961), σ. 118κκ.
27. Γιά τῖς σχετικές ἀπόψεις τοῦ P.Viret (1559) βλ. R.D.Linder, *The Political Ideas of Pierre Viret* (Genève 1964), σ. 107. Βλ. ἀκόμη Κυριαζόπουλου, ὁ.κ., σ. 10κκ.
28. Βλ. ἐνδεικτικά J.de Lignano, *De Bello* (1360, ἔκδ. T.E. Holland, Oxford 1917), σ. 222.
29. Σύμφωνα μέ τόν Hugo de S. Victore, *Epitome Dindini in philosophia*, c. 210-213 (ἔκδ. R. Baron "Traditio" τ. 11, 1955, σ. 112) τό "*mechanicus*" ἐτυμολογικά προέρχεται ἀπό τό "μοιχός"!
30. Ὅπως κ.χ. εἶχε θεωρηθεῖ ὁ *Doctor Faustus* βλ. D. Harmening, *Faust and the Renaissance—Magie*, "Archiv für Kulturgeschichte", τ. 55(1973), σ. 56κκ.
31. Βλ. Engels, *Artillerie* (1857), MEW, τ. 14, σ. 189.
32. Γιά τή θεωρία τοῦ "*justum bellum*" βλ. F.H.Russell, *The Just War in the Middle Ages* (Cambridge κ.ἄ. 1977:1975). Πρβλ. Machiavelli (1513), c.26, σ. 297 (τ. Α', σ. 276). Βλ. καί τήν ἀνάλογη προβληματική τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας, ὁ.κ., σ. 71κκ.
33. Γιά τῖς σχετικές ἀναλύσεις τῶν Le Roy, Bodin καί Bacon βλ. παρακάτω σ.100(σημ. 42).
34. Petrarca, *De remediis utriusque fortunae* I 96 (Lugduni MDLXXVIII), σ. 345.
35. Ariosto, *Orlando furioso* (Ferrara 1516), IX 90/91, 23-25. Πρβλ. Κυ-

4. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΩΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

Στήν "πολιτική θρησκεία", όπως τήν έννοεῖ ὁ Machiavelli, ἡ ἐκκλησία θά παραχωρήσει τό προβάδισμα στό κράτος καί ἡ μεταφυσική σύλληψη τῶν πραγμάτων θ' ἀντικατασταθεῖ ἀπό τήν "κοσμική" τους ἀντιμετώπιση. Ἡ μεσαιωνική ἱεραρχία, πού τοποθετοῦσε στήν κορυφή τῆς κοινωνίας τόν ἀνώτατο κληρο, τό μοναδικό διερμηνέα τοῦ "θείου δικαίου" στή γῆ, εἶχε ἀρχίσει κιόλας νά διαλύεται μέ τή σθεναρή ἀντίσταση τοῦ μονάρχη στίς ἐπεμβάσεις τοῦ Βατικανοῦ καί στά προνόμια τῶν φεουδαρχῶν. Τώρα πού διαφαίνεται μιὰ ἀύξανόμενη ἀναγνώριση τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, ἡ ἠθική θά προσαρμοστεῖ πρὸς τήν πολιτική, ἐφόσον ἡ πρώτη θά χάσει τήν παλαιά μυθοποιημένη της ὑπόσταση καί τήν ἐξάρτησή της ἀπό τοὺς ἐκκλησιαστικούς κανόνες καί ἡ δεύτερη θ' ἀνυψωθεῖ στή σφαῖρα τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ζωῆς ὡς ἀπόδοση τῆς συγκεκριμένης πρακτικῆς συμπεριφορᾶς τῶν μελῶν της. Ἐπομένως οἱ ἀρχές τῆς πολιτικῆς δέν ἀπορρέουν ἀπό κάποιον ἀφηρημένο "δέον", θρησκευτικῆς μάλιστα καταγωγῆς, ἀλλά a posteriori κωδικοποιοῦνται μέ βάση τὰ δεδομένα τῶν συγκεκριμένων πράξεων. "Ὅ,τι κάνει ὁ ἀστός καί ὄχι ὁ,τι πρέπει νά κάνει ἀποτελεῖ τήν πολιτική του. Ὁ σκοπὸς λοιπόν ἀγιάζεται ἀπὸ τὰ μέσα πού χρησιμοποιοῦνται γιὰ τήν ἐκτέλεσή του. Αὐτὸ βέβαια δέ σήμαινε τήν ἀντιστροφή τῆς τακτικῆς τῶν Ἰησοῦτῶν, ἀλλὰ μιὰ ἄλλη παραλλαγή τοῦ πολιτικοῦ ρεαλισμοῦ τῆς νεώτερης ἐποχῆς πού οἱ Καθολικοὶ τόν ἀνιχνεύουν ἐπιτηρητικά στό Machiavelli: "Ἕνας ἡγεμόνας, κυρίως ἕνας σύγχρονος ἡγεμόνας (principe nuovo), δέν πρέπει νά τηρεῖ ὅλα ἐκεῖνα τὰ πράγματα πού κάνουν τοὺς ἀνθρώπους νά δείχνουν καλοῦ, γιατί συχνά εἶναι ἀναγκασμένος, γιὰ νά σώσει τό κράτος, νά ἐνεργεῖ ἀντίθετα μέ τήν πίστη, τὴν στοργή, τὴν ἀνθρωπιά καί τὴν θρησκεία"¹.

Βέβαια ὁ συγγραφέας τοῦ "Ἡγεμόνα" δέν πρότεινε πρῶτος, ὅπως διατυμπάνιζαν ὑποκριτικά οἱ πολέμιοι τοῦ "μακιαβελισμοῦ", τήν ὑποταγή τῆς ἠθικῆς στήν πολιτική σκοπιμότητα. Ἴσως μόνο νά περιέγραφε πιστὰ τὰ ἥθη τῆς πολιτικῆς ζωῆς τοῦ καιροῦ του, ὅταν μάλιστα στίς χῶρες τῆς Δ. Εὐρώπης διακρίνονται οἱ διεργασίες πού θά ὀδηγοῦσαν στήν ἀπολυταρχικὴ διακυβέρνηση τοῦ κράτους. Ὁ "μακιαβελισμὸς" ὑπῆρξε καί πρὶν καί ἐξακολούθησε νά ὑπάρχει μετὰ τὴ γέννηση τοῦ ὑποθετικοῦ ἐκινητή του. Στὴν ἐποχὴ του ὅμως — καί ὄχι μ' αὐ-

τόν, ὅπως ἐπέμεναν οἱ Καθολικοὶ² — θεσπίστηκε ἡ "κρατική σκοπιμότητα"³. Ἡ ἔκφραση αὕτη πολιτογραφήθηκε στό πολιτικό λεξιλόγιο τοῦ αἵωνα τῆς ἀπολυταρχίας γιά νά χαρακτηρίσει τά κυριαρχικά δικαιώματα τῆς αὐτόνομης, ἀλλά ὅχι πάντα αὐθαίρετης, κρατικῆς ἐξουσίας. Ἡ "ragion di stato" — φοβερό σκιάχτρο⁴ ἢ "ratio diaboli"⁵, κατά τούς ἀντιπάλους του — ἐξηγοῦσε τήν ἀναγκαστική ὑποταγή τῆς ἀριστοκρατίας στό μονάρχη καί τήν ἐξουδετέρωση τῶν παπικῶν ἐπεμβάσεων στίς ἀποφάσεις του. Σ' αὐτό τό ἱστορικό πλαίσιο ἔγινε δυνατή ἡ κατάργηση τῶν ταξικῶν προνομίων τῶν εὐγενῶν⁶ καθώς καί ἡ νομιμοποίηση, μέσα σ' ἓνα σέγγουρο καί ἐνοποιημένο βασίλειο, τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς δραστηριότητος τῶν αὐτοδημιουργητῶν ἀστῶν. Μ' αὐτές τίς προϋποθέσεις ἡ ἠθική δέ θά παρამείνει σάν ἓνας ἀπαρασάλευτος καί ἐξωπραγματικός κόσμος τοῦ "δέοντος", ἀλλά θά προκύψει ἀπό τά συγκεκριμένα δεδομένα τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς πρακτικῆς.

Ἐπειδή ἡ μεταμεσαιωνική ἐποχή σφραγίζεται ἀπό τήν ἔντονη ἀντίθεση τοῦ παρελθόντος μέ τό μέλλον, τῆς φεουδαρχικῆς παράδοσης μέ τούς ἀστικούς νεωτερισμούς, ἦταν ἐκόμενο οἱ δημιουργοί τῆς ἀστικῆς κοινωνίας νά ἐπισημάνουν καί νά καταδικάσουν τήν ἀσυμφωνία τῆς ἠθικῆς μέ τήν πολιτική, τῆς θεωρίας μέ τήν πράξη, πού χαρακτήριζε τήν "πνευματική" καί "κοσμική" ἡγεσία τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας. Ἡ "διπλή" τους ζωή — ἄλλοι νά φαίνονται κι ἄλλοι νά εἶναι — ἔκανε ἐπιτακτική τήν ἀνάγκη νά ἀντικατασταθεῖ ἡ παραδεδομένη ἠθική δεοντολογία ἀπό τήν "πολιτική ἠθική", πού ἐντοπίζεται στούς κόλπους τῆς ἀναπτυσσόμενης ἀστικῆς κοινωνίας. Πρὶν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἄνοδος τῆς ἀστικῆς τάξης στήν κρατική ἐξουσία, ἡ ἰδέα τῆς προόδου ἀναφερόταν καί στίς παραγωγικές δυνάμεις καί στίς παραγωγικές σχέσεις: δέν ἦταν μόνο ὁ τεχνολογικός ἐξοπλισμός πού πραγματικά βελτιωνόταν, ἀλλά καί οἱ κοινωνικές καί πολιτικές δομές ἔπρεπε ν' ἀλλάξουν, γιά νά ἀντιστοιχοῦν στό βαθμό ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἔτσι κυκλοφοροῦσαν, ἀπό τούς οὐτοπιστές τοῦ 16^{ου} αἵωνα, τά ὁράματα μιᾶς καλοσυνταγμένης κοινωνίας, πού ἡ ἠθική ἀκεραιότητα τῶν μελῶν της βασίζεται στήν κοινωνική ὀλοκλήρωση⁷. Ὁ Machiavelli, ὅμως, δέν ἐξιδανικεύει τό ἐπερχόμενο μέλλον, ἀλλ' ἀναλύει τίς κύριες διαδικασίες τοῦ παρόντος φροντίζοντας μέ κάθε τρόπο γιά τήν ἐφαρμογή τοῦ σχεδίου του. Συμβουλευόντας τόν ἡγεμόνα τοῦ ἐξηγεῖ πῶς δέν πρέπει νά ὑπάρχει κανένας ἠθικός περιορισμός, πού ν' ἀναστέλλει ἢ νά καθοδηγεῖ λαθεμένα τήν πράξη του. Στό πρόβλημα: νά κρατάει ἢ νά μήν κρατάει

τό λόγο του, ή ἀπάντηση τοῦ Machiavelli⁸ εἶναι ἀπερίφραστα θετική γιὰ τό δεύτερο μέρος τῆς διάζευξης. Οἱ ἀρετές τοῦ λιονταριοῦ καί τῆς ἀλεκοῦς ἀποτελοῦν οὐσιαστικά γνωρίσματα τοῦ ἡγεμόνα⁹ — δυό ἰδιότητες πού θ' ἀπομονωθοῦν ἀπό τό συνολικό σχεδιασμό τοῦ φλωρεντινοῦ φιλόσοφου γιὰ νά κατασυκοφαντηθοῦν ἀπό τοὺς "ἀντι-μακριαβελικούς" τῆς νεώτερης Εὐρώπης¹⁰.

Ἡ παρατήρηση τοῦ J. Plamenatz¹¹ ὅτι ὁ Machiavelli ἐνδιαφέρεται κυρίως γιὰ τήν "πολιτική ψυχολογία" ἔχει τή δικαιολογία της, ἂν μ' αὐτή τήν ἔκφραση ἐννοεῖται ἡ συγκεκριμένη πολιτική συμπεριφορά ἀτόμων καί τῶν λαῶν πού ἀποκλείει τίς ἀνιστόρητες γενικεύσεις τῶν ἐκδηλώσεών της. Ἡ μελέτη τῆς μορφῆς (τό "πῶς") καί ὄχι τῆς "οὐσίας" τῶν πολιτικῶν σχέσεων σήμαινε τήν καταγραφή καί ἐρμηνεία τῶν ἀντίμαχων διαθέσεων καί πρακτικῶν ἐπιλογῶν μέσα στόν κοινωνικό χῶρο, μέ τήν "ὑπόθεση" πῶς ὁ ἄνθρωπος εἶναι κακός¹² καί ἔχει στή βάση τῶν πράξεών του μιὰ "invidia natura"¹³. Μ' αὐτό τό πρίσμα ὁ "μακριαβελισμός" δέ γεννιέται ἀπό τά γραπτά τοῦ φλωρεντινοῦ διπλωμάτη, ὅπως τόνιζαν οἱ κάθε λογῆς "ἀντιμακριαβελικοί", ἀλλά ἀπό τήν ἴδια τή δραστηριότητα τῶν ἀντίρροπων κοινωνικῶν δυνάμεων τῆς μεταμεσαιωνικῆς ἐποχῆς πού προϋποθέτει ἡ σκέψη τοῦ Machiavelli. Βέβαια ἡ ἀνερχόμενη ἀστική τάξη, πρὶν ἀκόμη ἐπικρατήσῃ, ἔχκε κάθε λόγο ν' ἀκατεῖ τήν ἡθικότητα τῆς πράξης καί ν' ἀποστρέφεται τήν ὑποκρισία τῶν κατεστημένων δυνάμεων. Τό "contra hypocritas" ἔγινε τό σύνθημα τῶν οὐμανιστῶν (Bracciolini, Rabelais)¹⁴, πού πρότειναν τήν ἀναβίωση τῶν ἀξιών τοῦ ἀρχαίου πνεύματος, καί τῶν μεταρρυθμιστῶν πού καταδύκασαν, μέ τό κήρυγμα τῆς ἐπιστροφῆς στίς ἀρχές τοῦ χριστιανισμοῦ, τήν ὑποκρισία καί τή διαφθορά τοῦ ἀνώτατου κλήρου¹⁵. Ἐκίσης τό υἱοθέτησαν καί οἱ οὐτοκιστές¹⁶, πού ἡ πολιτική τους σκέψη διακρίνεται γιὰ ἀνθρωπιστικό πνεῦμα καί νεωτερικὴ διάθεση. Βέβαια ἡ ἐκίθεση τῶν ἀστῶν ἐναντίον τῶν ταξικῶν προνομίων, πού διατηροῦσαν οἱ στυλοβάτες τοῦ φεουδαρχικοῦ συστήματος, δέ σήμαινε καί τήν ἀγωνιστική τους συσπείρωση γιὰ τήν ὁλοκληρωτικὴ κατάργηση τῶν τάξεων — ὅπως ἤθελαν οἱ οὐτοκιστές¹⁷ — στά πλαίσια μιᾶς εὐνομούμενης κοινοκτητικῆς κοινωνίας. Ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ὁ "μακριαβελισμός", μιὰ καί τό "βασίλειο τοῦ λογικοῦ"¹⁸ ἀποδείχνονταν αὐταπάτη, ὑπῆρξε τό ἀναγκαῖο κακό στίς πολιτικές ἐκδιωξεις καί κατακτήσεις τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἡ ἀναντιστοιχία τῶν διακηρύξεων μέ τά πρακτικά ἀποτελέσματα, τῆς θεωρίας μέ τήν πράξη, ὅταν μάλιστα γινόταν στρουθοκαμηλική προσπάθεια νά σκεπαστεῖ, δημιούργησε τίς προϋποθέσεις γιὰ τόν

"ήθικό ταρτουφισμό" — όπως ονόμασε ο Nietzsche¹⁹ την τακτική της διπρόσωπης "καλής" κοινωνίας. Ίδιαύτερα στην Αγγλία, που ο "μακιαβελισμός" της έπισημαίνεται πολύ νωρίς²⁰ και συνδέεται με την εμφάνιση του χαρακτηρισμού της "άπιστης Αλβιόνας"²¹, ο ωφελισμός²² έγινε η βασικότερη θέση στις φιλοσοφικές συζητήσεις για τό θέμα της ήθικης. Ο "θετικός"²³ προσδιορισμός των ήθικων εκδηλώσεων του ατόμου, όπως αυτός παρουσιάστηκε στον άγγλικό και τό γαλλικό Διαφωτισμό, υπήρξε τό θεωρητικό άποτέλεσμα της νεώτερης πολιτικής ιστορίας, αν και θά μπορούσε νά είχε διατυπωθεϊ από τόν Ίδιο τό Machiavelli.

Όμως ο φλωρεντινός φιλόσοφος με την όρθή καταγραφή των διαδικασιών του καιρού του υποκτενόταν και τς μελλοντικές τους άπολήξεις. Έτσι η διάκριση της ήθικης από την πολιτική προδιέγραφε:

α) ένα καίριο χτύπημα στην ιδεολογία της παραδοσιακής κοινωνικής τάξης που, για τή δικαιώνσή της, η Ίδια δικαιολογοϋσε όλες τς ενέργειές της (όρθες ή όχι) με τό θεόδοτο κώδικα της ήθικης της·

β) την ένίσχυση του ήγεμόνα με τή δικαιολόγηση ακόμη και των αύθαιρσιών του, όταν η σκοπιμότητα μιās πράξης προσδιορίζει τά μέσα (θεμιτά ή όχι) για την άποτελεσματική της εκτέλεση·

γ) την προβολή της χαρισματικής προσωπικότητας (με γνώρισμα τό άκαθόριστο "ingenium")²⁴ και την ταυτόχρονη καλλιέργεια ενός έγωισμού, όντολογικού²⁵ και κοινωνικού²⁶ χαρακτήρα, που περιβάλλει την πρακτική δραστηριότητα του αυτοδημιούργητου άστοϋ της νεώτερης Δ. Ευρώπης·

δ) τή γόνιμη "κοσμικοποίηση" της συμπεριφοράς των κρατικών όργάνων ή, γενικότερα, του Ίδιου του κράτους, που χρησιμοποιοϋ τή δική του "λογική" για τή διεκπεραίωση των υποθέσεών του·

ε) τς προϋποθέσεις για την έπιστημονική θεώρηση της άστικής διαγωγής, της πολιτικής²⁷, έφόσον με την άπόσπασή της από την ήθική άποσυνδέεται ταυτόχρονα τό "είναι" της από τό "δέον"·

στ) την άφειηρία νά μελετηθεϊ η "άρετή" (όπως θά την αναλύσουμε παρακάτω)²⁸ ως συγκεκριμένο κοινωνικό και όχι σαν υπεριστορικό μέγεθος, που η κοινότητά του έκβάλλει τή θεότητα σαν ρυθμιστή των γεγονότων στην ανάπτυξη των κοινωνιών·

ζ) τή δυνατότητα νά καταξιωθεϊ η πολιτική ως "τέχνη"²⁹ της διακυβέρνησης των μελών ενός κοινωνικού σχηματισμού, άφου ο άνθρωπος είναι από τή φύ-

ση του κακός³⁰ καί χρειάζεται τό νομικό προσδιορισμό καί έλεγχο τών κινήσε-
ών του·

η) τή διαπίστωση πώς χωρίς τήν κατάργηση τής άτομικης ιδιοκτησίας, όπως προτείνουν τά ουτοπικά σχεδιάσματα³¹, είναι αδύνατο νά συμπέσει ή ήθική μέ τήν πολιτική, αλλά μέσα στά πλαίσια τών ταξικών ανταγωνισμών καί διαιρέσεων ή μιά θά ξεχωρίζει από τήν άλλη.

Γενικά ό Machiavelli, για τήν έπιτυχία τοῦ σχεδιασμοῦ του, μελετώντας τήν πολιτική πραγματικότητα τοῦ καιροῦ του ὅπως ακριβῶς ἦταν, ὁδηγεῖται στό συμπέρασμα πώς ή πολιτική προσδιορίζει τήν ήθική καί ὄχι τό αντίστροφο. Ἡ θέση αὐτή διευκρινίζεται περισσότερο μέ τήν ἀνάλυση τοῦ "θετικοῦ" δικαίου πού ἐπιχειρεῖται στό ἐπόμενο κεφάλαιο.

1. Machiavelli (1513), c. 18, σ. 284 (τ. Α', σ. 270). 'Ο Keppler (1928) αφιέρωσε ειδική μονογραφία για νά ξαναφέρει στην επικαιρότητα τό πρόβλημα τής αντίθεσης ήθικης καί πολιτικῆς στό Machiavelli. 'Ο Schmölz (1963), σ. 131κκ., ὀρθότερα, κάνει λόγο για χωρισμό τῆς πολιτικῆς ἀπό τήν ήθική. Για τήν κοινωνιολογική προσέγγιση τοῦ "πολιτικοῦ μακιαβελισμοῦ" (για τόν ὅποιο δέν εὐθύνεται ὁ Machiavelli) τῆς ἐποχῆς μας βλ. Τιταρένκο (1972), σ. 35κκ.
2. Βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ P. Treves, *La ragion di stato nel seicento in Italia* (Firenze 1931), σ. 4κκ.
3. Βλ. παραπάνω σ. 19, 37, 40.
4. C. van Bynkershoek, *Quaestiones juris publici* (1737, Leiden ²1751), σ. 186.
5. Παράθεμα τοῦ Thuaux, ὁ.κ., σ. 103. Βλ. καί τίς συναφεῖς ἀναλύσεις τοῦ Meinecke, ὁ.κ., σ. 173κκ.
6. Σύμφωνα μ' ἓνα χρονικογράφο τοῦ 1655, ἡ "ἀριστοκρατία ἔχασε τρία πράγματα: τήν εὐκολία νά βρίσκει χρήματα, τήν πολυτέλεια καί τόν πόλεμο"· παράθεμα τοῦ P. Deyon, *A propos des rapports entre la noblesse française et la monarchie absolue la première moitié du XVIIe siècle*, "Revue historique", τ. CC-XXXI (1964), σ. 348.
7. Βλ. Morus, *Utopia*, ὁ.κ., σ. 102κκ.
8. Machiavelli (1513), c. 18, σ. 283/84 (τ. Α', σ. 268-271).
9. Machiavelli (1513), c. 18, σ. 283 (τ. Α', σ. 269).
10. Βλ. W. Lewis, *The Lion and the Fox* (London 1927), σ. 59κκ. Για τήν κοινωνιολογική ἐπεξεργασία αὐτοῦ τοῦ θέματος βλ. V. Pareto, *Trattato di sociologia generale* (Firenze 1916), σ. 126κκ.
11. *Man and Society*, τ. 1 (London 1963), σ. 25. Πρβλ. Γ.Κ. Βλάχου, *Εἰσαγωγή στίς πολιτικές θεωρίες τῶν νεωτέρων χρόνων*, τεύχ. Α' ('Αθήνα 1977), σ. 118 καί Horkheimer (1930), σ. 11κκ.
12. Machiavelli (1513), c. 18, σ. 283 (τ. Α', σ. 269), τοῦ Ἰδίου (1513-1521), l. I, c. 2, σ. 79 (τ. Α', σ. 293). Πρβλ. Quadri (1941), σ. 1κκ.
13. Machiavelli (1513-1521), l. I, κρ., σ. 76 (τ. Α', σ. 285).
14. Βλ. A. Chastel, *Mythe de la Renaissance. 1420-1520* (Genève 1969), σ. 44.
15. Βλ. ἐνδεικτικά M. Luther, *Dictata super Psalterium*, Ps. LXXXIV-CL

(1513/16), Werke, τ. 3 (Weimar 1886), σ. 171.

16. Morus, Utopia, ὁ.π., σ. 222, Campanella, Civitas solis, ὁ.π., σ.425, Bacon, Nova Atlantis, ὁ.π., σ. 60.

17. Βλ. Νούτσου, Οὐτοπία καὶ ἱστορία, σ. 40κκ., 155κκ.

18. "Reich der Vernunft", σύμφωνα μέ τήν ἔκφραση τοῦ Engels, Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie...(1880), MEW, τ. 19, σ. 190.

19. Jenseits von Gut und Böse (1885), §. 228, Werke, ἔκδ. G. Colli-M. Montinari, τ. VI₂ (Berlin 1968), σ. 170.

20. Βλ. παραπάνω σ. 31 καθὼς Beck (1935), Praz (²1962) καὶ Gasquet (1971).

- 21. Βλ. τήν εἰδική ἐργασία τοῦ H.D.Schmidt, The Idea and Slogan of "Perfidious Albion", JHI, τ. 14 (1953), σ. 606.

22. Βλ. R. Shackleton, The Greatest Happiness of the Greatest Number, "Studies on Voltaire and the Eighteenth Century", τ. 17 (1972), σ. 1461κκ.

23. Βλ. ἐνδεικτικά Helvétius, De l' Esprit (1758, ἔκδ. Fr. Châtelet, Verviers 1973), σ. 13: "... faire une morale comme une physique expérimentale".

24. Βλ. τό εἰδικό ἔργο τοῦ E. Zilsel, Die Entstehung des Geniebegriffes. Ein Beitrag zur Ideengeschichte der Antike und des Frühkapitalismus(Tübingen 1926).

25. Βλ. B. Telesio, De natura rerum juxta propria principia (Roma 1565), 1. IX, c. 2. Βλ. καὶ παρακάτω σ. 82.

26. Βλ. τὴν ἀναλύσει τοῦ M. Horkheimer, Egoismus und Freiheitsbewegung (1936), στίχ: Kritische Theorie (ἔκδ. A. Schmidt, Frankfurt a. M. 1968), τ. 2, σ. 1κκ.

27. Αὐτό, βέβαια, δέ σημαίνει πὼς ὁ Machiavelli ἐγκαυχάζεται μὲν "πολιτική χωρὶς ἰδεολογία", "ὅπως κατὰ καιροὺς ὑποστηρίχθηκε" βλ. ἐνδεικτικά Janoska-Bendl (1958), σ. 315κκ. Γιὰ τήν ἰδεολογία τῆς "πολιτικῆς σὰν αὐτόνομης ἐπιστήμης" βλ. τὴν παρατηρήσει τοῦ Gramsci (1932-1934), σ. 1568κκ.

28. Σ. 79κκ.

29. Machiavelli (1513), c. 9, σ. 271/272 (τ. Α', σ. 262-266). Βλ. παραπάνω σ. 45.

30. Βλ. παραπάνω σ. 45 καὶ Guillemain (1977), σ. 263κκ.

31. Βλ. Νούτσου, Οὐτοπία καὶ ἱστορία, σ. 155κκ.

5. Η ΚΑΘΙΕΡΩΣΗ ΤΟΥ "ΘΕΤΙΚΟΥ" ΔΙΚΑΙΟΥ

Γιὰ νά περιφρουρηθεῖ νομοθετικά ὁ ἡγεμόνας στήν ἐκτέλεση τοῦ προορισμοῦ του, ὅπως τόν προσδιόριζε ὁ Machiavelli, ἔπρεπε νά συντελεσθεῖ ἡ μετάβαση ἀπό τό "θεῖο δίκαιο", πού ἀνάγκαζε τό βασιλιά καί τό φεουδάρχη νά ὑπακούουν στό νόμο¹ πού θεσπίστηκε μέ τήν ἔγκριση τῆς ἐκκλησίας, στό ἀνθρώπινο "θετικό δίκαιο", πού ἐξασφάλιζε τήν ἀντιφεουδαρχική διάθεση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, ὅταν συμμαχοῦσε μέ τήν ἀναπτυσσόμενη ἀστική τάξη. Βέβαια οἱ καθολικοὶ "μοναρχομάχοι", ἀνανεώνοντας τή μεσαιωνική ἀντίληψη γιὰ τήν ὑπεροχή τῆς "θείας δικαιοσύνης"² (καί τῶν ἐκύγειων ἐκπροσώπων της) ἀπέναντι στήν κοσμική ἐξουσία, ἀντέδρασαν στήν ἀντίληψη πῶς ὁ μονάρχης μπορεῖ νά φέρεται καί ὡς "legibus solutus"³, διαβλέποντας ἔτσι τό γιγαντισμό τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας πού θά ἐκδηλωθεῖ στήν ἐποχή τῆς ἀπολυταρχίας. Ὅμως ὁ φλωρεντινός συγγραφέας⁴ θεωροῦσε τή νομοθεσία προϋπόθεση γιὰ τήν ἀπόκτηση καί ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ἀπό τόν ἡγεμόνα. Ἄν βέβαια στό ὁμώνυμο ἔργο του διαφαίνεται ἡ τάση γιὰ τή δικαιολόγηση ἀκόμη καί τῶν αὐθαρεσιῶν του⁵, στό ὄνομα ὅμως τῆς ἠθικῆς του ἀποστολῆς, ἀντίθετα στίς "Διατριβές" οἱ νόμοι ἀντιμετωπίζονται ὡς συμβόλαιο τοῦ λαοῦ μέ τήν ἡγεσία του⁶. Ὁ Machiavelli διέκρινε ἔτσι τή σημασία τοῦ νόμου πού μαζί μέ τό μόνιμο στρατό θ' ἀποτελέσουν τά βασικά στηρίγματα τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Βέβαια οἱ νόμοι δέ θά ἐκφράζουν ἕνα ὑπερταξικό πλαίσιο συνεργασίας καί συμβίωσης⁷, ἀλλά θά προκύπτουν ὡς προῖόν συμβιβασμοῦ τῶν φεουδαρχικῶν προνομίων μέ τίς ἀστικές ὀλεκοδικήσεις.

Ἀναντίρρητα, μέ τίς ἐκιδιώξεις τῶν ἀστικῶν κοινωνικῶν στρωμάτων καί καθόσο συσχετιζόταν τό "θετικό" μέ τό "φυσικό" δίκαιο, ὁ νόμος εἶχε τό χαρακτηριστικό ἑνός γενικοῦ κριτηρίου τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀτόμων πού ζοῦσαν σ' ἕνα ἐνιαῖο ἐθνικά κοινωνικό χῶρο. Στήν ἰδιαίτερη πατρίδα τοῦ Machiavelli, ὅπου στό τέλος τοῦ Μεσαίωνα εἶχε γραφεῖ πῶς "σύμφωνα μέ τό φυσικό δίκαιο ὅλοι οἱ ἄνθρωποι γεννήθηκαν ἐλεύθεροι"⁸, τό 1494 κατοικοῦσαν 90.000 ψυχές καί μόνο οἱ 3.200 εἶχαν τόν τίτλο (μέ τά συνεπακόλουθα προνόμια) τοῦ "verum et originarium civitatis Florentiae"⁹. Γι' αὐτό ἀκριβῶς ὁ νόμος, ὡς στοιχεῖο τοῦ "θετικοῦ δικαίου", ἦταν μέσο πάλης γιὰ τήν ἀναδιάρθρωση καί ἀνασύνθεση τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας. Ὅσο βέβαια διατηρεῖται τό παραδοσιακό νομικό πλαίσιο αὐτῆς τῆς κοινωνίας, τόσο στίς ἀναπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις δέν ἀντι-

στοιχοῦν θεσμοὶ ποὺ θὰ ἐκφράζουν τὴ νέα μορφή τῶν παραγωγικῶν σχέσεων. Ὁ συγγραφέας τοῦ "Ἡγεμόνα" παραβλέπει αὐτὸ τὸ γεγονός, ἐφόσον κρίνει ἀναγκαῖο νὰ διασωθεῖ, ἔστω ὡς ἐκίφηση, τὸ καλαὶ νομοθετικὸ σχῆμα¹⁰. Στὰ ἱστορικά του παραδείγματα ἐπικαλεῖται συχνὰ τὸ σπαρτιατικὸ πολύτευμα¹¹ γιὰ νὰ στηρίξει μέ τῖς ἀναλλοιώτες καὶ θρησκευτικὰ κυρωμένες νομικὲς του ρυθμίσεις¹² τὴν ἐπιτυχία τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἡγεμόνα. "Ἄν ἡ αὐστηρότητα καὶ ἡ σταθερότητα τῶν νόμων τῆς Σκάρτης ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ζοῦσε μέσα σ' ἓνα ἐχθρικό περιβάλλον¹³, ἡ Ἰδία περίκου κατάσταση ἐπικρατοῦσε στὴν Ἰταλία μέ τῖς κατακτητικές βλέψεις τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων καὶ τὰ ἐσωτερικὰ κέντρα περιορισμένης τοπικῆς ἐξουσίας ποὺ διαίωνιζαν τὴν κατὰ τμήσιν της.

Στὴ βόρεια Ἰταλία, μέ κέντρο τὴ Μπολῶνια, ἀπὸ τὸν ὄψιμο κιόλας Μεσαίωνα εἶχε ἐκδηλωθεῖ ἡ ἀναβίωση τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου¹⁴ μέ τοὺς τρεῖς τομεῖς του: τὸ "φυσικὸ δίκαιο", τὸ "δίκαιο τῶν ἐθνῶν" καὶ τὸ "ἀστικὸ δίκαιο". Ἡ ἐπιστροφή στοὺς "πρώτους πατέρες τῆς δικαιοσύνης", καθὼς τοὺς ὀνόμαζε ὁ Πετράρχης¹⁵, ἔκρυβε τὴν προσπάθεια ν' ἀπελευθερωθεῖ τὸ δίκαιο ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κηδεμονία. Στὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης, ποὺ παρατηρεῖται μιὰ γενικότερη στροφή πρὸς τὸν πολιτισμότης κλασικῆς ἀρχαιότητος, ὁ "*mos italicus*"¹⁶ — τὸ "*jus civile*" τῶν ἀστικῶν στρωμάτων — προτάθηκε ὡς μέσο γιὰ τὴ συνένωση τῆς Ἰταλίας. Ἐ' αὐτὸ συγκατανεύει καὶ ὁ Machiavelli, ποὺ ἐκτιμοῦσε βαθύτατα τὸν ἀρχαῖο κόσμον καὶ ὁ ὁραματισμὸς του γιὰ τὸ μέλλον τῆς πατρίδας του σήμαινε τὴν καταδύκη τῆς μικροπολιτικῆς διχόνοιας τῶν ἡγεμονίσκων της¹⁷. "Ἄν βέβαια ἡ ἠθικὴ γεννιέται μέ τὴν ἐμφάνιση τῆς ὁργανωμένης κοινωνικῆς ζωῆς, ὡς "*cognizione della giustizia*"¹⁸, αὐτὸ δὲν ἀποκλείει, τώρα ποὺ ἀναπτύσσονται οἱ πόλεις τῆς Δ. Εὐρώπης καὶ εἰδικότερα τῆς Β. Ἰταλίας, ν' ὁμοιάζει ἡ συμπεριφορὰ τῶν πολιτῶν μέσα στὰ ἀστικά αὐτὰ κέντρα μέ τὸν τρόπο τῆς "πολιτικῆς ζωῆς"¹⁹ τῶν ἀρχαίων πόλεων-κρατῶν. Ἡ ὁμοιότητα τῆς (πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς) Ἀναγέννησης μέ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα ὑπερτονίζεται ἀπὸ τὸ φλωρεντινὸ συγγραφέα, ποὺ ἀποβλέπει νὰ γίνεи ἐντελῶς ἐκδηλῇ ἡ ριζικὴ διαφορὰ τῆς ἐποχῆς του μέ τὸ "σκοτεινὸ" Μεσαίωνα, ποὺ διέκοφε μέ τὴ "βαρβαρότητα" τοῦ τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἀρχαίου κόσμου. "Ἐτσι ἡ θεωρία τῶν "τρίων σταδίων" γιὰ τὴν περιόδολόγηση τῆς παγκόσμιας ἱστορίας²⁰ ἐκφράζει τὸ νεωτερικὸ πνεῦμα, ποὺ ἐκδηλώνεται στὴ δικὴ "πρωτοαστικὴ" κοινωνία.

Στοὺς κόλπους τῆς ἐκίσης γίνεται εὐρύτερα ἀντιληπτὴ ἡ ἀνάγκη ν' ἀνασυν-

ταχθεῖ τό νομικό πλαίσιο τῆς συμπεριφορᾶς τῶν μελῶν τῆς. Ὁ Machiavelli ἔχει τή γνώμη πῶς "σέ κάθε πολιτεία ὑπάρχουν δύο ἀντίμαχες διαθέσεις, μιᾶ τοῦ λαοῦ καί μιᾶ τῶν μεγάλων (grandi)"²¹ καί πῶς ἡ ἀντίθεσή τους ἐξηγεῖται μέ τό γεγονός ὅτι οἱ ἄνθρωποι γεννιοῦνται κακοί²². Ἡ πρωταρχική νομική πράξη παρυσιάζεται μέ τή γένεση τῆς ὀργανωμένης κοινωνίας, ὅταν δηλαδή ἡ "invidia natura"²³ τοῦ μεμονωμένου ἀτόμου παραμερίζεται μέ τό "συμβόλαιο"²⁴ πού ὑπόγραψε γιά νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ συλλογική συμβίωση. Ἡ "φυσική" ζωή δέ γνωρίζει τό νόμο πού ἀποτελεῖ δημιούργημα τῆς ἱστορίας τῶν ὀργανωμένων κοινωνιῶν. Ἔτσι ἡ θεωρία τοῦ "κοινωνικοῦ συμβολαίου", πού διατυπώθηκε ἀρχικά ἀπό τοὺς Σοφιστές²⁵, χρησιμοποιεῖται ἀπό τόν Machiavelli, πού βλέπει ὅτι οἱ πόλεις τῆς ἐποχῆς του ἀναπτύσσονται μέ βάση τήν οἰκονομική δραστηριότητα τῶν μελῶν τους καί τὴς κοινωνικῆς τους διεκδικήσεις. Ἄν οἱ νόμοι τείνουν νά συμβιβάσουν τὴς ἀντιμαχόμενες ἐπιδιώξεις τῶν πολιτῶν, αὐτό θά σήμαινε τόν περιορισμό τῆς ἐλευθερίας τους, ἀλλά καί τὴν ἐξασφάλιση τῆς (κίνητης καί ἀκίνητης) περιουσίας καί τῆς ζωῆς τους. Στό σχεδιασμό τοῦ Machiavelli προηγεῖται ἀνάμεσα στόν ἡγεμόνα καί τό λαό ἓνα "συμβόλαιο"²⁶, πού θά ἐγγυηθεῖ τὴν πιστή τήρηση τῆς συμφωνίας τους: τὴ συμμαχία γιά τὴν ἔνωση καί τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἰταλίας.

Ὁ Machiavelli, ἀκόμη, πιστεύει πῶς ἡ καταπάτηση τῶν νόμων καί ἡ διαφθορά τῶν ἀνθρώπων ἔχει τὴ ρίζα τῆς στῆν κοινωνικῇ ἀνισότητά. Δέν πρόκειται μόνο γιά τὴν "κακή" φύση τῶν ἀνθρώπων, ἀλλά γιά τόν ἐκφυλισμό τους μέσα στὴς ἀδικες κοινωνικῆς συνθήκες πού ἐπιτείνουν τὴς διαφορῆς τους. Τό κίνητρο τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος καί ὁ ἀγῶνας γιά τὴν ἀπόκτηση καί νομική κατοχύρωση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, πού χαρακτήρισε τὴν οἰκονομική ζωὴ τῆς δυτικῆς "πρωτοαστικῆς" κοινωνίας, ἀναμφύβολα ὑποβοήθησαν τὴ διάβρωση τοῦ φεουδαρχικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ἐφόσον ἀκατήθηκε ἡ κατάργηση τῶν ταξικῶν προνομίων τῶν εὐγενῶν γιά νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἀβίαστη δραστηριότητα τῶν αὐτοδημιούργητων ἀστῶν. Τότε τό "jus naturale" χάνει τόν ἱερό του χαρακτήρα, πού εἶχε στό Μεσαίωνα σάν παράγωγο τοῦ "θεοῦ δικαίου"²⁷, γιά νά ἐκφράσει τὴς ἀκατήσεις τῶν ἀνερχόμενων κοινωνικῶν δυνάμεων — ὅπως τουλάχιστον φαίνεται ἀπὸ τὴς διακηρύξεις τους. Ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης καί τῆς πράξης, ἡ τυπικὴ ἰσότητα μπροστά στό νόμο καί ὁ ἐξαγλασμός τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἀποτελοῦν "φυσικά" δικαιώματα τοῦ πολίτη. Ὁ Machiavelli εἶναι αὐτόκτης μάρτυρας τῶν κοινωνικῶν ἀνα-

ταραχῶν πού ἄρχισαν νά ἐκδηλώνονται καί στίς ἰταλικές πόλεις, ὅταν οἱ κάτοικοί τους μέ σημαία τό "φυσικό δίκαιο" ἀγωνίζονται ν' ἀνατρέφουν τήν κοινωνική ἀδικία πού τούς ἐξουθενώνει. Παραθέτει στήν "Ἱστορία τῆς φλωρεντίας" τά ἀκόλουθα λόγια ἐνός ἐκπροσώπου τῆς συντεχνίας τοῦ μαλλιῶ (Arte della lana): "Κι οὔτε νά σᾶς τρομάζει ἐκεῖνη ἡ ἀρχαιότητα τοῦ αἵματος πού ἐπικαλοῦνται, γιὰτί ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ἀφοῦ ἔχουν τήν ἴδια ἀρχή, εἶναι ἐξίσου παλαιοί καί καμωμένοι ἀπό τή φύση μέ τόν ἴδιο τρόπο. Ἄν γδυθοῦμε ὅλοι, θά δεῦτε πόσο ὅμοιοι εἴμαστε· καί μετά ἄς φορέσουμε ἐμεῖς τά ροῦχα τους κι ἐκεῖνοι τά δικά μας: ἀναμφίβολα ἐμεῖς θά φανοῦμε εὐγενεῖς κι ἐκεῖνοι ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ (ignobili). Γιὰτί μόνο ἡ φτώχεια καί τά πλούτη μᾶς ξεχωρίζουν"²⁸. Ὁ συγγραφέας τῶν "Διατριβῶν" πιστεύει στόν περιορισμό (καί ὅχι στήν κατάργηση) τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων, μέ τή δυναμική μεσολάβηση τοῦ "ἐξισορροπητικοῦ" παράγοντα τῆς κοινωνίας, τοῦ ἡγεμόνα. Ἀναλύοντας τίς συγκρούσεις ἀνάμεσα στή ρωμαϊκή "Nobilità" καί τήν "Plebe"²⁹ διαπιστώνει πώς ἡ "πεύνα καί ἡ φτώχεια κάνουν τοὺς ἀνθρώπους φιλόκονους (industriosi) καί οἱ νόμοι τοὺς κάνουν καλοὺς",³⁰ γιὰ νά καταλήξει: "τά καλὰ παραδείγματα [τῆς ἀρετῆς, virtū] γεννιοῦνται ἀπό τήν καλή ἀγωγή· ἡ καλή ἀγωγή ἀπό τοὺς καλοὺς νόμους· καί οἱ καλοὶ νόμοι ἀπό ἐκεῖνες τίς ταραχές πού πολλοὶ τίς καταδικάζουν ἀπερίσκεπτα"³¹. Αὐτές τίς "tumulti", ὡς ἀέναο φυτῶριο ἐπαναστατικῶν κοινωνικῶν ἐξελεύσεων, ἔζησε ἀπό κοντά ὁ Machiavelli καί, διερμηνεύοντας τίς ἀστικές διεκδικήσεις τοῦ καιροῦ του, ἀπαιτοῦσε ἡ "τέλεια δημοκρατία (perfetta repubblica) νά τά προβλέπει ὅλα μέ τοὺς νόμους τῆς"³².

1. Βλ. Sabine, ὁ.π., σ. 199κκ.
2. Βλ. W. Ullmann, *Medieval Papalism* (London 1949), σ. 46κκ.
3. Βλ. παραπάνω σ. 35.
4. Machiavelli (1513), c. 18, σ. 283 (τ. Α', σ. 268), τοῦ ἔδου (1513-1521) l. I, c. 58, σ. 142 (τ. Α', σ. 383).
5. Πρβλ. τή διαβεβαίωση τοῦ Machiavelli (1513), c. 9, σ. 271 (τ. Α', σ. 263): "ὁ σκοπός τοῦ λαοῦ εἶναι πρὸ τίμιος ἀπὸ τό σκοπὸ τῶν μεγάλων (grandi), γιὰτὶ αὐτοὶ θέλουν νά καταπνέξουν καὶ αὐτὸς νά μὴν καταπνέζεται".
6. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 58, σ. 142 (τ. Α', σ. 383).
7. Machiavelli (1525), l. III, c. 5, σ. 693 (τ. Β', σ. 156).
8. Κείμενο τοῦ 1289 ποὺ παραθέτει ὁ P. S. Leicht, *Operai, Artigiani, Agricoltori in Italia dal secolo VI al XVI* (Milano 1946), σ. 146.
9. Plamenatz, ὁ.π., σ. 10. Βλ. σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Archivio di Stato di Firenze (13-3-1353) στὸν J. Kirshner, *Civitas sibi faciat civem, "Speculum"*, τ. XLVIII (1973), σ. 695.
10. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 25, σ. 108 (τ. Α', σ. 336).
11. Βλ. ἐνδεικτικὰ Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 2, σ. 79, l. I, c. 6, σ. 84 (τ. Α', σ. 292, 302). Γιὰ τὸ θαυμασμὸ τοῦ σπαρτιατικοῦ πολιτεύματος ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴν σκέψη τῆς ἐποχῆς τοῦ Machiavelli βλ. E. Rawson, *The Spartan Tradition in European Thought* (Oxford 1967), σ. 130κκ.
12. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 11, σ. 94 (τ. Α', σ. 319)· βλ. καὶ παραπάνω σ. 45.
13. Πρβλ. Machiavelli (1521), l. I, σ. 311 (τ. Β', σ. 55), τοῦ ἔδου (1513-1521), l. I, c. 6, σ. 85 (τ. Α', σ. 306).
14. Βλ. τή διακρίσιν τοῦ Machiavelli (1513-1521), l. I, pr., σ. 76 (τ. Α', σ. 286): "οἱ ἀστικοὶ νόμοι δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἀποφάσεις τῶν ἀρχαίων νομοθετῶν". Γιὰ τὸ "jus gentium" βλ. τοῦ ἔδου (1513-1521), l. III, c. 1, σ. 195 (τ. Α', σ. 436). Γενικότερα γιὰ τὴν ἀναβίωση τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου βλ. D. Maffei, *Gli inizi dell' umanesimo giuridico* (Milano 1956).
15. *Epistulae de rebus familiaribus*, Epistolario (ἔκδ. Fracassetti, Firenze 1863), τ. III, σ. 18.
16. Βλ. G. Kisch, *Humanismus und Jurisprudenz* (Basel 1955), σ. 7κκ. Πρβλ.

Martin (1932), σ. 64/65.

17. Machiavelli (1525), l. IV, c. 1, σ. 715 (τ. Β', σ. 182).
18. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 2, σ. 80 (τ. Α', σ. 293).
19. Βλ. παραπάνω σ. 13.
20. Βλ. παρακάτω σ. 94.
21. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 4, σ. 82 (τ. Α', σ. 300). Γιά τή θέση τῶν "grandi" στό ἔργο τοῦ Φλωρεντινοῦ συγγραφέα βλ. Bonadeo (1969), σ. 9κκ.
25. Machiavelli (1513), c. 18, σ. 283 (τ. Α', σ. 269), τοῦ Ἰδίου (1513-1521), l. I, c. 2, σ. 79 (τ. Α', σ. 293). Πρβλ. Badaloni (1969), σ. 675κκ.
23. Machiavelli (1513-1521), l. I, pr., σ. 76 (τ. Α', σ. 285).
24. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 1, σ. 77 (τ. Α', σ. 287)· βλ. καί παραπάνω σ. 46, 51.
25. Βλ. D' Addio, ὁ.κ., σ. 7κκ. καί J.W.Gough, The Social Contract (1936, Oxford 1967), σ. 10κκ.
26. Machiavelli (1513), c. 18, σ. 283 (τ. Α', σ. 268), τοῦ Ἰδίου (1513-1521), l. I, c. 58, σ. 142 (τ. Α', σ. 383).
27. Βλ. Νούτσου, Ὁ νομιναλισμός, σ. 51κκ.
28. Machiavelli (1525), l. III, c. 13, σ. 701 (τ. Β', σ. 162). Ἡδὲ ὁ Ἀλκιμάδης, μαθητὴς τοῦ Γοργία, εἶχε διακηρύξει πῶς "οὐδένα δοῦλον ἢ φύσις πεποιήκε"· Oratores Attici, ἔκδ. Baiterus-Saupprius, σ. 154. Γιά ἀντίστοιχες θέσεις τοῦ Ἀντιφῶντα βλ. Βασ. Α. Κίρκου, Δύο ἀνθρωπολογικὲς θέσεις στό σοφιστὴ Ἀντιφῶντα, "Μνημῶν", τ. 3(1973), σ. 63κκ.
29. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 3, σ. 82 (τ. Α', σ. 298).
30. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 3, σ. 82 (τ. Α', σ. 298/299).
31. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 4, σ. 82 (τ. Α', σ. 300).
32. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 34, σ. 117 (τ. Α', σ. 348).

6. ΚΟΙΝΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Ἡ καθιέρωση τοῦ "θετικοῦ δικαίου", ὅπως τή σχεδίαζε ὁ Machiavelli, συνδέεται μέ τή διαμόρφωση τῆς κοινῆς "γλώσσας" τῶν πολιτῶν τοῦ ἐθνικοῦ κράτους τῆς Ἰταλίας. Ἡ κοινή ὁμως ἔκφραση τῆς σκέψης τους ἀποτελοῦσε ἐπίσης μιά *conditio sine qua non* γιά τήν πολιτιστική της ἐνότητα, πού θά ἐκφράσει ἡ ἐθνική ἰδεολογία. Ἰδιαίτερα στήν πατρίδα τοῦ Machiavelli τό γλωσσικό πρόβλημα εἶχε βαθιές ρίζες καί πολλαπλές προεκτάσεις. Ἡ δημιουργία τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν λαῶν τῆς Δ. Εὐρώπης συναρτήθηκε καί μέ τόν παραμερισμό τῆς ρωμαιοκαθολικῆς πολιτιστικῆς παράδοσης, πού συντηροῦσε τή θρησκευτική καί γλωσσική τους συνοχή. Ἡ "*latina rustica*" ἀναπτύχθηκε κατὰ τόπους αὐτόνομα, ἐφόσον ὑπῆρξε τό μέσο καί τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀβύαστης ἔκφρασης τῶν κατοίκων τους. Ὅσο οἱ ἱερωμένοι ἀντιπρόσωποι τοῦ πάπα δέ "μιλοῦν τή γλώσσα τοῦ λαοῦ"¹, ὅπως χαρακτηριστικά σημειώνει ἓνα ἔγγραφο τοῦ 1321, τόσο ἡ κοσμική ἐξουσία ὑποχρεώνεται νά προσγειωθεῖ στά πράγματα γιά νά κωδικοποιήσει καί ταυτόχρονα νά ἐκσημοποιήσει τήν ἐκφραστική δυνατότητα τῶν ὑπηκόων της. Ὅμως ὁ δρόμος ἀπό τήν "πνευματική"², ὅπως θεωροῦσε τή Λατινική ἡ ἐγγράμματη μειοψηφία τῆς μεσαιωνικῆς κοινωνίας, στήν "ὕλική" γλώσσα ἦταν μακρὺς καί δύσβατος. Γιατί ἡ κρατική ἐξουσία διατήρησε γιά ἀρκετοὺς αἰῶνες — στή νομοθεσία, στή γραφειοκρατία καί τή διπλωματία — τήν ἀμύλητη κιά γλώσσα, τή "θεϊκή" λατινική. Βέβαια ἄρχισε νά συνειδητοποιεῖ πῶς στήν ἀντίθεσή της μέ τόν πάπα, ὅπως τήν ἀναλύσαμε παραπάνω³, δέ θά εἶχε ὡς σύμμαχό της τή "*latina ecclesiastica*", ἀλλά τή λαϊκή της γλώσσα, πού ὑπόσχεται — μέ τά πρῶτα της γραπτὰ δείγματα — τήν ἰδεολογική συνοχή τοῦ κράτους. Μέ μοναδικό τρόπο αὐτό τό γεγονός ἐλοκληρώθηκε στή Γαλλία, μέ τήν παρέμβαση τοῦ Φραγκίσκου Α' καί τή σύμπραξη τῆς λογοτεχνικῆς "Πλειάδας"⁴.

Στόν τεμαχισμένο πολιτικά ἰταλικό χῶρο ὁ Δάντης, χρησιμοποιοῦντας κι ὁ ἔδωλος σέ πολλά ἔργα τό ντόπιο ἰδίωμα, θ' ἀπαυτήσῃ τήν πολιτιστική του ἐνοποίηση μέ μέσο τή διαμορφωμένη λογοτεχνική γλώσσα⁵. Ὁ ποιητής τῆς "θείας κωμωδίας" διακρίστωνε ὀρθά πῶς ὁ "ἄνθρωπος ποτέ δέ μένει ἀκίνητος καί ὁ ἔδωλος, οὔτε μπορεῖ νά 'ναι ἡ γλώσσα σταθερή καί ἀναλλοίωτη, ἀλλά καθώς συμβαίνει σι' ἀνθρώπινα [...] μεταβάλλεται ἀνάλογα μέ τίς διαφορές τῶν καιρῶν καί τῶν τόπων

(per locorum temporumque distantias variari)"⁶. "Αν ένα έθνικό σύνολο, προσ-
 διορισμένο γεωγραφικά και κοινωνικά, διανύει μιá όρισμένη ιστορική πορεία,τό-
 τε ή "sermo plebejus" αντικαθρεφτίζει — μαζί μέ τά υπόλοιπα πολιτιστικά μνη-
 μετα — αúτη τήν πορεία. 'Η "φυσική" γλώσσα αποδύδει τή "φύση" τών πραγμάτων,
 έφόσον αναγνωρίζει κάθε φορά τή συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα και τήν
 εκφράζει. Μέ τή δυναμική παρουσία τών παραγωγικών δυνάμεων τής αναπτυσσόμενης
 αστικής τάξης, κού από τόν όψιμο Μεσαίωνα σημείωσαν καταπληκτική πρόοδο⁷,
 θ'αντιμετωπισθεῖ και ή γλώσσα σάν "έργαλειο" (για τήν αποδοτική επικοινωνία
 τών ανθρώπων) κού μπορεί νά έξελιχθεῖ. 'Απ'αúτη τήν άποψη για νά χρησιμοποι-
 ηθεῖ σωστά τό γλωσσικό "όργανο" θά πρέπει νά μαθαίνεται μέ εύκολία και άβία-
 στα από τήν παιδική κιόλας ηλικία.

'Ο Machiavelli υίλοθετεῖ τίσ θέσεις του Dante για τή γλώσσα και άγωνίζε-
 ται για τήν ανύψωση τής λαϊκής γλώσσας στό ρόλο του άποτελεσματικού μέσου
 για τήν άπόκτηση τής ένιαίας πολιτιστικής φυσιολογίας του ίταλικού έθνους⁸.
 'Ο φλωρεντινός συγγραφέας, κού μεταχειρίζεται άκόμη και στά διπλωματικά του
 κείμενα τή γλώσσα του λαού του⁹, είχε έπλημάνει τίσ αναγκαῖες και αναπόφευ-
 κτες αλλαγές κού παρατηροῦνται σέ κάθε γλώσσα,έφόσον ως άνθρωπινο δημιούργημα
 υπόκειται στήν εξέλιξη τής ιστορίας, όπως ακριβώς συμβαίνουν και οί μεταβο-
 λές στή σφαίρα τών θρησκευτικών ιδεών και στήν εκκλησία¹⁰. 'Ιδιαίτερα όμως
 τόν προβληματίζει ή γλωσσική ένότητα τής πατρίδας του, όταν μάλιστα όξύνονται
 οί κεντρόφυγες τάσεις πολλών γεωγραφικών της διαμερισμάτων, κού εύνοοῦσαν οί
 αντιθέσεις τών πόλεων-κρατών.

'Ο Machiavelli γνωρίζει πώς μέ τήν εκκλήρωση του μικρότερου αυτού στό-
 χου, σέ συνδυασμό μέ τήν όλική έκτυχία του σχεδιασμού του, θά εκδηλωθοῦν
 οί ακόλουθες συνέπειες:

α) Μέ τό πνευματικό κίνημα τής 'Αναγέννησης είχε φανεῖ — τό υπερτόνιζαν
 κυρίως εκκλησιαστικοί και συντηρητικοί κύκλοι — πώς θά διακοπεῖ ή ανάπτυξη
 τής λαϊκής γλώσσας. 'Όμως οί ὅδοι οί ούμανιστές¹¹, γράφοντας λατινικά ή έλ-
 ληνικά, δέ στράφηκαν αναγκαστικά και έναντίον τής λαϊκής γλώσσας. 'Απλώς κα-
 τέλαβαν τό γλωσσικό και ιδεολογικό κατεστημένο, έβγαλαν στό φῶς τούς αρχαι-
 ος συγγραφείς και υπογράμμισαν τήν αξία κού έχουν οί καταχωμένες ρίζες του
 εύρωπαϊκού πολιτισμοῦ. Τό γεγονός αυτό δέν εκτιμήθηκε σίς πραγματικές του
 διαστάσεις στόν καιρό και στόν τόπο του Machiavelli, αν και ό ὅδοι ξαναγύ-

ριζε γόνιμα στήν "ἀληθινή καί τέλεια ἀρχαιότητα"¹² γιά νά συγκρίνει τό μεγα-
λειό της μέ τήν ἐποχή του.

β) Ἡ τυπογραφία¹³, μέ τό βαθμιαῖο πολλαπλασιασμό τῆς ἐκδοτικῆς παραγω-
γῆς, βοηθοῦσε ἀποφασιστικά στήν καλλιέργεια τῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν, πού ἐκφρά-
ζουν πιά τήν κλειοψηφία τῶν πολιτῶν στίς χῶρες τῆς Δύσης καί στήν Ἰταλία. Ζοῦσε ἀκόμη ὁ Γουτεμβέργιος ὅταν ἡ ἐφεύρεσή του θεωρήθηκε ἀπαρχή τῆς
"ἀναγέννησης τῶν γραμμάτων"¹⁴, ἐφόσον τό τυπωμένο βιβλίο ξέφευγε ἀπό τήν κη-
δεμονία τῆς ἐκκλησίας διαμορφώνοντας ἓνα εὐρύ κριτικό κοινό. Εἰδικά γιά τήν
πατρίδα τοῦ Machiavelli ὁ περιορισμός τοῦ βιβλίου ταυτιζόταν μέ τήν πανιταλι-
κή ἐνημέρωση σχετικά μέ τό πολιτιστικό της παρελθόν καί μέ τήν προσπάθεια νά
συγκροτηθεῖ ἐνιαῖα "κοινή γνώμη"¹⁵. Ἄν ἡ γλώσσα ἦταν ἡ ἴδια, κοινό θά ἦταν
καί τό πνευματικό κλίμα πού θά παρουσίαζε ὁμόθυμη τήν ἀπαύτηση γιά τήν ἔνωση
τῆς Ἰταλίας.

γ) Τά ἀνερχόμενα ἀστικά στρώματα τῶν ἰταλικῶν πόλεων, πού ἐπιδίωκαν μέ
κάθε τρόπο τήν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς ἐνότητας, μιλώντας στό ὄνομα τοῦ ἰ-
ταλικοῦ ἔθνους ἔπρεπε νά συμβάλουν στή γλωσσική του ὁμολογέμενη. Ὁ
γλωσσικός "δημοτικισμός", σέ πολλές εὐρωπαϊκές χῶρες, ἐμφανίστηκε στήν ἀνοδι-
κή φάση τῆς ἀστικῆς τάξης καί ἀποτέλεσε καύριο αἷτημα, ἐνῶ σ' ἄλλες καθυστέρη-
σε καί μετατράπηκε σέ ψευδο-πρόβλημα πού ἐπιχειροῦσε νά συγκαλύψει μιά γενι-
κότερη καθυστέρηση. Στήν πατρίδα τοῦ Machiavelli ἡ "Δημοτική" θά ἀπλωθεῖ σ' ὅ-
λα τά εἶδη τοῦ γραπτοῦ λόγου. Ὁ Φλωρεντινός συγγραφέας χρησιμοκοίησε τή γλώ-
σα τοῦ λαοῦ του στά διπλωματικά ἔγγραφα, στά πολιτικά, ἱστορικά, θεατρικά καί
λογοτεχνικά ἔργα. Ἐκίσης τήν ἐμπιστεύτηκε στήν ἀπόδοση τῶν φιλοσοφικῶν του
σκέψεων, πρὶν ἀκόμη ὁ Sp. Speroni¹⁶ προτείνει — χωρίς νά εἰσακουστεῖ — νά
γράφονται οἱ ἐπιστημονικές πραγματεῖες, ἂν πραγματικά θέλουν νά διευρύνουν
καί νά διαφωτίσουν τό ἀναγνωστικό κοινό, στή λαϊκή γλώσσα. Ἡ ἐπιμονή τῶν ἀ-
ριστοκρατικῶν νά χρησιμοκοιοῦν τήν ἀμύλητη λατινική, ὅπως π.χ. ὁ Fr. Bacon
στήν Ἀγγλία, χρησίμευε μόνο σάν ἀπλή ἐφαρμογή τοῦ σχεδίου τους γιά τήν "κα-
θολική γλώσσα"¹⁷, ὅταν μάλιστα δημιουργήθηκαν οἱ ἀπαιτούμενες ἱστορικές συν-
θήκες γι' αὐτήν καί ἔκαναν ἐντελῶς ἀναχρονιστική τήν πρόθεση ν' ἀναβιώσει ἡ
γλώσσα τῆς ἀρχαίας (ἢ καί τῆς παλικῆς, ἀργότερα) Ρώμης.

δ) Ἡ ἀνάγκη τῆς ὁμολογέμενης ἐνός κράτους προβλήθηκε ἀπό τήν ἀντίληψη
πὺς ἡ "ἐθνική λαϊκή συλλογική βούληση"¹⁸ — σ' ἀντιστοιχία μέ τή "volonté gē-

nērale"¹⁹ τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ — θά πρέπει νά ἔχει κοινό ὄργανο πού θά τήν ἐκφράσει καί ταυτόχρονα θά τή διαμορφώσει. Σ' αὐτό τό σημεῖο ὁ Machiavelli ὑποφιάζεται τόν καθοδηγητικό ρόλο τῆς ἰδεολογίας²⁰ καί τή δυναμική τῆς γλώσσας²¹ στή σύνδεση τῶν μερῶν τοῦ πολιτιστικοῦ ἐποικοδομήματος μέ τήν οἰκονομική καί κοινωνική του βάση. Γι' αὐτό ἀκριβῶς ἡ ἀξιοποίηση τῆς κοινῆς γλώσσας ἐντάσσεται στίς προϋποθέσεις γιά τήν ἐφαρμογή τοῦ σχεδιασμοῦ του.

ε) Ὅμως ὁ σχεδιασμός αὐτός δέν πραγματοποιεῖται καί οἱ ἡγέτες στοὺς ὁποίους ἀπευθύνθηκε ὁ Machiavelli τόν ἀπογοητεύουν, ἐφόσον τά μεγαλοαστικά στρώματα τῶν ἰταλικῶν πόλεων εἶχαν διεθνή οἰκονομικά στηρίγματα καί ὑποχρεώσεις. Ἴσως ἐδῶ βρίσκεται καί ἡ ρίζα τῆς πικρῆς του διαπίστωσης, ὅτι τά ἀστικά κέντρα διαφθείρουν τόν ἰταλικό πληθυσμό ("una repubblica venuta alla corruzione")²² καί ἰδιαίτερα τοὺς νέους²³, πού σταματοῦν πιά νά μιλοῦν τήν ἴδια "γλώσσα" μέ τοὺς δοξασμένους προγόνους τους. Ὅπως ὑπογραμμίζει μέ μιὰ αὐτονόητη ὑπερβολή κάποιος ἀπό τή Signoria, "πραγματικά, μέσα στίς πόλεις τῆς Ἰταλίας ἔχει μαζευτεῖ ὅ,τι μπορεῖ νά εἶναι διαφθαρμένο κι ὅ,τι μπορεῖ νά ἐκφυλίσει κι ἄλλους: οἱ νέοι εἶναι ἀργόσχολοι (oziosi), οἱ γέροι ἀκόλαστοι καί κάθε φύλο καί κάθε ἡλικία σέρνει παράλογες συνήθειες πού δέν μποροῦν νά τίς γιатρέψουν οἱ καλοὶ νόμοι, ἐφόσον ἔχουν φθαρεῖ ἀπό τήν κακὴ χρῆση"²⁴. Ὁ φλωρεντινός τιμητής τῶν "ἀστεύων" (δηλαδή ἐκείνων πού μένουν στό ἄστυ) συνεχίζει ἔτσι τήν ὑστερομεσαιωνική θεώρηση τῆς "dignitas rusticana"²⁵, πού σκόπευε νά περιορίσει τή μετακίνηση τοῦ ἐξαθλιωμένου ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τή φεουδαρχική ὕπαιθρο στίς ἀναπτυσσόμενες πόλεις. Σύμφωνα μέ τήν προτροπή τοῦ A. Pandolfini (1436), "μὴν ἀργεῖς, τρέξε στήν ἐξοχή, ξέφυγε ἀπὸ τήν ἐπαρση τῶν πλουσίων καί τήν ἀτιμία τῶν κακῶν"²⁶. Ὅμως ἡ περιγραφή τοῦ "καλοῦ ἄγριου"²⁷ καί ἡ θέση του στήν πολιτική φιλοσοφία τοῦ Machiavelli θά πρέπει νά ἐρμηνευθεῖ ὡς συνειδησιακὴ κρίση τοῦ ἴδιου καί γενικότερα τῆς ἐποχῆς του μπροστά στήν ἀδυναμία τῶν ἡγετικῶν στρωμάτων τῶν ἰταλικῶν πόλεων νά ἐφαρμόσουν τό σχέδιό του καί νά ἐκπληρώσουν ἔτσι τήν ἀκαίτητη πολλῶν συμπατριωτῶν του. Γι' αὐτό εἶναι τόσο κατηγορηματικός ὅταν γράφει πῶς "ἀναμφίβολα, ἂν θά 'θελε κάποιος σήμερα νά δημιουργήσῃ μιὰ πολιτεία, πῶς εὐκόλα θά τήν ἔκανε μέ τοὺς βουνίσσιους, πού δέν ἔχουν καθόλου πολιτισμό (civilità)"²⁸, παρά μ' ἐκείνους πού συνήθισαν νά ζοῦν στίς πόλεις, ὅπου ὁ πολιτισμός ἔχει διαφθαρεῖ: ὅπως ἓνας γλύπτης πῶς εὐκόλα μπορεῖ νά κάνει ἓνα ὥρατο ἄγαλμα

ἀπό μάρμαρο ἀδούλευτο, παρά ἀπό κάποιο ἄγαλμα κακοχυμένο ἀπό ἄλλον"²⁹.

στ) Ἡ καταδίκη τῆς ζωῆς τῶν πόλεων ἀπό τό Machiavelli τόν ὁδήγησε στή διάκριση τῶν πνευματικῶν κατακτήσεων, ὅπως εἶναι οἱ καλές τέχνες καί ἡ γλώσσα, ἀπό τὰ ἠθικά ἐκτεύγματα τῶν κατοίκων τους³⁰. Βλέπει τήν τεράστια πρόοδο στό χῶρο τῆς καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς ("ἡ χώρα αὐτή φαίνεται γεννημένη νά ξαναζωντανεύει τά νεκρά πράγματα, καθὼς τό εἶδαμε στήν κοίηση, στή ζωγραφική καί στή γλυπτική")³¹ καί παραπονιέται γιὰ τήν ἀναγέννηση τῶν γραμμάτων δέν ἔφερε καί τόν ἐξαγνισμό τῶν ἠθῶν. Ἡ συμπεριφορά τῶν πολιτῶν, ἔστω κι ἂν διασκεδάζουν ἢ ἐκτονώνονται μέ τήν παρακολούθηση ἑνός θεατρικοῦ ἔργου ἢ μέ τήν ἀνάγνωση ἑνός ποιήματος (μέ στίχους διανθίζει κι ὁ ἴδιος τά πεζά του κείμενα), τόν ἀναγκάζει νά στραφεῖ πρὸς τὰ ἀρχαῖα πρότυπα τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς μέ τήν ἐκίγνωση βέβαια πῶς "εἶναι ἀδύνατο νά συντάξεις πολιτεία αἰώνια"³², τή στιγμή πού ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ πατρίδα του συγκαταλέγεται σ' ἐκεῖνες τίς χώρες πού ἀπλῶσαν "la corrutela del mondo"³³.

1. Gregorius IX, Ad magistros et scholares Parisienses (13-4-1321): H. Denifle-E. Chatelain, Chartularium Universitatis Parisiensis, τ. 1 (Paris 1889), σ. 138. Πρβλ. τὺς παρατηρήσεις τοῦ Gramsci, Quaderni del carcere, τ.1 (Torino 1977), σ. 353κκ. γιὰ τὴ σχέση τῆς Λατινικῆς μὲ τὸν "cosmopolitismo catolico".

2. Βλ. E.R.Curtius, Europäische Literatur und lateinischer Mittelalter (1948, Bern-München ⁵1965), σ. 41.

3. Σ. 42κκ.

4. Βλ. G. Gusdorf, La révolution Galiléenne, τ. 2 (Paris 1969), σ. 307. Πρβλ. Machiavelli (c. 1511), σ. 53 (τ. Α', σ. 218).

5. Γιὰ τὴ θέση τοῦ Dante στο ἔργο τοῦ Machiavelli, ἰδιαίτερα γιὰ τὸ γλωσσικὸ πρόβλημα, βλ. Grayson (1971), σ. 5κκ. Πρβλ. Machiavelli, Discorso o dialogo intorno alla nostra lingua, Opere, σ. 923-930 (μὲ πολλές ἀναφορές στὺς ἀπόψεις τοῦ Dante).

6. De vulgari eloquentia (1305), l. I, c. IX, 6-7, Opere, τ. VI (ἔκδ. P.G. Ricci, Firenze 1950), σ. 66/67. Πρβλ. Machiavelli (1513-1521), l. II, c. 5, σ. 154 (τ. Α', σ. 406).

7. Βλ. Νούτσου, 'Ο νομιναλισμός, σ. 89κκ.

8. Machiavelli, Discorso o dialogo, σ. 923. Τὴν ἴδια ἄποψη εἶχε καὶ ὁ σύγχρονός του ποιητὴς καὶ πολιτικός Lorenzo il Magnifico Comento sopra alcuni de' suoi sonetti (1482/83), Tutte le opere, ἔκδ. G. Gavalli, τ. 2 (Milano 1958), σ. 110. Πρβλ. καὶ τὺς ἀναλύσεις τοῦ Grayson (1960), σ. 410κκ.

9. Βλ. ἐνδεικτικὰ Machiavelli, Opere, σ. 3κκ., 399κκ.

10. Machiavelli (1513-1521), l. II, c. 5, σ. 154 (τ. Α', σ. 406).

11. Γιὰ τὴν κοινωνικὴ θέση τοῦ "umanista" βλ. R.M.Brown, A Significant Sixteenth-Century Use of the Word "Umanista", "Modern Language Review", τ. 64 (1969), σ. 565κκ.

12. Machiavelli (1521), l. I, σ. 303 (τ. Β', σ. 37).

13. Γιὰ τὴν ἀπήχηση αὐτῆς τῆς ἐφεύρεσης στοὺς διανοομένους τῆς 'Αναγέννησης βλ. τὴν ἐργασία τῆς E.L.Eisenstein, The Advent of Printing and the Problem of the Renaissance, "Past and Present", τ. 45 (1969), σ. 727κκ.

14. R. Gaguin, Epistolae et orationes (ἔκδ. L. Thuasne, Paris 1902), τ.2, σ. 61.

15. Πρβλ. τή χαρακτηρολογία τής γαλλικῆς "κοινῆς γνώμης" ἀπό τό Machiavelli (c. 1511), σ. 53 (τ. Α', σ. 217/218).
16. Dialogo della Lingua (Venezia 1547).
17. Bacon, Essays, Epistle Dedicatory (1625), Works, τ. VI, σ. 373.
18. Κατά τήν ἔκφραση τοῦ Gramsci (1932-1934), σ. 1560 ("la volontà collettiva nazionale-popolare").
19. Βλ. π.χ. Rousseau, Du Contrat social, ὁ.π., σ. 361.
20. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 11-16, l. II, c. 2 (τ. Α', σ. 317-328, 394-400). Πρβλ. τήν ὑπόδειξη τοῦ J.Larrain, The Concept of Ideology (London 1979), σ. 17κκ.
21. Γιά τήν ἀποψη αὐτή τοῦ Gramsci βλ. παρακάτω σ. 153.
Πρβλ. καί τίς συσχετίσεις πού ἐκτελερεῖ ὁ Paggi (1969), σ. 833κκ. καί (1970) σ. 18κκ.
22. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 29, σ. 111 (τ. Α', σ. 342).
23. Machiavelli (1525), l. VII, c. 28, σ. 811 (τ. Β', σ. 234).
24. Machiavelli (1525), l. III, c. 5, σ. 693 (τ. Β', σ. 155).
25. Βλ. Νούτσου, Ὁ νομιναλισμός, σ. 53κκ.
26. Παράθεμα τοῦ W. Durant, Παγκόσμιος ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ (1953, μτφρ. Α. Ἀλεξάνδρου, Ἀθήνα 1970), τ. Ε', σ. 670.
27. Γιά τό πρόβλημα τοῦ "buon selvaggio" στήν ἐποχή τοῦ Machiavelli βλ. S. Landucci, I filosofi e i selvaggi (Bari 1972), σ. 23κκ. Βλ. ἀκόμη καί Waley (1970), σ. 91κκ.
28. Γιά τόν ὅρο "Civiltà" στό ἔργο τοῦ Machiavelli βλ. Tenenti (1971), σ. 161κκ.
29. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 11, σ. 94 (τ. Α', σ. 319).
30. Machiavelli (1513-1521), l. II, pr. σ. 144 (τ. Α', σ. 386).
31. Machiavelli (1521), l. VII, σ. 389 (τ. Β', σ. 120).
32. Machiavelli (1513-1521), l. III, c. 17, σ. 223 (τ. Α', σ. 482).
33. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 55 (τ. Α', σ. 372).

7. Η "VIRTÙ" ΩΣ ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ

Ὁ Machiavelli δέν ἀντιμετωπίζει μόνο τήν ἀρνητική πλευρά τῆς ἀναπτυσσόμενης ἀστικῆς κοινωνίας, ἀν καί γι' αὐτήν δείχνει ἀρκετά αἰσιόδοξος¹, ἀλλά καί τή θετική της, ἐφόσον στήν ἀστική κοινωνία βρῖσκεται ἡ ἀρχή μιᾶς διαδικασίας πού κάνει φανερό τό γεγονός ὅτι ἡ "πολιτική διάσταση τοῦ ἀνθρώπου γίνεται καί δέ γεννιέται"². Τοῦτο σημαίνει πώς μέ τήν ἀγωγή, τήν ἐκίκτητη ἀρετή, θά κλασθοῦν οἱ κατάλληλοι ἄνθρωποι γιά τίς ἀνάλογες θέσεις. Στή μεταμεσαιωνική ἐποχή, ὅταν ἀρχίζει ἡ ἀποσύνθεση τοῦ φεουδαρχικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ξεχωριστή σημασία ἀποκτᾷ ἡ "virtù" καί ὄχι οἱ κληρονομημένες ἰδιότητες³, ὁ αὐτοδημιούργητος ἀστός καί ὄχι ὁ γεννημένος εὐγενής. Μάλιστα πρῶν διακηρυχθεῖ πώς ἡ "κληβειακή τάξη εἶναι τό φυτώριο τῆς ἀριστοκρατίας"⁴, θά διατυπωθεῖ ἡ ἀποψη πώς οἱ ἀριστοί ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους ὀφείλονται στή "διαφορετική τους ἀγωγή"⁵. Ἄν βέβαια ὑπάρχουν — ὅπως συνέβαινε στά οὐτοπικά σχεδιάσματα τῆς νεώτερης Εὐρώπης⁶ — ἡ ὑπάρξουν ἴσες εὐκαιρίες γιά ὅλους τοὺς πολῖτες, τότε ὁ καθένας σύμφωνα μέ τά ἐνδιαφέροντά του θά ἐξασκήσει ὁρισμένο ἐπάγγελμα ἢ θ' ἀφιερωθεῖ σέ καθορισμένη κρατική ὑπηρεσία.

Ἀπό τό 1912, πού δημοσιεύτηκε ἡ ἐργασία τοῦ Edward W. Mayer: "Ἡ θεώρηση τῆς ἱστορίας καί ἡ ἔννοια τῆς virtù στό Machiavelli"⁷, τέθηκε ἕνα βασικό πρόβλημα τῆς μακιαβελικῆς φιλοσοφίας: ἡ καταγωγή τῆς "ἀρετῆς" καί ἡ σημασία της γιά τήν ὁλοκλήρωση τοῦ σχεδιασμοῦ πού ὁραματίζεται ὁ συγγραφέας τοῦ "Ἡγεμόνα". Συγκεντρώνει τά γνωρίσματα μιᾶς γνήσιας ἀντιφεουδαρχικῆς διάθεσης, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Fr. Borkenau⁸ καί ὁ P. Villari⁹, ἡ ἐπαναλαμβάνει τίς ρωμαϊκές (μέ στρωκῆ, εἰδικότερα, ἀπόχρωση)¹⁰ θέσεις γιά τή "nobilitas", ὅπως ἀποφαίνεται ὁ Bloch¹¹; Ἡ μήπως σ' ἕνα παλαιό ἐννοιολογικό σχῆμα ὁ Machiavelli, ὅπως μάλιστα συνήθιζε νά προτείνει γιά ἄλλα θέματα¹², δίνει ἕνα νέο νόημα; Ἡ φιλοσοφική καί ἱστορική ὑποδομή τοῦ σχεδιασμοῦ του, μέ τήν πλούσια ἀρχαιολογική ἀλλά καί τήν κατανόηση τῶν καθοριστικῶν διεργασιῶν τοῦ παρόντος πού ἐγκυμονοῦν τό μέλλον, ἐκτρέπει στό Machiavelli αὐτή τήν τακτική πού πλησιάζει τά περασμένα καί τά νεωτεριστικά στοιχεῖα τῆς εὐκλαστῆς πρωτοαστικῆς κοινωνίας. Ἡ "dignitas hominis"— βασικό θέμα τῶν μεταμεσαιωνικῶν ἀνθρωπολογικῶν συζητήσεων¹³ — εἶχε ἀντικαταστήσει τή "miseria hominis" μέ τήν ἀκομάκρυση τῶν ἀτόμων ἀπό τίς μεταφυσικές ὑποσχέσεις τῆς ἐκκλησίας καί

τήν προσγειώσή τους σ' ένα πολυκύμαντο παρόν πλασμένο από τά χέρια τους. Όπως σημειώνει ο συγγραφέας των "Διατριβών", ο "καθένας θέλει νά πολλαπλασιάσει τήν περιουσία του καί ζητάει ν' ἀποκτήσει τ' ἀγαθά πού θά μπορεῖ νά τά χαίρεται· ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί οἱ ἄνθρωποι ἀγωνίζονται νά μεγαλώσουν τόν ἰδιωτικό καί τό δημόσιο κλοῦτο, μέ τρόπο πού καί ὁ ἕνας καί ὁ ἄλλος νά προχωροῦν θαυμάσια¹⁴.

Στήν ἐποχή τοῦ Machiavelli καί λίγο νωρύτερα ἡ γεωργία ("cultura") ἄρχισε νά παραχωρεῖ τό πρωτεῖο, ἰδίως μέσα στά ἀναπτυσσόμενα ἀστικά κέντρα, τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος στίς "τέχνες" ("arti")¹⁵. Ἡ κύρια ἐνασχόληση τῶν "cittadini" ἦταν ἡ βιοτεχνία πού μετασχηματίστηκε σέ συλλογική ἐπιχειρήση, ὅπως π.χ. ἡ φλωρεντινὴ ἐπεξεργασία ὑφασμάτων πού ἀπασχολοῦσε χιλιάδες εἰδικευμένους ἐργάτες¹⁶. Στή συνέχεια τό ἐμπόριο αὐτῶν τῶν προϊόντων ξεπερνοῦσε τά πλαίσια ἐνός τοπικοῦ ἀγροτικοῦ παζαριοῦ, ἀφοῦ προϋπέθετε τή συγκέντρωση τῶν ἐκλεκτότερων ἐμπορευμάτων τῆς Ἀνατολῆς καί τή διανομή τους στίς ἀγορές τῆς ἀναπτυσσόμενης Δύσης. "Βλέπω κλοῦτα", ἔγραφε μέ κάποια ὑπερβολή ὁ Πετράρχης, "μεγάλα σάν τό σκύτι μου· τά κατάρτια εἶναι ψηλότερα ἀπ' τοὺς πύργους, σάν βουνά πού ἐπιπλέουν στό νερό. Πηγαίνουν ν' ἀντιμετωπίσουν ἀναρίθμητους κινδύνους σ' ὅλες τίς γωνιές τῆς γῆς [...] Ξαναγυρνοῦν βαριά φορτωμένα μέ κάθε λογῆς ἐμπορεύματα πού τά διλοχετεύουν σ' ὁλόκληρη τήν οἰκουμένη"¹⁷. Οἱ "νέοι ἄνθρωποι", ὅπως ὀνομάζονται ὅσοι "ἀνοίγουν καινούργιους δρόμους στή θάλασσα"¹⁸, ἀποτελοῦν μαζί μέ τοὺς βιοτέχνες τά ζωτικότερα στοιχεῖα τοῦ "λαϊκοῦ κλήθους"¹⁹. Διακρίνονται γιὰ τήν ἐτοιμότητα καί τήν εὐστροφία μπροστά στίς δυσκολίες τοῦ ἐμπορίου, ὅταν ἰδιαίτερα διακινοῦν τά ἐμπορεύματα ἀπό τό χῶρο τῆς παραγωγῆς στό καταναλωτικό κοινό. Τό γεγονός αὐτό τοὺς ὁδηγεῖ στήν ἐκαγγελματική συσκέρωση γιὰ τήν κοινή ἀντιμετώπιση τῶν ἐξωτερικῶν κινδύνων, πού συναντοῦν συχνά στίς μετακινήσεις τους.

Όμως ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Machiavelli φάνηκε στόν ὁρίζοντα τῆς Ἰταλίας ἡ ἐμπορική, βιοτεχνική καί τραπεζική — τό τραπεζιτικό σύστημα τῶν ἰταλικῶν πόλεων παρουσιώστηκε στό τέλος τοῦ 12^{ου} αἰώνα²⁰ — κάμψη μέ ὁλέθριες συνέπειες γιὰ τήν οἰκονομική τῆς ἀνάπτυξη. Μέ τήν πρωταρχική συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, πού παρατηρήθηκε σέ πολλές δυτικοευρωπαϊκές χῶρες στά νεώτερα χρόνια²¹, οἱ γαιοκτήμονες καί οἱ κλοῦσοι πρωτοαστοῖ πού ξαναγύρισαν στήν ὕπαιθρο ἐδωχθῆσαν βίαια τοὺς ἀγρότες ἀπό τή γῆ τους μετατρέποντας τά χωράφια σέ βοσκοτόκια. Όπως σημειώνει δηκτικά ὁ Thomas Morus, τά "πρόβατα τώρα ἄρχισαν νά

ἔναι λαίμαργα καὶ ἀχόρταγα, τόσο πού καταβροχθίζουν τοὺς ὕδλους τοὺς ἀνθρώπους, τὰ χωράφια καὶ τὰ σπύτια²². Στὴ ρίζα αὐτῆς τῆς διαδικασίας κρύβεται ἡ ἀνθση τῆς μαζικῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῶν μάλλινων ὑφασμάτων, ἀρχικὰ στὴν Ἰταλία²³ καὶ τὴ Φλάνδρα καὶ ἀργότερα στὴν Ἀγγλία, ὅπου ἀνατιμῆθηκε ριζικὰ τὸ μαλλί γιὰ νὰ γίνει τὸ "θεμέλιο καὶ ἡ πηγὴ τοῦ ἀγγλικοῦ πλούτου"²⁴. Στὴν πατρίδα τοῦ Machiavelli οἱ χωρικοὶ εἶχαν καταδικασθεῖ σέ μακρόχρονη ὑπανάπτυξη, ἐφόσον μετὰ τὴν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας (coloni) δέν πέτυχαν τὴ χρησιμότητά τῆς γῆς, ἀλλὰ μετατράπηκαν σέ φτηνὰ ἐργατικά χέρια γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν νεοσύστατων ἢ ἀναπτυσσόμενων ἀστικῶν κέντρων²⁵. Ὅταν ὁμως μὲ τὶς γεωγραφικὲς ἀνακαλύψεις παραμερίζεται ἡ ἐμπορικὴ σημασία τῆς Μεσογείου καὶ παρακμάζουν οἱ ἄλλοτε ἀνθηρὲς πόλεις τῆς κεντρικῆς καὶ βόρειας Ἰταλίας (μέ ἐξαίρεση τὴ Βενετία)²⁶, τότε θά ἐπιστρέψει ἡ "ἀριστοκρατία" τοὺς στὴν ἀγροτικὴ ὑπαίθρο. θά ἐκδηλωθεῖ μάλιστα ἡ "ξαναφευδαρχοποίηση" τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ζωῆς σέ συνδυασμό μέ τὴν ἰσπανικὴ ἐπικυριαρχία ("ἰσπανοποίηση")²⁷ πού τὴ συντηροῦσε. Ἀκριβῶς αὐτό τὸ γεγονὸς ἔχει στό νοῦ τοῦ ὁ Francis Bacon, ὅταν γράφει πὺς στὴν Ἰταλία "ὅλος ὁ πληθυσμὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀριστοκράτες καὶ ἀγρότες"²⁸.

Εἶναι βέβαιο πὺς ὁ Machiavelli στὸ σχεδιασμό του δέν παραγνωρίζει τὴν ταξικὴ διάρθρωση καὶ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς πατρίδας του²⁹. Ἀνασύρει ἀπὸ τὸ ἐννοιολογικὸ apparatus τῆς παραδοσιακῆς ἰδεολογίας, ἡ ὁποία μέ πολλαπλὲς ἀφορμὲς ἀναβιώνει στὴν ἐποχὴ του, τὴ "virtù" γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν ἐπιτυχημένη δραστηριότητα τῶν μελῶν τῆς "πρωτοαστικῆς" κοινωνίας. Ὅ,τι ἀρχίζει νὰ χάνεται ἀπὸ τὸν τόπο του, τὸ ξαναφέρει πάλι στὴν ἐπικαιρότητα γιὰ ν' ἀκατήσει ἔτσι τὴ μεγιστοποίηση τοῦ ρόλου τῆς "ἐθνικῆς" ἀστικῆς τάξης στὴν ἀνόρθωση καὶ τὴν ἐνοποίηση τῆς κομματιασμένης Ἰταλίας. Ὁ ὁραματιστὴς τῆς "ἀναγέννησής"³⁰ τῆς κίστευε πὺς ἡ κατάκτηση τῆς "virtù" ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του θά ἔχει τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα:

α) Ἡ ἀπόκτηση καὶ ἡ διατήρηση τῆς "ἀρετῆς", πού θά συνταιριάζει μέ ἀρμονικὸ τρόπο τὴ σωματικὴ μέ τὴν ψυχοπνευματικὴ ἀνάπτυξη³¹, θά κάνει τὸν ἄνθρωπο ἐνεργητικὸ στοιχεῖο τοῦ κόσμου. Λύγες δεκαετίες μετὰ τὴ γέννηση τοῦ Machiavelli εἶχε διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν Pico della Mirandola ἡ σχετικὴ προτροπὴ: "Δέ σ' ἔπλασα", λέει ὁ Δημιουργὸς στὸν Ἀδάμ, "οὔτε οὐράνιο οὔτε γήινο, οὔτε ἀθάνατο [...] μονάχα ἐσύ ἔχεις μιὰ ἐξέλιξη, μιὰ ἀλλαγὴ σύμφωνα μέ τὴ θέ-

λησή σου"³².

β) 'Η "ἀρετή", ἐκύψης, θά ἐκφράσει τήν ἐνότητα τῆς πρακτικῆς μέ τή δια-
νοητική δραστηριότητα ("agere et intelligere")³³, τῆς "vita activa" μέ τή
"vita contemplativa"³⁴. 'Η τελευταία μάλιστα θά ἔχει χάσει τή μεσαιωνική
της φόρτιση— "ἐλεύθερη ὀξυδέρκεια τοῦ νοῦ"³⁵, ἀπαλλαγμένη ἀπό τή βιοτική μέ-
ριμνα καί τίς ἀνάγκες τοῦ σώματος καί στραμμένη πάντα πρὸς τόν ὑπερφυσικό
κόσμο— καί θά συσχετίζεται ἡ "σχόλη" (ozio)³⁶ μέ τήν "ἀταξία" (disordine)³⁷
πού ὁδηγεῖ στήν καταστροφή.

γ) Γι' αὐτό ἡ "ἀρετή" θά πραγματωθεῖ ὡς ἀντίπαλο μέγεθος τοῦ ἀσκητισμοῦ,
σέ μιὰ ἐποχή πού παραγκωνίζεται ὁ μεσαιωνικός διχασμός ἀνάμεσα στήν αὐλή ψυ-
χή καί τό φθαρτό σῶμα καί προσγειώνονται οἱ ἄνθρωποι ἀπό τήν ἀναζήτηση τῆς
οὐράνιας καί μελλοντικῆς μακαριότητος στίς συγκεκριμένες χαρές τῆς καθημερι-
νῆς ζωῆς. 'Η "ars moriendi" θά παραχωρήσει τή θέση της στό "memento vivere"
πού συνιστᾷ τήν ἐντολή γιά τήν ἀπόλαυση τῆς ἐγκόσμιας εὐδαιμονίας, στήν ἀτο-
μική καί τή συλλογική της ἔκφραση, ὅταν μάτια οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ παραδοσια-
κοῦ πνεύματος σιγμάτιζαν τοὺς ἀνθρωπιστές σάν "ἐπικούρειους" (δηλ. "ἄσεβεῤς"
θηρευτές τῶν "κοσμικῶν" ἀγαθῶν)³⁸.

δ) 'Η ἀνάπτυξη τῆς "ἀρετῆς", ὡς προσωπικό ἀπόκτημα μέσα στίς πρόσφορες
συνθῆκες τῆς κοινωνικῆς εὐνομίας, βασίζεται στήν ἀνθρώπινη βούληση, τήν κι-
νητήρια δηλαδή ἐσωτερική δύναμη πού μᾶς ὠθεῖ στήν ἐπιτυχία καί τήν ἀλλαγὴ.
'Η βουλευτική παρόρμηση συνδέεται μέ τήν ὀρθή γνώση τῶν "περιστάσεων" (occa-
sionis)³⁹ πού προέρχεται ἀπό τήν ἐνεργοποίηση τοῦ "ingegno"⁴⁰ καί τήν ἐμπει-
ρία τῆς "πρακτικῆς ζωῆς"⁴¹. 'Εδῶ ριζώνει ἕνας "ἐγωισμός τῶν ἀτόμων" πού χα-
ρακτηρίζει τά μέλη τῆς πρῶτης ἀστικῆς κοινωνίας (σύμφωνα μέ τήν "ἀτομοκρα-
τική" της θεώρηση πού καθιέρωσε ὁ Burckhardt)⁴² καί ὅχι τή φάση τῆς παρακμῆς
της, ὅπως διατείνεται ὁ M. Barrès⁴³.

ε) 'Η "ἀρετή", ὡς ἀγωνιστική συσπεύρωση ὅλων τῶν δυνάμεων πού διαθέτει
ὁ ἄνθρωπος, μεγιστοποιεῖ τό ρόλο της μπροστά στίς ἀνυπέρβλητες δυσκολίες πού
τελικά μποροῦν νά καμφθοῦν. Σ' αὐτό τό σημεῖο ὁ Machiavelli⁴⁴ συλλαμβάνει τό
νόμο: "πρόκληση" τοῦ περιβάλλοντος — "ἀπάντηση" τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, πού
χρησιμοποίησε συστηματικά στίς ἱστορικές του θεωρήσεις ὁ A. Toynbee⁴⁵.

στ) 'Η "ἀρετή", στή πλαίσια τῆς ὁργανωμένης κοινωνικῆς ζωῆς, ἀκόμη καί
σ' ἕναν ἄξιο τόπο, θά τονίζει πάντα τόν ἀνθρώπινο καί ὅχι τόν ὑπερκόσμιο χα-
ρακτήρα της. Τό κράτος⁴⁶, πού γεννιέται μέ τήν "κοινή συναίνεση μὲς ὁλόκλη-

τας (*comune consenso d'una universalità*)"⁴⁷, αφαιρεί τό μεταφυσικό μανδύα τῆς "virtū" καί τήν παρουσιάζει γυμνή μπροστά στίς "κοσμικές" ὑποθέσεις.

ζ) Ἡ "ἀρετή" ἀποτελεῖ τό δεύκτη τῆς ἐπιτυχημένης δραστηριότητος τῶν δημιουργῶν τῆς ὑπερκόντιας ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας πού "ἀξίζει σύγουρα τόν ἔπαινο "καί δέν ἔχει σχέση μέ τήν "ἀνελεύθερη καί ταπεινή δράση"⁴⁸. Ἡ "virtū", ὡς συμπύκνωση μιᾶς πλούσιας πείρας στή θάλασσα καί τίς ξένες χώρες, μεταφράζεται ἀπό τό Machiavelli⁴⁹ σέ δυνατότητα γιά συγκρότηση μιᾶς νέας θεωρητικῆς κατασκευῆς πού θά ἐρμηνεύει μέ πληρέστερο τρόπο τή νέα κοινωνική καί πολιτική πραγματικότητα.

η) Ἡ "ἀρετή", ὡς ἔκφραση τῶν ἀλλαγῶν πού συντελέσθηκαν στή δυτική μεσαιωνική κοινωνία, ἐνσαρκώνει τό ἰδανικό τοῦ αὐτοδημιουργοῦ ἀτόμου — "μέ τήν ἀξία τους (virtū) μποροῦν νά γίνουν κυβερνήτες"⁵⁰, ὑπογραμμίζει ὁ συγγραφέας τῶν "Διατριβῶν" — πού περιφρονεῖ καί ἀχρηστεύει τοὺς τίτλους τῆς καταγωγῆς. Τό χέρι καί ἡ γλῶσσα ἀποτελοῦν τά "τρισεύγενα ὄργανα γιά νά γίνει κάποιος εὐγενής"⁵¹. Τά "ἀνθρώπινα ἔργα (cose umane)"⁵² δικαιολογοῦν τή γνώμη τοῦ Πετράρχη ὅτι ὅλοι ἔχουμε τό ἴδιο αἷμα καί ἐπιτρέπουν τό συμπέρασμα πώς ἡ "διαφορετική ἀγωγή"⁵³ κατορθώνει νά προσδώσει στά ἄτομα τή δική τους ἀξία. Ἐδῶ ὁ Machiavelli συμφωνοῦσε μέ τόν ἐπικριτὴ του Campanella γιά τόν ἠθικό ἐξοβελισμό τῶν ἀριστοκρατῶν τοῦ αἵματος, πού μέ τήν ἀπραγμία τους ("oziosità") "εἶναι ἐπικίνδυνοι γιά κάθε δημοκρατία καί κάθε χώρα"⁵⁴ ἢ πού "μέ τήν ἀσωτία τους καί τήν κνηριακά καταστρέφουν τή δημοκρατία"⁵⁵. Ὁ παραμερισμός τῶν "gentiluomini" ἀπό τήν κοινωνική καί πολιτική πρακτική δρᾶση θά πραγματοποιηθεῖ μέ τήν ἀποφασιστική παρέμβαση τοῦ ἡγεμόνα πού, χαράζοντας τά πλαίσια ἐνός εὐνομούμενου "vivere politico"⁵⁶, θά "βάλει φρένο στήν ἀκρατή φιλοδοξία καί διαφθορά"⁵⁷ τους.

θ) Ἡ "ἀρετή", ὡς ἔμπρακτη συντριβή τῶν ἀξιών τοῦ παραδοσιακοῦ πνεύματος πού καλλιεργοῦσε ὁ φεουδαρχικός κοινωνικός σχηματισμός, ξεπερνοῦσε τό στενὸ τοπικὸ ὀρίζοντα καί ἀποκτοῦσε μιὰ παγκόσμια προβολή. Ἡ "virtū delle armi e generosità di animo"⁵⁸ δέν εἶχε καμιά σχέση μέ τόν "καθολικὸ ἄνθρωπο" — τό ἰδανικὸ τῆς Ἀναγέννησης⁵⁹ — πού δέ σήμαινε μόνο τήν ὀρθή γνώση πολλῶν τομέων τῆς ζωῆς, ἀλλὰ καί τήν ὑπερεθνική παρουσία τοῦ ἀτόμου (χωρὶς φυλετικές ἢ ταξικές διακρίσεις). Βέβαια ὁ κοσμοπολιτισμός τῶν ἀνώτερων ἀστικῶν στρωμάτων, πού κυβερνοῦσαν τίς ἰταλικές πόλεις, εἶναι ἐντελῶς ξένος πρὸς τήν παγκόσμια διάσταση τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων πού διεκδικοῦν τά κατώτε-

ρα λαϊκά στρώματα⁶⁰. 'Ο Machiavelli μεταφέρει τά λόγια ενός θαρραλέου εκπροσώπου της συντεχνίας του μαλλιού για νά υπερασπίσει αὐτή τή θέση τους: "Ἄν γούθοῦμε ὅλοι, θά δεῦτε πόσο ὁμοιοεῖμαστε καί μετά ἄς φορέσουμε ἐμεῖς τά ροῦχα τους [τῶν εὐγενῶν] κι ἐκεῖνοι τά δικά μας: ἀναμφύβολα ἐμεῖς θά φανοῦμε εὐγενεῖς κι ἐκεῖνοι ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ (ignobili). Γιατί μόνο ἡ φτώχεια καί τά κλούτη μᾶς ξεχωρίζουν"⁶¹.

ι) Ἡ "ἀρετή", ὡς ἀποτέλεσμα τῆς "καλῆς ἀγωγῆς"⁶² πού προσφέρεται σ' ὅλους τοὺς πολῖτες κι ὄχι μόνο στά παιδιὰ τῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν⁶³, προῦποθέτει τοὺς "καλοὺς νόμους"⁶⁴ πού μέ τή σειρά τους προέρχονται ἀπό τὶς συγκρούσεις στὸν κοινωνικό χῶρο καί τοὺς συμβιβασμοὺς τῶν ἀντιμαχόμενων δυνάμεων. Ὅσο ὁμως ἐντείνεται ἡ ἀντιδικία τους, τόσο κολλακλασιάζεται ἡ "διαφθορά" τῶν ἀνθρώπων, ὅπως ἔγραφε γιὰ τὴν πατρίδα του ὁ Machiavelli σ' ἀντίθεση μέ τή Γερμανία (ἡ κεντρικὴ Εὐρώπη καθυστέρησε ν' ἀστικοποιηθεῖ) πού διακρίνεται γιὰ τὴν "καλοσύνη καί τὴν εὐλάβεια τοῦ λαοῦ της"⁶⁵. Δέν ἦταν ἀκόμη ὁρατέες οἱ συνέπειες τῆς Μεταρρύθμισης, ὅταν ὁ συγγραφέας τῶν "Διατριβῶν" βρῶσκειτο στὸ δῶλημμα, ἂν θά προκρίνει τὴ "δημοκρατία" (πού θά ἐξασφαλίσει τὴν ἰσότητα τῶν πολιτῶν) ἢ τὴν "ἡγεμονία" (πού θά μετριάσει τὴ "μεγάλῃ ἀνισότητα") γιὰ τὴν ἠθικὴ καί οἰκονομικὴ ἀνόρθωση τῆς Ἰταλίας. Ὁ ἐθνικὸς αὐτὸς σχεδιασμὸς τοῦ Machiavelli δέν ἀπορρέει ἀπλῶς ἀπὸ ἓναν ἐμπειρισμὸ τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς, ἀλλὰ συνοδεύεται καί ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἱστορικῶν δεδομένων καί τὴν ἀναζήτηση τοῦ ἐσωτερικοῦ τους νοήματος.

:

1. Machiavelli (1513-1521), 1. I, c. 11, σ. 94 (τ. Α', σ. 320).
2. Spinoza, Tractatus politicus (1677), Opera, τ. 3, σ. 295.
3. Βλ. ένδεικτικά Machiavelli (1513-1521), 1. II, c. 2, σ. 150 (τ. Α', σ. 399): "... θά ξέρει πώς τά παιδιά του γενιοῦνται ἐλεύθεροι καί ὅχι σκλάβοι καί πώς μέ τήν ἀξία τους (virtū) μποροῦν νά γύνουν κυβερνήτες".
4. Θέση τοῦ L. Turquet de Mayerne (1611) πού παραθέτει ὁ R. Mousnier, L'opposition politique bourgeoisie à la fin du XVIe et au début au XVIIe siècle, "Revue historique", τ. 213(1955), σ. 80.
5. Βλ. Machiavelli (1513-1521), 1. III, c. 46, σ. 252 (τ. Α', σ. 509).
- 6. Βλ. Νούτσου, Οὐτοπία καί ἱστορία, σ. 145κκ.
7. Γιά ἄλλες προσεγγίσεις τῆς "virtū" βλ. Bottigliero (1951), σ. 119κκ. Ἐνδιαφέρουσες ἐπίσης εἶναι οἱ ἀναλύσεις τῶν Collura (1962), *passim*, Wood (1967), σ. 159κκ., Geerken (1970/71), σ. 45κκ., Hannaford (1972), σ. 185κκ., Tristani (1974), σ. 305κκ., Price (1973), σ. 315κκ. καί Berlin (1979), σ. 25κκ.
8. Der Übergang von feudalen zum bürgerlichen Weltbild. Studien zur Geschichte der Philosophie der Manufakturperiode (Darmstadt 1971:1934), . 103.
9. Ὁ.π., σ. 116. Πρβλ. Plamenatz, Ὁ.π., σ. 29.
10. Βλ. τήν ἐργασία τοῦ D.W.T.C Vessey, The Stoics and Nobility, "Latomus", τ. 32(1973), σ. 332κκ. Γιά τήν ἀπήχηση τῶν στωικῶν ἀπόψεων στό Machiavelli βλ. G. Abel, Stoizismus und Frühe Neuzeit (Berlin 1978), σ. 75, 80κκ., 108, 110, 212, 222.
11. Ὁ.π., σ. 1112.
12. Βλ. ένδεικτικά (1513-1521), 1. I, κρ., σ. 76 (τ. Α', σ. 286).
13. Βλ. παρακάτω σ. 115, 117.
14. Machiavelli (1513-1521), 1. II, c. 2, σ. 150 (τ. Α', σ. 399/400).
15. Machiavelli (1513-1521), 1. II, c. 2, σ. 150 (τ. Α', σ. 399). Γιά τίς οἰκονομικές ἰδέες τοῦ φλωρεντινοῦ συγγραφέα βλ. τήν διατριβή τοῦ Thévenet (1922) καί τίς παρατηρήσεις τοῦ Gramsci (1932-1934), σ. 1575.
16. Βλ. R. de Roover, Florentine Firm of Cloth Manufactures, "Speculum", τ. 16(1941), σ. 1κκ.
17. Παράθεμα τοῦ J.C.Sismondi, History of the Italian Republics (London χ.χ.), σ. 527.
18. Φράση τοῦ J. de Virty (1218) γιά τοὺς Γενοβέζους πού σχολιάζει ὁ G.

Pistarino, Genova medievale tra Oriente e Occidente, "Rivista Storica Italiana", τ. 81 (1969), σ. 72/73. Γιά τους "novi cives" τῆς γενέτειρας τοῦ Machiavelli βλ. M.B.Becker, Florentine "Libertas": Political Independents and "Novi Cives", 1372-1378, "Traditio" τ. 18 (1962), σ. 393κκ.

19. Ἐκφραση τοῦ Marsilio da Padova, ὁ.κ., σ. 39.

20. Βλ. A. Doren, Italienische Wirtschaftsgeschichte, τ. 1 (Jena 1934), σ. 457. Εἰδικά γιά τοὺς Μένδικους βλ. R.de Roover, The Rise and Decline of the Medici Bank (Cambridge, Mass. ²1963).

21. Βλ. K. Marx, Das Kapital, Bd. I (1867), MW, τ. 23, σ. 746κκ. ("Die ursprüngliche Akkumulation des Kapitals").

22. Morus, Utopia, ὁ.κ., σ. 64.

23. Γιά τὰ προνόμια τῆς φλωρεντινῆς "Arte della lana" βλ. Machiavelli (1525), l. III, c. 15, σ. 703 (τ. Β', σ. 167).

24. J. Child, A new discourse of trade (1668, London ²1694), σ. 299.

25. Marx, Das Kapital, ὁ.κ., σ. 774 (σημ. 189).

26. Πρβλ. τὴν παρατήρηση τοῦ Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 55, σ. 138 (τ. Α', σ. 375) γιά τοὺς "gentiluomini" τῆς "Republica viniziana": εἶναι εὐγενεῖς περισσότερο στοῦ ὀνόμα κατὰ τὴν πράξη, ἀφοῦ δὲν ἔχουν μεγάλα εἰσοδήματα ἀπὸ κτήματα, ἀλλὰ ὁ μέγας τοὺς πλοῦτος βασίζεται στοῦ ἐμπόριο καὶ τὴν κλητὴ περιουσία" βλ. ἀκόμη l. I, c. 6 καὶ 34, σ. 84/85 καὶ 117 (τ. Α', σ. 305 καὶ 347).

27. Σύμφωνα μέ τόν W. Sombart, Der Bourgeois (Berlin 1913), σ. 76 τὰ κύρια στοιχεῖα τοῦ "hispanizzare" ἦταν "ἡ περιφρόνηση τῆς ἐργασίας καὶ ἡ δέφα γιά τίτλους". Βλ. καὶ παρακάτω σ. 139.

28. History of the Reign of Henry VII (1622), Works, τ. VI, σ. 95.

29. Βλ. παραπάνω σημ. 15 αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου.

30. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 25, σ. 108 (τ. Α', σ. 336).

31. Βλ. Machiavelli (1513-1521), l. III, c. 8, σ. 211 (τ. Α', σ. 469): "virtū d' animo e di corpo".

32. Oratio de hominis dignitate (1486, E. Garin, Triente 1942), σ. 106.

33. G. Manetti, De dignitate et excellentia hominis (1452, Basileae 1532), σ. 3.

34. Βλ. παραπάνω σ. 12. Γιά τὴ "vita activa" ὡς πρόβλημα τῶν πραγματειῶν

"De philosophia moralis" στην 'Αναγέννηση βλ. Baron (1955), τ. 1, σ. 6κκ.

35. Richardus de S. Victore, De gratia contemplationis, l. I, c. IV (P. L., τ. 196, σ. 67).

36. Βλ. παραπάνω σ. 46, 51, 75.

37. Machiavelli (1525), l. V, c. 1, σ. 738 (τ. Β', σ. 198).

38. Γιά την "ἐπικούρειον ἀσέβειαν" (Φύλων, Περὶ τῶν τοῦ δοκησιλόφου Κάιν ἐγγόνων 2, 226 M), κού ἀναβλώνει στην 'Αναγέννηση (π.χ. L. Valla, De vero falsoque bono, 1431, ἔκδ. M.de Panizza Lorch, Bari 1970, σ. 37κκ. ἢ Morus, Utopia, ὁ.κ., σ. 166), βλ. D.C.Allen, The Rehabilitation of Epicurus and his Theory of Pleasure in the Early Renaissance, "Studies in Philology" τ. 41(1944), σ. 1κκ. Γιά την ταύτιση τῶν "ἐπικούρειων" μέ τοὺς ἀνθρωπιστές βλ. Luther, Anton Lauterbachs Tagebuch aus Jahr 1538, WA, Tischreden, τ. 3(1914), σ.620. Πρβλ. καὶ τὲς πληροφορίες τοῦ Mastellone (1972), σ. 40. Γιά τή φιλοσοφική θεμελίωση τῆς σύγκλισης τοῦ ἐπικουρισμοῦ μέ τό στωικισμό κατά τήν 'Αναγέννηση βλ. A. Heller, Renaissance Man (1967, μτφρ. R.E. Allen, London κ.ἄ. 1978), σ. 108κκ.

39. Machiavelli (1503), σ. 15 (τ. Α', σ. 214).

40. Machiavelli (1513-1521), l. III, c. 16 καὶ σ. 222-225 (τ. Α', σ. 478-483). Βλ. καὶ παραπάνω σ. 62.

41. Γιά τή "vera virtū" ὡς γέννημα τῶν "δύσκολων καιρῶν" βλ. Machiavelli (1513-1521), l. III, c. 16, σ. 222 (τ. Α', σ. 478). Γιά τό σύνδεσμο τῆς "virtū" μέ τήν πρακτική σοφία βλ. Rice (1958), σ. 28κκ., Cassirer (1927), σ. 80, σημ. 2 καὶ Price (1973), σ. 315κκ.

42. (1860), σ. 132κκ. Πρβλ. καὶ τὲς ἐνδιαφέρουσες ἀντιρρήσεις τοῦ L. Kofler, Zur Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft (1948, Neuwied-Berlin ⁴1971), σ. 117κκ.

43. Παράθεμα τοῦ M. Prélot, Histoire des idées politiques (Paris ⁴1970), σ. 204/205. Πρβλ. Mesnard, ὁ.κ., σ. 20 ("égocentrisme absolu de la politique du Prince"). Βλ. καὶ παραπάνω σ. 62.

44. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 1, σ. 77/78 (τ. Α', σ. 289), τοῦ ἔδου (1525), l. II, c. 1, σ. 659 (τ. Β', σ. 144).

45. A Study of History, τ. 1-6 (London ⁶1951).

46. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 1, σ. 77 (τ. Α', σ. 287).

47. Machiavelli (1513-1521), l. III, c. 7, σ. 211 (τ. Α', σ. 468).
48. M. Palmieri, *Della vita civile* (c. 1431, έκδ. F. Battaglia, Bologna 1944) σ. 87.
49. Βλ. Machiavelli (1513-1521), l. I, pr., σ. 76 (τ. Α', σ. 285).
50. Machiavelli (1513-1521), l. II, c. 2, σ. 150 (τ. Α', σ. 399).
51. Machiavelli (1513-1521), l. III, c. 12, σ. 217 (τ. Α', σ. 474). Γιά τους "uomini litterati" που χρησιμοποιοῦν τή γλώσσα (ὡς ὄργανο τῆς διανοητικῆς ἐργασίας) βλ. τοῦ Ἰδίου (1513-1521), l. I, c. 10, σ. 91 (τ. Α', σ. 313).
52. Machiavelli (1513-1521), l. III, c. 12, σ. 217 (τ. Α', σ. 474). Βλ. καὶ τό σχολιασμό τοῦ Badaloni (1969), σ. 696.
53. Machiavelli (1513-1521), l. III, c. 46, σ. 252 (τ. Α', σ. 509). Πρβλ. l. II, c. 2, σ. 150, (τ. Α', σ. 398/399).
54. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 55, σ. 138 (τ. Α', σ. 373).
55. Campanella, *Civitas solis*, ὁ.κ., σ. 443/444.
56. Βλ. παραπάνω σ. 27, 35, 45.
57. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 55, σ. 138 (τ. Α', σ. 373).
58. Machiavelli (1525), l. III, c. 1, σ. 690 (τ. Β', σ. 153).
59. Βλ. Burckhardt (1860), σ. 93.
60. Γιά τή διάκριση "popolo" - "plebe" βλ. Machiavelli (1525), l. I, pr., σ. 633 (τ. Β', σ. 137).
61. Machiavelli (1525), l. III, c. 13, σ. 701 (τ. Β', σ. 162).
62. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 4, σ. 82 (τ. Α', σ. 300).
63. Γιά τίς παιδαγωγικές ἰδέες καὶ τοὺς ἐκπαιδευτικούς θεσμούς τῆς Ἀναγέννησης βλ. J. Mulhern, *A History of Education. A Social Interpretation* (1946, New York ²1959), σ. 297 κ.κ., E. Garin, *L'éducation de l'homme moderne. La pédagogie de la Renaissance (1400-1600)* (1957, μτφρ. J. Humbert, Paris 1968) καὶ G. Müller, *Bildung und Erziehung im Humanismus der italienischen Renaissance* (Weisbaden 1969).
64. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 4, σ. 82 (τ. Α', σ. 300).
65. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 55, σ. 137 (τ. Α', σ. 371).

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ

Α. Γ. Γαβριήλ (19-12-1912), σ. 1150.

"... βγάζω τά καθημερινά μου ρούχα, γεμάτα
λάσπη καί βρώμα, καί φορῶ βασιλικά καί αὐλι-
κά· καί ντυμένος καθὼς ταιριάζει, μπαίνω στίς
αὐλές τῶν ἀρχαίων κού μέ ὑποδέχονται ἐγκάρ-
δια..."

A Fr. Vettori (10-12-1513), σ. 1160.

8. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ

Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος εἶναι ἡ συνείδηση μιᾶς ἐποχῆς (ἀκριβέστερα: τῶν ἀνερχόμενων κοινωνικῶν τῆς δυνάμεων πού τή διαφοροποιοῦν ἀπό τὴς προγενέστερες) ὡς δημιουργοῦ νέων συνθηκῶν τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ ἐκγύγωση τῆς ἀλλαγῆς ἀποκτᾷ τὴν ἐγκυρότητά της, ὅταν ἐρευνηθεῖ τό παρελθόν συγκριτικὰ μέ τό παρόν καὶ προσδιορισθεῖ ἡ προοδευτικὴ πορεία τῆς ἱστορίας ἀπό τό χτές στό σήμερα. Βέβαια ἐλλοχεύει ὁ κίνδυνος μήπως ἡ βεβαιότητα καὶ πολλές φορές ἡ πίστη στήν ἀλλαγὴ, πού χαρακτηρίζει τὴς ἀνοδικῆς ἱστορικές δυνάμεις, ὀδηγήσει στήν ὀλοκληρωτικὴ καταδύκη τοῦ παρελθόντος, ἐφόσον θά ἐπιχειρηθεῖ νά σπάσει ἡ σχεδόν ἀδηλη συνέχεια τῶν γεγονότων. Ἡ ἱστορικὴ ἀσυνέχεια ὅμως δέν ἀποτελεῖ τὴν πεκοίτηση τῶν ριζοσπαστῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἰδεολογία μιᾶς κλειστῆς κοινωνίας πού ἐπιμένει νά θεωρεῖ ἀμετακίνητη τὴν οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ τῆς ζωῆς. Τυπικὸ παράδειγμα τῆς δεύτερης περίπτωσης συνιστᾷ ἡ φεουδαρχικὴ τάξη πραγμάτων πού καγλώθηκε κατὰ τό Μεσαίωνα στή δυτικὴ Εὐρώπη. Ἡ παράδοση, ὡς φιλτραρισμένη συμπύκνωση τῆς ἱστορικῆς πείρας πού τὴν κληρονομοῦσε — σχεδόν ἀνέγγιχτη — ἡ ἐπόμενη γενιά ἀπό τὴν προηγούμενη, συνδέονταν μέ τὴ μονοτονία τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς (σ' αὐτὴν ἦταν σπάνιες καὶ ξαφνικές οἱ μεταβολές) καὶ τό τυπικὸ τῆς ἐκκλησίας (τό ὅποιο συντηροῦνταν σάν κόρη ὀφθαλμοῦ). Ἡ γνωστὴ εὐαγγελικὴ ἐντολή, νά μὴν πειράξουν οὔτε ἓνα "ἰῶτα"¹ ἀπό τό σύνολο τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἐξακολουθοῦσε νά γίνεται δεκτὴ ἀπὸ τοὺς νεοφώτιστους πιστοὺς τῆς καθολικῆς Δύσης. Αὐτό μαρτυρεῖ ἡ διαβεβαίωση τοῦ Petrus Lombardus, πῶς δηλαδή "εἶναι κοινὴ ἡ πίστη σ' ἐμᾶς καὶ σ' αὐτοὺς"² (τοὺς πρώτους χριστιανούς), ὁ ὅποιος συμφωνεῖ μέ τόν Αὐγουστίνου ὅταν ἀποφαίνεται πῶς οἱ "καιροὶ ἀλλάζουν καὶ ὅχι ἡ πίστη"³. Ἔτσι ἡ παράδοση, ὡς βιωματικὸ ἀπόσταγμα τοῦ ἀναλλοίωτου πολιτιστικοῦ παρελθόντος, λειτουργοῦσε σέ μιὰ κοινωνία πού γνώριζε τὴν ἐλάχιστη δυνατὴ κλητικότητα τῶν μελῶν τῆς καὶ νομιμοποιοῦσε τὴν ἀπαρασάλευτη κοινωνικὴ τάξη πού κρατοῦσε τόν καθένα στή θέση του.

Ἡ "ἱεραρχία" τῶν ὄντων, ὅπως τὴν ἀντιμετώπισε ὁ νεοπλατωνικός Αὐγουστίνος καὶ ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης⁴, μέ βάση τόν αἰσθητό-φθαρτό κόσμον καὶ κορύφωση τῇ θεότητι, βρῆκε γόνιμο ἔδαφος στή φεουδαρχικὴ κοινωνία τοῦ ὠριμου

Μεσαίωνα, πού ἐμπόδιζε τήν ἀλλοίωση τῶν τάξεων της. Σύμφωνα μέ τούς πολιτειολόγους τῆς Ἰδίας ἐποχῆς, ἡ κοινωνία αὐτή χαρακτηρίζεται ἀπό μιὰ ἀπαράβατη ὀργανική ἐνότητα: τό ἱερατεῖο ἦταν ἡ ψυχή της, ὁ ἡγεμόνας τό κεφάλι καί οἱ χωρικοί τά πόδια⁵. Ἡ στατικότητα στόν κοινωνικό καί πολιτικό χῶρο προσδιόριζε καί τό περιεχόμενο τῆς κυρίαρχης θρησκευτικῆς ἰδεολογίας, πού ἐρμήνευε τίς ἱστορικές μεταβολές σάν ἐξωτερικό γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου, πού ὀφείλει ν' ἀκοσύρεται ἀπό τό σατανικό ἐκύγελο κόσμο καί ν' ἀναζητεῖ τήν οὐράνια πατρίδα του. Μ' αὐτό τό πρῶτο μιὰ "νέα ἐποχή εἶναι μόνο μιὰ νέα σκέψη τοῦ θεοῦ"⁶, πού χτίζει μέσα στίς ψυχές τῶν ἀπλοϊκῶν ἀνθρώπων τήν "πολιτεία" του. Σ' αὐτό τό πλαίσιο ἐντάσσεται καί ἡ διδασκαλία τῆς "ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας" ("ἀπό κτίσεως κόσμου")⁷ στά ἐκπαιδευτήρια τῆς μεσαιωνικῆς Δύσης, τά ὁποῖα κηδεμόνευε τό ἱερατεῖο θέτοντας κάθε ἐκιστήμη στήν ὑπηρεσία τῆς θεολογίας, γιά τήν ἐκμάθηση περιορισμένης ὕλης, πού ἀρθρώνεται μέ βάση τίς τομές στήν ἐγκόσμια φανέρωση τῆς Πρόνοιας καί πού παρουσιάζει τά συγκεκριμένα γεγονότα ὡς ἔκφραση τῆς θείας βούλησης. Ἡ ἐνασχόληση τῶν σχολαστικῶν καθηγητῶν καί ἰδιαίτερα τῶν ὁπαδῶν τοῦ "ρεαλισμοῦ"⁸ μέ τά "universalia" βασίζεται στήν περιφρόνηση ἢ τουλάχιστον στήν ἀποσιώπηση τοῦ "εἰδικοῦ" ("singularis") νοήματος τῶν γεγονότων τῆς "κοσμικῆς" ἱστορίας. Γλατί, ὅπως ἔγραψε ἀργότερα ὁ λεξικογράφος τῆς φιλοσοφίας R. Goslenius θυμίζοντας τόν Ἀριστοτέλη, "ἡ ἱστορία σημαίνει γνώση τῶν μερικῶν"⁹. Ἐνῶ οἱ "ρεαλιστές" ἀναζητοῦν τίς "γενικές ἔννοιες" στό νοητό κόσμο, ὁ ἱστορικός, θά καταντοῦσε ἔτσι "συγγραφέας τῶν ὁρατῶν πραγμάτων"¹⁰.

Ἀπό τόν ὀψιμο Μεσαίωνα στή Δύση ἄρχισε ν' ἀναθεωρεῖται ἡ ἀντίληψη -μέσα ἀπό συγκεκριμένες ἐκδηλώσεις τῆς οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καί πνευματικῆς ζωῆς— ὅτι ὁ ὕλικός κόσμος ἀποτελεῖ τήν "αἰτία τῶν κακῶν"¹¹, ἐφόσον αὐτός ἀντιμετωπίστηκε ὡς ζωτικός χῶρος γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ φύση ἀπό "ξεδιάντροπη κόρνη"¹² ἢ ἀπό ἐμπνευστής τῶν ἀναρίθμητων "crimen magiae"¹³ ἔγινε τό πρότυπο τῶν ἔργων Τέχνης καί ὁ ὁδηγός τῆς ἐκιστημονικῆς δραστηριότητος (ἀρχικά τῶν ἀλχημιστῶν πού θεωρήθηκαν "ὑπέρτεροι τῆς φύσης")¹⁴. Στό ἐκπέδο τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν διεκδικήσεων ἡ φύση θ' ἀποτελέσει τό ἰδεολογικό καταφύγιο τῶν κατακλεισμένων ἀγροτῶν καί τῶν κατώτερων ἀστικῶν στρωμάτων, πού ἀγωνίζονταν νά γκρεμίσουν τό φεουδαρχικό σύστημα διεκδικώντας τά "φυσικά" τους δικαιώματα. Ὅπως γράφει ὁ Machiavelli, ὁ "θεός

καί ἡ φύση" ἔδωσαν στούς ἀνθρώπους τήν "ἔδρα ἀρχή καί τήν ἔδρα σύσταση"¹⁵.
 Στήν ἐποχή μάλιστα τοῦ φλωρεντινοῦ φιλόσοφου, πού καυχιέται γιά τό "ξαναγέν-
 νημα"¹⁶ τῆς ἱστορίας, εἶχε ἀποδεσμευθεῖ ἡ κρατική ἐξουσία ἀπό τήν παπική ἐ-
 ποκτεία, "κοσμικοποιήθηκαν" οἱ πολιτικές ὑποθέσεις καί τά κοινωνικά προβλή-
 ματα, πλάτυνε ὁ γεωγραφικός καί ὁ ἱστορικός¹⁷ ὁρίζοντας τοῦ ἀνθρώπου πού
 προσπαθεῖ νά χρησιμοποιοῦ τῖς καινούργιες γνώσεις ὅχι μόνο στήν κατάκτηση
 τῆς φυσικῆς πραγματικότητας, ἀλλά καί γιά τήν οἰκοδόμησι μιᾶς νέας κοινωνί-
 ας¹⁸. Ἡ ὑπεροψία τῆς Ἀναγέννησης γιά τήν πολιτιστική της πρόοδο συστοιχεῖ
 πρός τήν περιφρόνηση τοῦ "σκοτεινοῦ"¹⁹ Μεσαίωνα πού ἐπέτρεψε σέ μιᾶ ὑπερχι-
 λιδόχρονη "βαρβαρότητα" νά καταστρέψει τό μεγαλεῖο τοῦ ἀρχαίου κόσμου ("τήν
 ἀληθινή καί τέλεια ἀρχαιότητα")²⁰. Χωρίς νά ἐξηγηθοῦν ἐπαρκῶς τά αἷτια τῆς
 ἀποσύνθεσής του, ἐκθειάζεται ὁ πλοῦτος (στῖς καλλιτεχνικές μορφές, στῖς θεω-
 ρητικές ἀναζητήσεις, στά κοινωνικά καί πολιτικά ἐπιτεύγματα)²¹ τῆς κλασσικῆς
 ἐλληνορωμαϊκῆς ἀρχαιότητας. Βέβαια ἡ μυθοποίησή της δέ σήμαινε τή μάταιη ἐ-
 πιδίωξη νά ξαναγυρίσει στό φῶς ἓνας κόσμος πού χάθηκε ἀπό αἰῶνες, ἀλλά ν'ἀ-
 ναζωογονηθοῦν τά στοιχεῖα του, πού ἀντιμάχονται τήν παραδοσιακή τάξη τοῦ ἁ-
 μεσου μεσαιωνικοῦ παρελθόντος (μέ τῖς ποικίλες καί ἰσχυρές ἐπιβιώσεις του
 μέσα στό παρόν) καί μποροῦν ν'ἀποτελέσουν τό κίνητρο καί τό πρότυπο μιᾶς νέ-
 ας κορείας. Θιασώτης αὐτῆς τῆς ἀντίληψης εἶναι κι ὁ Machiavelli πού συνειδη-
 τοποιεῖ τά ἀδιέξοδα τῆς ἐποχῆς του, καταδικάζει τοὺς "σκοτεινοὺς" αἰῶνες καί
 ὁραματίζεται ἓνα καλύτερο μέλλον γιά τόν τόπο του πού καί στήν ἀρχαιότητα
 εἶχε μεγαλουργήσει.

Σέ στιγμές ἀκομόνωσης ἀπό τά κέντρα τῆς πολιτικῆς "διαφθορᾶς" καί ἀπο-
 μάκρυνσης ἀπό τά διπλωματικά του καθήκοντα θ'ἀφιερῶθεῖ στή συστηματική μελέ-
 τη τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος μέ στόχο καθαρά διδακτικό. Εἰδικότερα ὁ φλωρεν-
 τινός φιλόσοφος θ'ἀναζητήσῃ, μέ μιᾶ ἀφαιρετική ἱκανότητα, τά ἱστορικά πρό-
 τυπα πού ὑποκαθιστοῦν τόν πειραματισμό στήν περὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου
 καί προσφέρουν μιᾶ σύγυρη — ὅπως πίστευε — ἀπάντηση στά ἐρωτήματα πού θέ-
 τεῖ τό παρόν καί καλεῖται νά τ' ἀντιμετωπίζει ὁ ἡγεμόνας μέ τοὺς συμβούλους
 του. Ἡ ἱστοριογνωσία τοῦ Machiavelli — ἀκόμη κι ὁ ἐπικριτής του Campanella²²
 τήν ἀναγνωρίζει — καθιερώνει τό "δημιουργικό ἱστορισμό"²³ πού ἀξιοποιεῖ τά
 γόνιμα στοιχεῖα τοῦ παρελθόντος καί ὅχι τό μουσειακό του πλοῦτο ἢ τῖς σαβα-
 νωμένες μούμιες του. Τό ἱστορικό ἐνδιαφέρον τῶν συγχρόνων του²⁴ — σέ λίγο τό

30% της έκδοτικής παραγωγής θά είναι βιβλία μέ ιστορικό περιεχόμενο²⁵ — άντανακλάται σέ μιá νέα μορφή αύτογνώσας, πού συνοψίζεται στή βεβαιότητα πώς ό άνθρωπος είναι ιστορικό όν²⁶. Βέβαια μιá ανάλογη θεώρηση ("ή ανθρώπινη φύση μεταβάλλεται")²⁷ ελχε προβληθεῖ καί στό Μεσαίωνα, αλλά μέ τήν ύπόμνηση πώς στήν άμετάβλητη θεότητα κρύβεται ή άφετηρία καί τό τέλος της ύπαρξής μας. Στήν έποχή του Machiavelli όμως ό άνθρωπος, ως μέλος μιās καθορισμένης κοινωνικής ομάδας ενός τόπου, δέν άντικρίζεται σάν άφηρημένη όντότητα, πού ξεπερνάει τά σύνορα της ιστορίας για νά άνταμώσει τή θεία τελειότητα, αλλά ως φορέας καί δημιουργός της ιστορίας του. 'Η άναγνώριση της ιστορικότητας των ανθρώπων καί των δημιουργημάτων τους έκβάλλει τήν όρθή εξέταση των όμοιοτήτων καί των διαφορών ανάμεσα στις ένότητες πού έκσημαίνονται στή σταδιακή πορεία της ιστορίας. 'Η συνολική της θεώρηση έπιτρέπει ν' άναδειχθοῦν οί "περίοδοι" —τό περίγραμμά τους διαμορφώνεται μέ άνθρωποκεντρικό καί βιολογικό υπόβαθρο — πού τήν τεμαχίζουν σέ εύδιάκριτες ένότητες μέ ίδιαύτερη φυσιολογμία. 'Η 'Αναγέννηση έδωσε στό τριαδικό σχήμα της ιστορίας, σάν κλειδί πιά για τήν ιστορική έρευνα καί όχι σάν μοτίβο των φιλοσοφικών καί θεολογικών θεωρήσεων της ιστορικής διαδικασίας²⁸, περιοδικό τόνο: 'Αρχαιότητα — Μεσαίωνας — έπιστροφή στήν άρχαιότητα. "Αν καί ή πρώτη συστηματική τριχοτόμηση της παγκόσμιας ιστορίας παρουσιάζεται λίγο άργότερα από τον C. Cellarius²⁹, όμως ό όρος "media aetas" (ή "medium aevum")³⁰ είναι γνωστός στους συγχρόνους του Machiavelli.

'Αναμφύβολα καί στή μεσαιωνική έποχή οί άνώτερες κοινωνικές τάξεις θά έκμεταλλευθοῦν τήν έλληνορωμαϊκή πολιτιστική κληρονομιά, πού ύποθετικά τή συνεχίζουν στις αύλές τους οί ήγεμόνες ή τή συντηροῦν στα μοναστήρια οί καλόγεροι. Γι'αυτό γίνεται λόγος για τήν "αναγέννηση των "γραμμάτων" στα χρόνια των Καρολιδών ή στό 12^ο αιώνα³¹. Σ'αυτές τις περιπτώσεις μάλιστα ελχε διακηρυχθεῖ πώς ό "θεός ξαναζέστανε τις έλεύθερες τέχνες καί τις έκανε νά δώσουν άριστους καρπούς"³². Τώρα όμως οί κυριότεροι εκπρόσωποι της 'Αναγέννησης είναι κατηγορηματικού στήν περιφρόνηση πού δείχνουν στό μεσαιωνικό παρελθόν της Δύσης, όπως για παράδειγμα ό Marsilio Ficino πού άναγγέλλει τήν έναρξη του "χρυσού αιώνα" μέ τό γυρισμό "στό φως της ήμέρας των σχεδόν μαραμένων έλεύθερων τεχνών"³³. Βέβαια τό θρησκευτικό υπόστρωμα της έννοιας "ανα-γέννηση"³⁴, πού θυμίζει τό βάπτισμα σά "λουτρόν της καλυγενεσίας"³⁵, δύσκολα μάλ-

λον εκπρεάζει τούς δημιουργούς της καινούργιας εποχής κού, ένθουσιασμένοι από τὰ έκτεύγματα της, βλέπουν τήν αλλαγή στίς καθαρά ανθρώπινες περιοχές. Έτσι ο Machiavelli έμψυχώνοντας τούς νέους της πατρίδας του αναφέρεται στην κοσμογονία της καλλιτεχνικής παραγωγής: "ή χώρα αυτή φαίνεται πώς γεννήθηκε για νά ζωντανεύει τὰ νεκρά πράγματα, καθώς τό είδαμε στην κοίηση, στή ζωγραφική και στή γλυπτική"³⁶. Ο χιλιετισμός της μεσαιωνικής εποχής³⁷, κού άγκάλιαζε τὰ λαϊκά στρώματα διαφεύδοντας συνήθως τίς έλπίδες τους, και ή βεβαιότητα για τή "regum renovatio"³⁸ είχε διπλή πνευματική πηγή: τήν παγανιστική προσδοκία του γυρισμού στο "χρυσό αιώνα"³⁹ και τήν προχριστιανική προφητεία για τόν έρχομό του Έησοϋ. Γι' αυτό ο άγαπημένος συγγραφέας των άναγνωστών στο δυτικό Μεσαίωνα υπήρξε ο Βιργίλιος⁴⁰, κού στά χρόνια του Αύγουστου διακήρυχνε τήν έκιστροφή στή μυθική εποχή⁴¹. Όμως οί σύγχρονοι του Machiavelli, έκτός από τήν άναμφισβήτητη πρόοδο στο χώρο των τεχνών, έντυπωσιάζονται από τίς γεωγραφικές άνακαλύψεις και τίς τεχνολογικές έφευρέσεις⁴², κού μετακινούν σημαντικά τό γνωστικό όρίζοντα του ανθρώπου και πολλαπλασιάζουν τίς δυνάμεις του. Έη "γνώση είναι δύναμη"⁴³, τόνιζε Έναν αιώνα άργότερα ο Fr. Bacon κού καμάρωνε για τήν τριάδα (τυπογραφία, πυρίτιδα, πυξίδα)⁴⁴ των νεωτέρων. Οί έφευρέσεις αυτές (άνατρέποντας τήν πνευματική, κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα της δυτικής Εύρώπης) είχαν κωδικοποιηθεϊ κλόλας, στα πλαίσια της "Historia naturalis"⁴⁵, από τήν Κουρία γύρω στα 1450, αν και οί δύο τελευταίες έμφανίστηκαν πολύ νωρίτερα⁴⁶.

Για νά κατανοθεϊ ή πρόοδος κού είχε σημειωθεϊ στίς παραγωγικές δυνάμεις και στο πνευματικό έποικοδόμημα της Άναγέννησης ο Machiavelli προτείνει νά έκσημανθεϊ ή αρχή και νά καταγραφεί ή κορεία κού Έκανε δυνατή τήν πολιτιστική άνανέωση. Έη γενετική αντίληψη των ιστορικών γεγονότων, Έστω και μέ τό σχήμα του κύκλου⁴⁷, διακρίνεται εύκολα στή σκέψη του Φλωρεντινού συγγραφέα. Για τήν ίδιαύτερη πατρίδα του άσχολήθηκε ξεχωριστά⁴⁸, ακολουθώντας μιá προγενέστερη παράδοση κού καθιέρωσαν τὰ χρονικά "de origine civitatis"⁴⁹. Έη άποθησαύριση και ταξινόμηση των γνώσεων του παρελθόντος, για τὰ μικρά και τὰ μεγάλα γεγονότα, συγκροτεί τό ύλικό κού θα πλάσει ο ιστορικός — ο κάθε μελετητής της ιστορίας — για νά έξηγήσει τή φορά του ιστορικού γύγνεσθαι. Έαν ή μνήμη σχετίζεται μέ τήν ύποδομή του έργου του ιστορικού, ή κρίση (ως σύγκριση και αξιολόγηση) τό καταξιώνει. Έη πνευματική ώριμότητα άποτελεϊ τό

καταστάλαγμα τῆς ἱστορικῆς πεύρας. Ὁ Machiavelli σ' αὐτό τό σημεῖο θά συμφωνοῦσε μέ τήν ἀκόλουθη θέση, ἃν βέβαια τή γνώριζε, τοῦ P.P. Vergerio: "Σύμφωνα μέ τή φύση γέροντας εἶναι ἐκεῖνος πού γεννήθηκε νωρίτερα· σύμφωνα μ' αὐτή τή μελέτη [τῆς ἱστορίας] ἐκεῖνος πού γεννήθηκε ἀργότερα"⁵⁰. Ὅμως προσυπογράφει μέ πολλούς συγχρόνους του⁵¹, τήν ἀποψη τοῦ Κικέρωνα, πώς ἡ ἱστορία εἶναι "δασκάλα τῆς ζωῆς"⁵², μέ τήν ὑπόμνηση βέβαια πώς γιά ν' ἀποδώσει στήν ἀποστολή της δέν πρέπει νά μετατρέπεται σέ ξερή γνώση τοῦ χιτῆς, ἀλλά νά μαθητεύει στό σύγχρονο κόσμο.

Ἡ ἀποτελεσματική ἀξιοποίηση τῆς γνώσης, πού ἀποκτᾷ ὁ ἄνθρωπος στή δημιουργική του ἐκπαφή μέ τό παρελθόν, φαίνεται στήν ὀρθή ἐκλογή τῶν ἱστορικῶν παραδειγμάτων. Σ' αὐτό τό σημεῖο ὁ Machiavelli⁵³ ἀποδεύχεται δεινός χειρστής τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου, πού διαθέτει καί διοχετεύει σ' ὅλα του σχεδόν τά ἔργα. Γι' αὐτόν "ἡ ἱστορία εἶναι γεμάτη παραδείγματα"⁵⁴, ἀρκεῖ ὁ μελετητής της νά τά ἐκσημαίνει ἔγκυρα καί νά τά χρησιμοποιεῖ στήν κατάλληλη στιγμή. Ὅπως θά δοῦμε στά ἐπόμενα κεφάλαια, ἡ ἐμπειρική αὐτή παρατήρηση προϋποθέτει μιᾶ ἀνάλογη θεωρητική θεμελίωση πού συνδέεται μέ τίς φιλοσοφικές του θέσεις γιά τήν κορεία τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι. Ἐδῶ θά ὑπογραμμίσουμε τή συνάφεια τῶν ἱστορικῶν θεωρήσεων μέ τήν ἰδέα τῆς μύησης⁵⁵, πού καλλιέργησε ἡ καλλιτεχνική Ἀναγέννηση. Δέν πρόκειται οἱ ἀοριστολογίες καί οἱ γενικεύσεις, ὅπως αὐτές συχνά ὑποδουλώνουν τήν τέχνη, νά προσφέρουν στόν ἀναγνώστη ἢ τό θεατή τήν πραγματικότητα, ἀλλά ἡ συνειδητή ὑποταγή σ' αὐτήν θά ὀδηγήσει σ' αὐτήν. Μύηση δέ σημαίνει ἀπλή ἀντιγραφή, ἀλλά οὐσιαστική καταγραφή τῶν πραγμάτων. Μ' αὐτόν τόν τρόπο ἡ προσγείωση στό ὕλικο τῆς ἱστορίας ἐνδέχεται νά δώσει τήν ἀπάντηση ἢ τίς ἀπαντήσεις στά προβλήματα πού συσσωρεύει τό παρόν. Ἡ δημιουργική ἀνακαράσταση τῶν χαρακτηριστικῶν στιγμῶν τῆς ἱστορικῆς διάρκειας⁵⁶ δέν ὑπολογίζει μόνο τήν ἀξία τοῦ παρελθόντος, ἀλλ' ἀποκαλύπτει καί τή δυνατότητα τοῦ σήμερα. Μ' αὐτό τό κρίσμα ὁ Machiavelli ὑπογραμμίζει πώς ὁ ἄνθρωπος κάνει τήν ἱστορία καί ὅχι τά ἱστορικά παραδείγματα. Σίγουρα ἡ ὑπερβολή στό διδακτισμό τῆς ἱστορίας, καί μάλιστα στή σχολαστική του μορφή μέ τήν ἀγωνιώδη σύγκλιση ἱστορικά ἀνόμοιων γεγονότων, κάνει πραγματικό τόν κίνδυνο γιά τή μυθοποίηση τῶν περασμένων καί τήν ἐξουθένωση τῶν τωρινῶν καταστάσεων. Ἔτσι ἡ ἔλλειψη τῆς "πραγματικῆς γνώσης τῆς ἱστορίας"⁵⁷, ὅταν δηλαδή ἐκτιμῶμε στήν ἐπιφάνεια καί ἀγνοοῦμε τήν αἰτιώδη διασύνδεση τῶν γεγονότων της, ἐκ-

τρέπει στο θλωρεντινό συγγραφέα να συμφωνήσει με τη δηκτική παρατήρηση του Μελάχθωνα για την κενή και διακοσμητική της γνώση: "historiam audiunt, usum ignorant"⁵⁸. Σ' αυτό τό σημείο ο Machiavelli θά θέσει τό έρώτημα, αν είναι όρθή ή γνώση μας για την αρχαιότητα⁵⁹, και θά τό ξεπεράσει με τη διαβεβαίωση πως ή "αλήθεια"⁶⁰ της, ακόμη και ή σχετική, την κάνει "δασκάλα των πράξεών μας", έφόσον έχει τη δυνατότητα να συμβάλει στην "κατανόηση του παρόντος"⁶¹. 'Ιδιαίτερα ο ήγεμόνας, πού θά πλαισιωθεί με κατάλληλους συμβούλους, αξίζει να μιμηθεί τους "καλούς καιρούς"⁶² για να οδηγήσει τη χώρα του από τό τωρινό κατάντημα στην εκπλήρωση των δραματισμών του λαού της.

Τό προσφιλέστερο ιστορικό παράδειγμα ενός τέτοιου "καλού καιρού" για την πατρίδα του Machiavelli ήταν ή αρχαία Ρώμη⁶³. Τό σύμβολο της "urbs repata" έγινε από την εποχή του θρησκευτικού συγκρητισμού ο φοίνικας⁶⁴, τό μυθικό κούλι πού ξαναγεννιέται από τς στάχτες του. Οί Γουέλφοι ανανέωσαν την ιδέα της "αιώνιας πόλης", πού μορφοποίησε τη μεσαιωνική διδασκαλία για την αναγεννώμενη πολιτική δύναμη της 'Ιταλίας. Τό αρχαίο "κέντρο του κόσμου"⁶⁵, ο ρυθμιστής της "rex romana", μετατράπηκε σε κεφαλή της εκκλησίας των διωκόμενων χριστιανών της Μεσογείου και στή συνέχεια, όπως είδαμε παραπάνω⁶⁶, της χριστιανικής Δύσης. 'Ο Machiavelli, όμως, πού ακολουθεί τς θέσεις των Γιβελίνων και αντιστρατεύεται τς παπικές αξιώσεις για τό πρωτείο της εκκλησίας στα δημόσια ζητήματα, δείχνει συγκρατημένο θαυμασμό για τς κατακτήσεις και την ήμπεριαλιστική τακτική της Ρώμης⁶⁷. 'Ακόμη περισσότερο, καταδικάζει τό θρησκευτικό ιδεώδες — πού καλλιέργησε ο Καθολικισμός ως επίσημη ιδεολογία του φεουδαρχικού κοινωνικού σχηματισμού — για να τό αντικαταστήσει με την "αρχαία αρετή"⁶⁸ πού προκύπτει από την "πρακτική" και όχι από την "πνευματική" ζωή. Τελικά ή έπιλογή των γεγονότων πού άφορούν την ιστορία της Ρώμης γίνεται με προσεκτικό πνεύμα για ν' αναδειχθούν έτσι οι αξιολύμητες πτυχές της.

1. Ματθαῖος ε' 18.

2. Libri Quatuor Sententiarum (1157/58, ἔκδ. P. P. Collegii Bonaventurae, Ad Claras Aquas 1916), l. I, c. 41, 3 (σ. 258). Πρβλ. Anselmus, Dialogi I, 1 (P.L., τ. 188, σ. 1141κκ.).

3. Tractatus in Joannis Evangelium 45, 9 (P.L., τ. 35, σ. 1722). Πρβλ. Hugo de S. Victore, De sacramentis christianae fidei 1,10,6 (P.L., τ. 176, σ. 335).

4. Βλ. παραπάνω σ. 28,35, 39, 42, 59 τῆς ἐργασίας μου. Βλ. τό χαρακτηρ-
σμός τοῦ Αὐγουστίνου: "huomo degno di ogni laude" ἀπό τό Machiavelli, Libro della persecutione d' Africa, Opere, σ. 935.

5. Marsilio da Padova, ὁ.κ., σ. 49.

6. Κατά τό χρονικογράφο τοῦ 13ου αἵωνα Rudolf von Ems παράθεμα τοῦ Rehm ὁ.κ., σ. 28.

7. Γιά τή θέση τῆς ἱστορίας στή μεσαιωνική ἔρευνα καί διδασκαλία βλ. J. Spörl, Grundformen hochmittelalterlichen Geschichtsanschauung (Darmstadt 1968:1935), σ. 18κκ. καί A. Seifert, Historia im Mittelalter, "Archiv für Begriffsgeschichte", τ. 21 (1977), σ. 226κκ.

8. Οἱ "ρεαλιστές" δέχονται ὅτι οἱ "γενικὲς ἔννοιες" ἀποτελοῦν ὀντότητες καί ὄχι νοητικὲς κατασκευές. Πρβλ. Νούτσου, 'Ο νομιναλισμός, σ. 11κκ.

9. Lexicon Philosophicum (Hildesheim 1964:1913), σ. 626B. Πρβλ. Machia-
velli (1525), l. I, pr., σ. 632 (τ. Β', σ. 137): "istoria... che particular-
mente si describe" καί 'Αριστοτέλη, Πολιτ. 1451b9.

10. Φράση τοῦ Conrad of Hirschau πού παραθέτει ὁ E.M.Sanford, The Study of Ancient History in the Middle Ages, JHI, τ. 5(1944), σ. 30.

11. "Causa malorum", κατὰ τόν Calcidius (ed.) R. Klibansky, Plato Latinus, τ. IV: Timaeus a Calcidio translatus commentarioque instructus (ἔκδ. J.H.Was-
zink, Londini et Leidae MCMLXII), σ. 299κκ.

12. G. Bruno, Spaccio de bestia trionfante proposto da Giove... (1584), Opere italiane, τ. 1: Dialoghi metaficici (ἔκδ. G. Gentile, Bari 1907), σ. 194.

13. Γιά τὶς μαζικὲς σχετικὲς καταδύξεις βλ. J.B.Russell, Witchcraft in the Middle Ages (Ithaca-London 1972), σ. 123κκ.

14. Ἀκοφὴ τοῦ Pomponazzi πού σχολιάζει ἡ P. Zambelli, Il problema della magia naturale nel Rinascimento, "Rivista critica di storia della Filosofia",

τ. XXVIII (1973), σ. 288κκ.

15. Machiavelli (1525), l. III, c. 13, σ. 701 (τ. Β', σ. 162/163).

16. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 25, σ. 108 (τ. Α', σ. 336).

17. Βλ. τήν τεκμηριωμένη έργασία του Baron (1932), σ. 5κκ.

18. Machiavelli (1513-1521), l. I, pr., σ. 76 (τ. Α', σ. 285).

19. Βλ. παραπάνω σ. 27, 47, 67.

20. Machiavelli (1521), l. I, σ. 303 (τ. Β', σ. 37).

21. Machiavelli (1513-1521), l. I, pr., σ. 76 (τ. Α', σ. 286).

22. Atheismus triumphatus (1607, Parisiis 1636), σ. 122. Γιά τό Machiavelli ως μελετητή της ιστορίας βλ. Dionisotti (1970), σ. 120κκ. καί Reinhardt (1948), σ. 237κκ.

23. Σύμφωνα μέ τό νόημα του Δ. Γληνοῦ, Δημιουργικός Ιστορισμός ('Αθήνα 1920). Βλ. έκσης τήν έργασία του Voisè (1970), σ. 147κκ. γιά τό Machiavelli ως δημιουργό του "μοντέρνου ιστορισμοῦ".

24. Βλ. F. Gilbert, The Renaissance Interest in History, σιό: (ed.) C.S. Singleton, Art, Science and History in the Renaissance (Yale 1967), σ. 573κκ.

25. Βλ. τούς σχετικούς στατιστικούς πίνακες του H.J. Martin, Livre, pouvoirs et société a Paris au XVIIe siècle (1598-1601), τ. 2 (Genève 1969), σ. 1065.

26. Θέση του ιστορικοῦ P. Gaillard (1579) κού σχολιάζει ό D.R. Kelley, Historia integra: François Baudouin and his Conception of History, JHI, τ. 25 (1964), σ. 35.

27. Thomas, Summa II^a II^{ae}, qu. 57, art. 2, 1 (τ. 2, σ. 278).

28. Βλ. κ.χ. Joachim de Floris, Expositio in Apocalypsim. (c. 1195, Frankfurt a. M. 1964:1527), σ. 211-212.

29. Τό 1688 μέ τήν δημοσίευση του Β' τόμου της Historia tripartita βλ. A. Buck, Einleitung, σιό: Zu Begriff und Problem der Renaissance (Darmstadt 1969), σ. 12. Παβλ. Ζ. Ν. Τσιτοκανλή, Είσαγωγή στή σκουδή της μεσαιωνικής εύρωπαϊκής ιστορίας ('Ιωάννινα 1981), σ. 7.

30. Είσηγητής του όρου μάλλον είναι ό F. Biondo βλ. A. Klempt, Die Säkularisierung der universalhistorischen Auffassung (Göttingen-Barlin 1960), σ. 75.

31. Βλ. G.W. Trompf, The Concept of the Carolingian Renaissance, JHI, τ. 34 (1973), σ. 3κκ. καί C.H. Haskins, The Renaissance of the Twelfth Century (New York 1957:1928), *passim*.

32. Guitmund, De corpore et sanguine Jesu Christi (P.L., τ. 149, σ. 1423).
33. A P.v.Midelburg (13-9-1492), Opera omnia (1561, Basileae 1576), τ. 1, σ. 944. Οἱ "disciplinae liberales" τοῦ παραθέματος εἶναι ἡ Γραμματική, ἡ Ποίηση καὶ ἡ Ρητορική· βλ. F.Schalk, Das goldene Zeitalter als Epoche, "Archiv für das Studium der neuen Sprachen und Literaturen", τ. 119 (1962), σ. 87.
34. Γιά μιὰ πρῶτη χρήση τοῦ ὅρου "'Renaissance" ἀπὸ τὸν P. Belon (1553) βλ. L. Thorndike, Renaissance, JHI, τ. 4 (1953), σ. 68. Βλ. καὶ τὸ πρόσφατο εἰδικό ἔργο τοῦ J. Schlobach, Zyklentheorie und Epochenmetaphorik (München 1980).
35. Παῦλος, Τύτ. γ' 5. Γιά τὸ βάπτισμα ὡς "sacramentum regenerationis" βλ. G.B.Ladner, The Idea of Reform (Cambridge, Mass. 1969), σ. 3κκ.
36. Machiavelli (1521), l. VII, σ. 389 (τ. Β', σ. 120). Πρβλ. Palmieri, ὁ.κ., σ. 38 ("rinascere l'arti perdute") καὶ G. Vasari, La vita de' piu eccellenti pittori scultori et architettori (1558, ἔκδ. G. Milanesi, Firenze 1878), τ. 1, σ. 2κκ.
37. Βλ. Engels, Zur Geschichte des Urchristentums (1895), MEW, τ. 22, σ. 450.
38. Βλ. J.Trier, Zur Vorgeschichte des Renaissance-Begriffes, "Archiv für Kulturgeschichte", τ. 33 (1950), σ. 45κκ.
39. Βλ. A. Bartlett Giamatti, The Earthly Paradise and the Renaissance Epic (1966, Princeton, N.J. 1969), σ. 11κκ. καὶ Levin, ὁ.κ., σ. 32κκ.
40. Βλ. D. Comparetti, Virgilio nel medio evo (Livorno 1872) καὶ P. Courcelle, Les exégèses chrétiennes de la quatrième éclogue, "Revue des études anciennes", τ. 59 (1957), σ. 294κκ.
41. Virgilius, Eclog. IV, 4-6
42. Βλ. ἐνδελεχτικὰ G. Cardano, De Subtilitate (1552), Opera omnia, τ. 3 (Stuttgart κ.ά. 1966: Lyon 1663), σ. 609, J. Bodin, Methodus, σ. 323, L. Le Roy, Consideration sur l'histoire universelle (Paris 1567), σ. 9.
43. Bacon, Novum Organum (1620), l. I, aph. III, Works, τ. 1, σ. 157.
44. Bacon, Novum Organum, l. I, aph. CXXIX, σ. 222.
45. Βλ. A. G. Keller, A Renaissance Humanist Looks at "New" Inventions, "Technology and Culture", τ. 11 (1970), σ. 145κκ.

46. Βλ. τό ειδικό έργο του L.White, Jr., *Medieval Technology and Social Change* (Oxford 1963:1962), σ. 96κκ.

47. Βλ. παρακάτω σ. 103κκ.

48. Machiavelli (1525), *Opere*, σ. 629κκ. Γιά τήν ιστοριογραφική έκδοση του Machiavelli βλ. Rubinstein (1967), σ. 952κκ. Γιά τούς προδρόμους του βλ. D.J.Wilcox, *The Development of Florentine Humanist Historiography in the 15. Century* (Cambridge, Mass.-London 1969).

49. Βλ. L. Green, *Chronicle into History. A Essay on the Interpretation of History in Florentine Fourteenth - Century Chronicles* (Cambridge 1972). Πρβλ. Machiavelli (1525), pr. σ. 633 (τ. Β', σ. 139).

50. *Epistolario* (1396), έκδ. L. Smith, Roma 1934), σ. 172/173. Πρβλ. καί τήν αντίστοιχη θεώρηση του M. Ficino, *Opera omnia*, Basileae 1561, σ. 658.

51. Βλ. τή διεξοδική εργασία του R. Landfester, *Historia magistra vitae. Untersuchungen zur humanistischen Geschichtstheorie des 14. bis 16. Jahrhunderts* (Genève 1972).

52. Cicero, *De orat.* II, 9 (36). Βλ. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 39, σ. 122 (τ. Α', σ. 356), του Ίδου (1503), σ. 14 (τ. Α', σ. 211): "la istoria è la maestra delle azioni nostre". Πρβλ. καί τή θέση της Έλληνικης Νομαρχίας (δ.κ., σ. 71): " 'Η ιστορία... ό πλέον σοφός διδάσκαλος είς τούς ανθρώπους, όπού άγακώς νά μάθωσι τήν άλήθειαν".

53. Όπως έπισημαίνει ό Masiello (1971, σ. 84), τά ιστορικά παραδείγματα "άποτελοϋν μεταφορές καί όργανο γιά τή διαφώτιση τών προβλημάτων του παρόντος". Γιά τόν έλεύθερο σχολιασμό του Τύτου Λύβλου άπό τό Machiavelli βλ. Carabella (1951), σ. 457κκ. καί Butterfield (1940), σ. 28

54. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 29, σ. 111 (τ. Α', σ. 341). Πρβλ. Έλληνική Νομαρχία, δ.κ., σ. 119, 223.

55. Βλ. Machiavelli (1513-1521), l. I, pr., σ. 76 (τ. Α', σ. 286/287). Γιά τό θέμα της μύησης βλ. καί Leonardo Da Vinci, *Notebooks* (έκδ. I.A. Richter, Oxford 1952), σ. 218, :

56. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 10, σ. 93 (τ. Α', σ. 317).

57. Machiavelli (1513-1521), l. I, pr., σ. 76 (τ. Α', σ. 286). Βλ. καί τίς συναφείς αναλύσεις του Firtgerald (1969), σ. 121κκ.

58. An N.N. in Schaffhausen (1521), Werke, τ. VII¹ (ἔκδ. R. Stupperich, Gütersloh 1971), σ. 106. Προβλ. Machiavelli (1513-1521), l. I, pr., σ. 76 (τ. Α', σ. 286).
59. Machiavelli (1513-1521), l. II, pr., σ. 114 (τ. Α', σ. 385).
60. Machiavelli (1513-1521), l. I, pr., σ. 76 (τ. Α', σ. 286), τοῦ Ἰδίου (1525), 'Αφιέρ., σ. 632 (τ. Β', σ. 134).
61. Machiavelli (1513-1521), l. I, pr., σ. 76 (τ. Α', σ. 287).
62. Machiavelli (1513-1521), l. I, pr., σ. 76 (τ. Α', σ. 286/287).
63. Βλ. παρακάτω σ. 47,49.
64. Titus Livius, Ab urbe condita VI, 1, Martialis, Epigr. V, 7, 1-4, Ovidius, Met. XV, 392, Claudianus, Stil. 11, 417. Γιά περισσότερες πληροφορίες βλ. R.v.d.Broek, The Myth of the Phoenix according to Classical and Early Christian Traditions (Leiden-New York 1971).
65. Livius, Ab urbe I, 16,7.
66. Σ. 43κκ.
67. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 2κκ., σ. 81κκ. (τ. Α', σ. 296κκ).
68. Machiavelli (1513-1521), l. II, c. 2, σ. 149 (τ. Α', σ. 399).

9. Ο ΚΥΚΛΟΣ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ

Ἡ ἀναγνώριση τῆς σημασίας τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἀπό τό Machiavelli, ὡς προτύπων συμπεριφορᾶς τῶν ἀτόμων καί τῶν ὁμάδων, βασίζεται στή φιλοσοφική του θέση γιά τήν ἐπανάληψη τῆς ἱστορίας. Βέβαια ἡ ἀντίληψη αὐτή τοῦ ἱστορικοῦ γύγνεσθαι, πού διαποτίζει ὁλόκληρο τό ἔργο τοῦ φλωρεντινοῦ συγγραφέα¹, κυκλοφοροῦσε εὐρύτατα καί στήν Ἀναγέννηση² — ἀκόμη καί ἡ ἔννοια τῆς "Renaissance" προϋποθέτει τήν περιодικότητα καί τήν κυκλική ἐναλλαγή τῆς ἱστορίας. Ὅμως ἔχει διαδοθεῖ ἡ ἄποψη, πού ἐπηρεάζει καί τήν ἐρμηνεία τῶν μακιαβελικῶν θεωρησέων, πῶς ἡ κυρίαρχη ἀντίληψη αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ κυκλική. Ἡ ἀντίληψη αὐτή προῆλθε ἀπό τή γερμανική ἰδεαλιστική ἱστοριογραφία³, πού ἔκανε τελικά διπλό λάθος: πίστεψε πῶς ἡ ἀρχαία ἐλληνική φιλοσοφία δέ χρησιμοποίησε τήν ἰδέα τῆς ἱστορικῆς προόδου γιά νά ἐξηγήσει τήν κοινωνική ἐξέλιξη καί πῶς τήν ἴδια τακτική ἐπαναλαμβάνει ἡ φιλοσοφία καί στήν ἀνθρωπιστική Ἀναγέννηση. Μπορεῖ νά δεσπόζει στίς φιλοσοφικές ἀναζητήσεις τῆς τελευταίας ἡ ἰδέα τοῦ ἱστορικοῦ κύκλου, ὅμως συνυπάρχει καί ἡ γραμμική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, πού βαθμιαία θά ἐπικρατήσει γιά νά γίνεи ἰδεολογικό ἔρεισμα τῆς ἀνερχόμενης ἀστικῆς τάξης. Ἀπό τόν ὄψιμο κιόλας Μεσαίωνα ἡ ἱστορική κατηγορία τοῦ "καينوῦργου"⁴ ἀποκτᾷ θετική σημασία ἐκφράζοντας τόν ἐμπορικό καί βιοτεχνικό δυναμισμό τῶν ἀναπτυσσόμενων πόλεων, πού τά μέλη τους ἔχουν τή βεβαιότητα πῶς "ἐκεῖνοι [οἱ ἀρχαῖοι] δέν τά εἶπαν ὅλα καί ἐπομένως αὐτοῦ [οἱ νεώτεροι] δέν ἐπιτρέπεται νά σπακύνουν"⁵. Στά χρόνια τοῦ Machiavelli, ὅταν γίνεται αἰσθητή ἡ μετάβαση ἀπό τή μεσαιωνική στή νεώτερη ἐποχή, καταγράφονται τά νέα δεδομένα καί ἐκσημαίνεται ἡ ἱστορική ἀνάπτυξη τῶν ἀστικῶν κέντρων τῆς Δ. Εὐρώπης καί τοῦ πολιτισμοῦ της. Γενικά εἶναι διάχυτη ἡ ἐλπίδα γιά τήν ὁλοκληρωτική βελτίωση τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν της συνθηκῶν, ἐφόσον δέν ἀντιμετωπίζεται μόνο ἡ φυσική πραγματικότητα μέ τό πρῶσμα τῆς ἀλλαγῆς, ἀλλά πρωταρχικά ἡ κοινωνία πού πρέπει νά μετασχηματισθεῖ ριζικά.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἐλλοχεύει ἕνας ἀκόμη κίνδυνος παρεξηγήσεων, πού ἀφορᾷ τό στόχο τῆς κυκλικῆς ἀντίληψης τοῦ ἱστορικοῦ γύγνεσθαι. Πρέπει νά διευκρινισθεῖ πῶς ἀναντίρρητα οἱ ἀριστοκρατικοί τή χρησιμοποιοῦν στήν ἐκύμνη ἀρνησή τους νά παραδεχθοῦν τήν οἰκονομική πρόοδο καί τήν κοινωνική ἀκτινοβολία τῶν ἀστῶν. Οἱ θεωρήσεις τῆς ἀστικῆς ἱστορίας μέ βάση τό γεγονός τῆς ἱστο-

ρικής "πτώσης" — ένα αἰσθημα "décadence"⁶ διακατέχει πολλούς στοχαστές τῆς ἐποχῆς καί συχνή εἶναι ἡ ἰδεολογική κατατρομοκράτηση τοῦ λαϊκοῦ πλήθους μέ τήν ἀναγγελία τοῦ "τέλους" πού προοιωνίζει ὁ ἐρχομός τοῦ 'Αντίχριστου'⁷ — προέρχεται ἀπό τά ἀριστοκρατικά στρώματα, τά ὅποια φοβίζεται ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ ἐξοφθαλμη πρόοδος τῶν τεχνολογικῶν μέσων καί τῶν κοινωνικῶν σχέσεων προβολεῖ τήν τελική ἐπικράτηση τῆς ἀστικής τάξης. Ἡ ἐπύκαιρη ἄνοδος τῆς τελευταίας ἀποτελεῖ παροδικό φαινόμενο καί σύμπτωμα παρακμῆς: ὁ ἱστορικός κύκλος θά διακλίνει τήν ἀριστοκρατία. Ὅμως ἡ ἔδρα συμβολική τῆς ἱστορίας υἱοθετήθηκε ἀπό τά ἐπαναστατημένα ἀγροτικά στρώματα, πού ἔντυναν τίς ἐπιδιώξεις τους μέ τό ὄραμα τῆς ἐπιστροφῆς στήν πρωτόγονη φυσική ἀθωότητα. Ὁ "χρυσός αἰώνας"⁸ θά τοῦς ἔφερνε κοντά στή φύση, δηλαδή στήν ἀρχική εὐδαιμονία πού ἀγνοεῖ τίς ταξικές διαιρέσεις τῶν ἀνθρώπων. Τέλος ἡ κυκλική θεώρηση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἐνισχύει τή θέση τῆς πρωτοαστικής κοινωνίας στήν προσπάθειά της νά παρουσιάσθῃ ὡς νομοτελειακό ἐπακόλουθο τῆς ἱστορικής συνέχειας. Ἡ ἐποχή πού ἐγκαινιάζεται μέ τή δράση τῆς ἀνερχόμενης ἀστικής τάξης, ὅταν ἐπλυνεῖ νέες παραγωγικές δυνάμεις καί ἀπαιτεῖ δυναμικά τήν ἀναδόμηση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ὁδηγοῦσε στή βεβαιότητα πώς ξαναρχίζει ὁ κόσμος τήν πορεία του, πού διέκοψε ἡ μακραίωνη μεσαιωνική βαρβαρότητα. Ἀκριβῶς στό ἰδεολογικό πλαίσιο τῆς πρωτοαστικής κοινωνίας ἐντάσσεται ἡ φιλοσοφική σκέψη τοῦ Machiavelli.

Ἡ μύηση ἐνός ἱστορικοῦ γεγονότος δέ σημαίνει πώς ἐπαναλαμβάνεται μηχανικά ἓνα ἀξέκერαστο πρότυπο, ὅπως εἶδαμε παραπάνω⁹, ἀλλά πώς ἀξιοποιοῦνται δημιουργικά τά ζωντανά — ἡ ἐκεῖνα πού μποροῦν νά ξαναζωντανέψουν — στοιχεῖα μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς. Γίνεται ἔτσι ἓνα προσκλητήριο, σύμφωνα μέ τό σχεδιασμό τοῦ Machiavelli, γιά τή συσκέρωση τῶν δυνάμεων τῆς μεταμεσαιωνικῆς Ἰταλίας πού παραπαύει ἀνάμεσα στήν ξένη ἐξάρτηση καί τόν κατακερματισμό της. Ἡ ρίζα τῆς κυκλικῆς ἀντίληψης τοῦ χρόνου βρίσκεται στό ἔδω τό παρόν τῆς πατρίδας τοῦ συγγραφέα τῶν "Διατριβῶν" πού γράφει χαρακτηριστικά: ὁ κάτοικός της, ὅπως κι ὁ Ἕλληνας κάτω ἀπό τόν τουρκικό ζυγό, "δικαιολογημένα κατηγορεῖ τήν ἐποχή του καί ἐκαινεῖ τά περασμένα: γιατί σ'αὐτά διακρίνει πράγματα πού τά θαυμάζει· στόν καιρό του ὅμως δέν ὑπάρχει τίποτε πού νά τόν τραβήξει ἀπό τήν ἄκρατη ἀθλιότητα, τήν ἀτιμία καί τήν ψευτιά. Γιατί κιά οὔτε θρησκεία διατηρεῖται, οὔτε νόμοι, οὔτε στρατός· ὑπάρχουν μόνο σημάδια ἀπό κάθε λογῆς μαγαρισιά"¹⁰. Γι'αὐτό ἐκεῖνος πού θά γεννηθεῖ, ὅπως θά εἶναι ὁ Ἰταλός τοῦ μέλλοντος, σέ εὐνο-

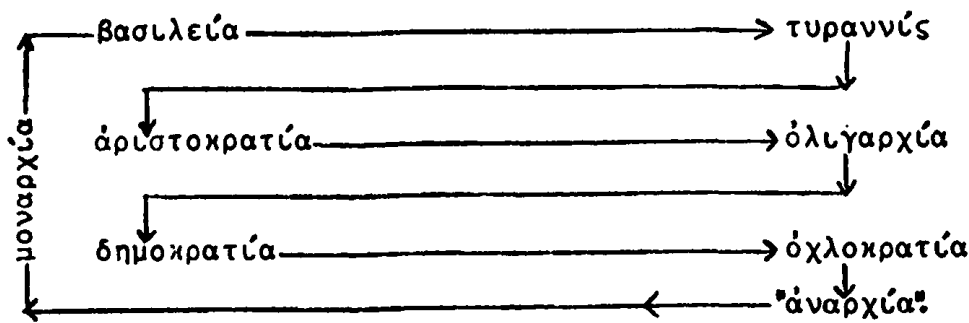
μούμενα κράτη, θά κάνει "λάθος" όταν έκαλνευ τούς άρχαίους"¹¹. Τό "λάθος" αυτό, ως δομικό ύλικό τής συντηρητικῆς ιδεολογίας, συγκαλύπτει τήν πρόθεση τών κατεστημένων δυνάμεων πού, βλέποντας τήν ένδεχόμενη άνατροπή τους, καταρλοϋνται τό παρόν καί έκθειάζουν τό παρελθόν — αυτό πού διατυμπανίζουν ότι τό συ-
νεχίζουν μόνοι τους. "Όταν προβάλλεται ή άποψη γιά τόν "παλιό καλό καιρό", άδιόρατα διολχετεύεται — καί στή συνέχεια προσπαθευ νά κυριαρχήσει — ένας τό-
νος πεσσιμισμού ¹² στίς φιλοσοφικές άναζητήσεις. "Όμως ό Machiavelli, πού ό-
ραματίζεται μιά άλλαγή τοϋ πολιτικοϋ σκηνικοϋ τής χώρας του, διακρίνεται γιά
τήν αίσιόδοξη αντιμετώπιση τής πραγματικότητας, έφόσον ή άναγκαιότητα αύτῆς
τῆς άλλαγῆς έκιβάλλει μιά "nuova vita e nuova virtù"¹³. "Αν ζοϋσε λοιπόν λύ-
γο άργότερα, θά βρισκόταν στό δίλημμα άν πρέπει νά συμπαραταχθευ μέ τούς "an-
tichi" ή μέ τούς "moderni"¹⁴. "Αναμφύβολα θά θεωροϋσε πλαστή τή ριζική τους
άντίθεση, θά έβλεπε μέ κατανόηση τήν αντίληψη τῆς "μύμησης" τοϋ παρελθόντος
καί θ'άκαυτοϋσε μιά πιο συνειδητή καί συντονισμένη κατάκτηση τοϋ μέλλοντος.

Η συνολική έκτίμηση τῆς ιστορίας δέ μεγιστοκοιευ τό θέμα τῆς "έπιστρο-
φῆς στά άρχαυα ήθη"¹⁵, ώστε τό ήρωικημένο παρελθόν νά έπισκιάζει μέ τό με-
γαλεϋο του τό παρόν καί τό μέλλον, αλλά συνδέεται μέ μιά στρατηγική πού άπο-
βλέπει στή λειτουργική συνύπαρξη τῆς γόνιμης παράδοσης καί τοϋ άναντίρρητου
νεωτερισμοϋ γιά τήν άνάταση τοϋ παρόντος. Η έκαφή μέ τίς "πρώτες άρχές"¹⁶
καί ό προγραμματισμός εκείνων πού όφείλουν νά γύνουν άποδείχνει τόν έσωτερι-
κό σύνδεσμο τῆς ιστορικῆς διάρκειας, πέρα άπό τήν έκφάνεια τών διαφορών πού
χαρακτηρίζει τίς διαδοχικές φάσεις τῆς ιστορίας. Τό σημεϋο άναφορᾶς τών δια-
μετρικά άντίθετων ροκῶν τῆς ιστορίας, τῆς άκμῆς καί τῆς παρακμῆς, εϋναι τό πα-
ρόν πού συγκλονίζεται άπό πολλαπλά κοινωνικά καί πολιτικά προβλήματα μέ δια-
φορετικές προτάσεις γιά τήν έκλύσή τους — άνάλογα μέ τά συμφέροντα τών άντα-
γωνιζόμενων ομάδων τῆς συγκεκριμένης κοινωνίας. "Ό Machiavelli, μέ τή φιλο-
σοφική διάθεση καί τό πολιτικό αίσθητήριό πού τόν διακρίνει, κατανοευ πώς ό
έκθειασμός τοϋ μέλλοντος ή τοϋ παρελθόντος — ως κύριο γνώρισμα τῆς γραμμικῆς
ή τῆς κυκλικῆς θεώρησης τοϋ ιστορικοϋ γύγνεσθαι—λειτουργοϋν ως κεντρίσματα
γιά τήν αύτοσυνείδηση τοϋ παρόντος, πού συγκρίνεται μέ μιά περασμένη ή μέ μιά
μελλοντική ιστορική στιγμή. Μ'αύτή τήν όπτική γωνία τό παρόν, μολονότι προϋ-
ποθέτει τήν ιστορική κλητικότητα πρὸς τά πίσω καί πρὸς τά έμπρός, παρουσιά-
ζεται ως κέντρο τῆς ιστορίας. Η αντίληψη αύτή έκβεβαιώνεται άπό τή διακρί-

στωση, πώς οι "άνθρωποι γεννιούνται, ζουν και πεθαίνουν, πάντα, μέ βάση τήν ὕδα τάξη"¹⁷. Στή "φλωρεντινή ιστορία" ἡ θεώρηση αὐτή τῆς ἱστορίας ἀποτελεῖ τήν ἐρμηνευτική ἀφετηρία γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν μεταπτώσεων τῆς ἱστορίας τῆς Ἰταλίας. Παραθέτω ὁλόκληρη τή χαρακτηριστική εἰσαγωγή τοῦ πέμπτου βιβλίου: "Οἱ χῶρες τίς περισσότερες φορές, καθώς ἀλλάζουνε, ἔρχονται ἀπό τήν τάξη στήν ἀταξία καί ξανά πάλι περνοῦν ἀπό τήν ἀταξία στήν τάξη. Γιατί, ἀφοῦ ἡ φύση δέν πρόσφερε τή σταθερότητα στά ἐγκόσμια (*mondane cose*), ὅταν φτάνουν στήν ὕψιστη τελειότητά τους, ἀδυνατώντας νά τραβήξουν ψηλότερα, εἶναι ἐπόμενο νά κατακυλοῦν καί ἀντίστοιχα, ὅταν ξεπέσουν καί ἡ ἀταξία τά ὁδηγήσει στό τελευταῖο σκαλοπάτι, ἀπό ἀνάγκη, χωρίς νά μπορούν νά κατακυλήσουν περισσότερο, ἀρχίζουν ν'ἀνεβαίνουν. Κι ἔτσι πάντα ἀπό τό καλό πέφτουν στό κακό κι ἀπό τό κακό ὑψώνονται στό καλό. Γιατί ἡ ἀρετή (*virtù*) γεννάει τήν ἡσυχία, ἡ ἡσυχία τή σχόλη (*ozio*), ἡ σχόλη τήν ἀταξία, ἡ ἀταξία τήν καταστροφή. Κι ἀντίστοιχα, ἀπό τήν καταστροφή γεννιέται ἡ τάξη, ἀπό τήν τάξη ἡ ἀρετή κι ἀπ'αὐτήν ἡ δόξα καί ἡ καλή τύχη (*buona fortuna*)"¹⁸ Ἡ θεωρία τοῦ ὀργανισμοῦ (πού διανύει τά βιολογικά στάδια τῆς παιδικῆς ἡλικίας, τῆς νιότης, τῆς ὠριμότητος καί τῶν γερατειῶν), μέ μεγάλη διάδοση κατά τήν Ἀναγέννηση¹⁹, ὑποστηρίζει πώς ὁ θάνατος μιᾶς ἱστορικῆς ἐποχῆς ἀναγγέλλει τόν ἐρχομό μιᾶς ἄλλης. Ἡ κυκλική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας προβάλλεται γιά συγκεκριμένες ἀνάγκες, πού ἔγιναν ἀντιληπτές σέ εὐρύτερους κύκλους τῆς μεταμεσαιωνικῆς εὐρωπαϊκῆς καί εἰδικότερα τῆς ἰταλικῆς κοινωνίας, καί ὅχι σάν ἀπλή ἀνανέωση²⁰ — στά γενικότερα πλαίσια τῶν προθέσεων τῆς Ἀναγέννησης — τῶν φιλοσοφικῶν ἀπόψεων τῆς ἀρχαιότητος γιά τήν Ἱστορία²¹ Γιατί ὅταν οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοί εἶχαν τή γνώμη πώς τό σχῆμα τοῦ κύκλου²² ἐξηγεῖ τή φορά τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ἐφόσον αὐτά διαδραματίζονται "κατά τό ἀνθρώπινον"²³, φόρτιζαν μέ διαφορετικό τρόπο αὐτή τήν ἐρμηνευτική τους κατασκευή, ἀνάλογα μέ τά προβλήματα τοῦ καιροῦ καί τοῦ τόπου τους. Ἀναντίρρητα ἡ μελέτη τῶν φάσεων τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης μέ τό πρῶτο τῶν πολιτειακῶν μεταβολῶν ἦταν γνωστή στήν πολιτική φιλοσοφία τῆς ἀρχαιότητος, ἐφόσον ἐκσημαίνεται στόν Πλάτωνα²⁴ καί στόν Ἀριστοτέλη²⁵ καί κληρέστερα στόν Πολύβιο²⁶, πού μεταφέρει αὐτόν τόν προβληματισμό (μ'ἕνα ἔντονο ἠθικολογικό χρῶμα)²⁷ στή Ρώμη²⁸. Ὁ Μεγαλοκλύτης ἱστορικός μελετᾷ τή "μεταβολή πολιτειῶν" μέ τό ἀκόλουθο σχῆμα²⁹:

Ἡ "μεταβολή" αὕτη, ἐκτός ἀπὸ τὴν "ἀνακύκλωση", προϋποθέτει τὸ "μικτὸ πολίτευμα"³⁰ καὶ τὸ νόμο τῆς γένεσης καὶ φθορᾶς τῶν πάντων³¹. Ὁ Machiavelli γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν "τελειότητα" τῆς Ρώμης ἀναφέρεται "σ' ἐκείνους ποὺ ἔγραψαν γιὰ τὰ πολίτευματα", δηλαδή γιὰ τὴ μοναρχία (Principato), τὴν ἀριστοκρατία (Ottimati) καὶ τὴ δημοκρατία (Popolare) ποὺ ἐκφυλίζονται ἀντίστοιχα σὲ τυραννία, ὀλιγαρχία καὶ ἀναρχία³². Γιὰ τὸ συγγραφέα τῶν "Διατριβῶν" οἱ διαφορὲς τῶν πολιτευμάτων προκύπτουν ἀπὸ τὴ "σύμπτωση" (caso)³³ καὶ ἡ "perfetta repubblica" τῶν προγόνων τοῦ ἀποτελοῦσε "μικτὸ πολίτευμα"³⁴. Ἡ ἐνδεχόμενη γνώση τοῦ Πολύβιου³⁵ ἔχει φιλολογικὴ καὶ ὄχι οὐσιαστικὴ σημασία γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ μακιαβελικοῦ σχεδιασμοῦ, ἐφόσον πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν οἱ συγκεκριμένες ἱστορικὲς αἰτίες ποὺ τὸν προκάλεσαν³⁶.

Οἱ φιλοσοφικὲς ἀπόψεις τοῦ Machiavelli γιὰ τὴν ἱστορία συνδέονται, τελικὰ, μέ τὸν ἀρχαιολογικὸ του προσανατολισμό, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴς μεταμεσαιωνικὲς διακηρύξεις γιὰ τὴν ἐπιστροφή στὸ "χρυσὸ αἰῶνα" τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ποὺ ἔσβησε μέσα στοὺς "σκοτεινοὺς αἰῶνες". Τὸ πρῶτο στάδιο τῆς ἱστορικῆς αὐτογνωσίας τῆς Ἀναγέννησης ὑπῆρξε ἡ ἀνοιχτὴ ρήξη μέ τὸ ἄμεσο παρελθόν, ποὺ ὑποβοηθήθηκε ἀπὸ τὸν ἐκθειασμὸ τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ὁ ἐπόμενος σταθμὸς θὰ γνωρίσῃ τὴ διαμάχη τῶν "νέων", ποὺ καταδίκασαν κάθε αὐθεντία, μέ τοὺς "καλαίους", ποὺ θεώρησαν ὡς ἀξιολογικὸ μέτρο τῶν δημιουργημάτων τοῦ ἀνθρώπου τὰ πολιτιστικὰ μορφώματα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς. Ἡ μεσαιωνικὴ ἀντίθεση τοῦ "φωτός" μέ τὸ "σκοτάδι"³⁷ τῶρα "κοσμικοποιεῖται", γιὰ νὰ χαρακτηρίσῃ τὰ χειροκλαστὰ ἀποτελέσματα τῆς τεχνολογικῆς καὶ κοινωνικοπολιτικῆς προόδου ποὺ ἀπογυμνώνει τὰ "τέρατα τῶν αἰώνων τῆς ἀμάθειας"³⁸. Οἱ καθαρὲς μορφὲς καὶ οἱ φωτεινὲς εἰκόνες, ποὺ παρουσιάζονται σ' ἓνα γιορταστικὸ ἀνοιξιὰτοκο τοκίῳ, συνθέτουν τὴ φυσιογνωμία τοῦ καλλιτεχνικοῦ καὶ γενικότερα πνευματικοῦ δυναμισμοῦ τῆς Ἀναγέννησης. Βέβαια στὸν "αἰῶνα τῶν φώτων" ὀλοκληρώθηκε ἡ διαδικασία, ποὺ ἀναφέραμε, γιὰ νὰ συγκροτηθεῖ ἔτσι ἡ ἐρμηνευτικὴ προκατάληψη τῆς ἀστυκῆς ἱστο-

ριογραφίας, πού καταδίκασε χωρίς καμιά συζήτηση τό Μεσαίωνα. Ἡ συμβολή τοῦ Machiavelli σ' αὐτό τό γεγονός εἶναι εὐδιάκριτη καί ἀναγνωρισμένη, ἐφόσον συμμετέχει στίς διεργασίες γιά τόν ἐκθειασμό τῆς ἀρχαίας καί ταυτόχρονα γιά τήν περιθρόνηση τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς. Μέσα ὅμως στό ἱστορικό σύμπαν τοῦ συγγραφέα τῶν "Διατριβῶν" ἐμφανίζονται κι ἄλλοι παράγοντες πού προσδιορίζουν τήν κίνησή του, ὅπως εἶναι ἡ τύχη, πού θ' ἀναλυθοῦν στό ἐπόμενο κεφάλαιο.

1. Machiavelli (1513-1521), 1. I, c. 2, σ. 79 (τ. Α', σ. 293), τοῦ ἔδου
ου (c. 1520), σ. 25 (τ. Β', σ. 13), τοῦ ἔδου (1525), 1. VI, c. 1, σ. 738
(τ. Β', σ. 198).

2. Βλ. τὴν ἀναλύσει τῶν P. Burke, *The Renaissance Sense of the Past* (Lon-
don 1970), E. Garin, *Il Concetto della storia nel pensiero del Rinascimento*,
"Rivista critica di storia della Filosofia", τ. 6 (1951), σ. 108κκ.

3. Βλ. Νούτσου, *Οὐτοπία καὶ ἱστορία*, σ. 30/31.

4. Βλ. τὴν εἰδικὴν ἐργασίαν τῶν J. Spörl, *Das Alte und das Neue im Mittele-
alter*, "Historisches Jahrbuch", τ. 50(1930), σ. 297κκ., 498κκ. καὶ E. Gös-
smann, *Antiqui und moderni im Mittelalter* (München 1974).

5. Adelard von Bath (12^{ος} αἰώνας), *De eodem et diverso* (ἔκδ. H. Willmer,
Münster 1903), σ. 3. Βλ. καὶ τὴν πληροφορίαν τοῦ A.G. Molland, *Medieval Ideas
of Scientific Progress*, JHI, τ. 39 (1978), σ. 561κκ.

6. Βλ. τὴν διατριβὴν τοῦ F.C. Osenburg, *The Ideas of the Golden Age and the
Decay of the World in the English Renaissance* (Illinois 1939), σ. 74κκ. καὶ
τὴν τεκμηριωμένην ἐργασίαν τοῦ R. Jones, *Ancients and Moderns* (1936, Berkeley-
Los Angeles 1965), σ. 23κκ.

7. Βλ. Νούτσου, *Ὁ νομιναλισμὸς*, σ. 66κκ. καὶ R. K. Emerson, *Antichrist
in the Middle Ages. A Study of Medieval Apocalypticism, Art and Literature*
(Leiden 1981).

8. Βλ. τὴν διεξοδικὴν ἐργασίαν τοῦ B. Gatz, *Weltalter, goldene Zeit und sinn-
verwandte Vorstellungen* (Hildesheim 1967) καὶ παραπάνω σ. 30, 47, 94, 95.

9. Σ.

10. Machiavelli (1513-1521), 1. II, pr., σ. 145 (τ. Α', σ. 387)' πρβλ.
1. I, c. 58, σ. 142 (τ. Α', σ. 384) καὶ τοῦ ἔδου (c. 1520), σ. 26 (τ. Β',
σ. 13).

11. Machiavelli (1513-1521), 1. II, pr., σ. 145 (τ. Α', σ. 386).

12. Βλ. παραπάνω σ. 96, 101.

13. Machiavelli (1513-1521), 1. III, c. 1, σ. 195 (τ. Α', σ. 436).

14. Γιὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ βλ. H. Baron, *The Querelle of the Ancients and
and Moderns as a Problem of Renaissance Scholarship*, JHI, τ. 20(1959), σ.
3κκ., Jones, ὁ.π., καὶ A. Buck, *Aus der Vorgeschichte der "Querelle des an-
ciens et des modernes" in Mittelalter und Renaissance*, "Bibliothèque d' Hu-

manisme et Renaissance", τ. 20(1958), σ. 527κκ. 'Ο Ἴδριος ὁ Machiavelli ἀπει-
θύνεται στούς "νέους": (1513-1521), l. II, pr., σ. 144 (τ. Α', σ. 385), σ.
146(τ. Α', σ. 389). Βλ. καί τίς σχετικές ἀναλύσεις τῶν Lefort (1971), σ.153
κκ. καί Gerschmann (1973), σ. 149κκ.

15. Machiavelli (1513-1521), l. III, c. 1, σ. 195 (τ. Α', σ. 435). Πρβλ.
τοῦ Ἴδριου, l. III, c. 6, σ. 200 (τ. Α, σ. 443): σύμφωνα μέ τόν Τάκτο (Histo-
riae, IV, 8), "οἱ ἄνθρωποι πρέπει νά τιμοῦν τό παρελθόν καί νά ὑπακούουν στό
παρόν". Γιά τήν ἱστορική συνείδηση τοῦ Ρωμαίου συγγραφέα βλ. R.v.Häussler,
Tacitus und das historische Bewusstsein (Heidelberg 1965), καί Κ.Ν. Ἡλιοπού-
λου, 'Η ρωμαϊκή συνείδησις τοῦ Τίτου Λιβίου, ΕΕΦΣΠΑ, τ. 24(1973/74), σ. 9κκ.
Γιά τή χρησιμοποίηση ἀπόψεών του ἀπό τό Machiavelli βλ. Schellhase (1971),
σ. 381κκ.

16. Machiavelli (1513-1521), l. III, c. 1, σ. 195 (τ. Α', σ. 435).

17. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 11, σ. 95 (τ. Α', σ. 321). 'Ο Κον-
δύλης (1971), σ. 51, ἀκολουθώντας τό Sasso (1958), σ. 293κκ., βλέπει σ'αὐτή
τήν προβληματική τήν ἱστορική κίνηση μέ τό "σχῆμα τοῦ ἐκκρεμοῦς" τοποθετών-
τας ἔτσι στό Ἴδριο ἐκίπεδο (καί ὅχι σέ διαφορετικό) τήν ἀνοδο καί τήν πώση.

18. Machiavelli (1525), l. V, c. 1, σ. 738 (τ. Β', σ. 198). Βλ. καί τίς
σχετικές παρατηρήσεις τοῦ Orr (1969), σ. 145κκ. καί Santangelo (1962), σ.
259κκ.

19. Βλ. Weisinger, (1945), ὁ.κ., σ. 427 καί Gilbert (1956), σ. 38κκ.

20. Ὅπως πρότεινε ὁ F. G. Manuel, Shapes of Philosophical History (Stan-
ford 1965), σ. 46κκ.

21. Τό πρόβλημα τῶν ἀρχαίων πηγῶν τῆς σκέψης τοῦ Machiavelli τό ἔθεσαν ἀ-
πό τόν προηγούμενο αἰῶνα ὁ Triandafillis (1875) καί ὁ Ellinger (1888), σ.
45κκ. 'Ο Τριανταφύλλης παρουσιάζεται ὑπερβολικά ἐλληνοκεντρικός καί τό Ἴδριο
πνεῦμα (μάλιστα μ'ἓνα τόνο ἐπιθετικότητας) διακοτίζει τήν ἐργασία τοῦ Καιρο-
φύλλα (1949), σ. 676κκ., πού οὐσιαστικά ἐκθέτει τίς ἀπόψεις τοῦ Ἑλλήνα λογί-
ου τῆς Βενετίας. Βλ. τίς ψυχραιμότερες συσχετίσεις τῶν Reinhard (1943), σ.
237κκ. καί Mehmel (1948), σ. 152κκ.

22. Ἡρόδοτος, Ἱστορ. I, 207. Βλ. καί τίς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις τοῦ
A. M. Woodward, Greek History at the Renaissance, "Journal of Hellenic Stu-
dies" τ. 63(1943), σ. 1κκ. γιά τήν παρουσία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἱστορικών

στis συζητήσεις της 'Αναγέννησης.

23. Θουκυδίδης, 'Ιστορ. I, 22, 4. Γιά τή σχέση τοῦ Machiavelli μέ τόν ἀρχαῖο ἱστορικό βλ. Reinhard (1943), σ. 184κκ.

24. Πλάτων, Πολ. θ' βιβλίο, Νομ. 710dκκ. Βλ. καί παρακάτω σημ. 26.

25. 'Αριστοτέλης, Πολ. 1316a25κκ. Γιά τήν καταγωγή καί τίς ἀπολήξεις τῆς ἀριστοτελικῆς αὐτῆς θεώρησης βλ. R. Weil, Aristote et l'histoire (Paris 1960), σ. 307κκ., N. Bobbio, La teoria della forme di governo nella storia del pensiero politico (Torino 1976), σ. 8κκ. καί G. W. Trompf, The Idea of Historical Recurrence in Western Thought. From Antiquity to the Reformation (Berkeley κ.ά. 1979), σ. 60κκ.

26. Πολύβιος, VI, 2-9. Γιά τίς πηγές τῆς θεώρησης αὐτῆς τοῦ Πολύβιου ('Ηρόδοτος, Σοφιστές Πλάτων, 'Αριστοτέλης, Περιπατητικοί) βλ. A. Ryffel, Μεταβολή πολιτειῶν. Der Wandel der Staatsverfassungen (Bern 1948), σ. 189κκ., F. Walbank, A Historical Commentary on Polybius (Oxford 1956), σ. 643κκ. καί Th. Cole, The Sources and Composition of Polybius VI, "Historia", τ. 13(1964) σ. 440κκ.

27. Βλ. M. Gelzer, Die pragmatische Geschichtsschreibung des Polybios (1955), στά: Kleine Schriften, τ. 3 (Wiesbaden 1964), σ. 155κκ. καί P. Pèdech, La méthode historique de Polybe (Paris 1964), σ. 23κκ.

28. Βλ. Trompf, ὁ.κ., σ. 179κκ.

29. Πολύβιος, VI, 4-10. 'Η σχηματική παράσταση ἀκολουθεῖ γενικά τόν Larivaille (1977), σ. 96. Μιάν ἀνάλογη "μεταβολή διοικήσεων" βλ. στήν 'Ελληνική Νομαρχία, ὁ.κ., σ. 57κκ.

30. Πολύβιος, VI, 51, 4. VI, 3, 7-8. Πρβλ. 'Αριστοτέλη, Πολ. 1265b33 ("πολιτεία μεμειγμένη"). Γιά τίς ἰδεολογικές καί ἱστορικές πηγές τῆς θεωρίας τοῦ "μικτοῦ πολιτεύματος" βλ. K. v. Fritz, The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity. A Critical Analysis of Polybius' Political Ideas (1954, New York 1958), σ. 60κκ., G. J. D. Aalders, Die Theorie des gemischten Verfassung im Altertum (Amsterdam 1968)· γιά τίς ἀπολήξεις τῆς στήν 'Αναγέννηση βλ. F. Battaglia, La dottrina dello stato misto nei politici fiorentini del Rinascimento, "Rivista internazionale di filosofia del diritto", τ. 7(1927), σ. 28κκ. καί Cadoni (1962), σ. 462κκ.

31. Πολύβιος, VI, 57, 1. VI, 51, 4.

32. Machiavelli (1513-1521), 1. I, c. 2, σ. 79 (τ. Α', σ. 293). Για μία συγκριτική εξέτασή του μακιαβελικού σχήματος καὶ τῆς "μεταβολῆς πολιτειῶν" τοῦ Πολύβλου βλ. Sasso (1958), σ. 161κκ., τοῦ Ἰδίου (1961), σ. 51κκ., Κονδύλη (1971), σ. 47κκ., Trompf, ὁ.π., σ. 251κκ. καὶ Larivaille (1977), σ. 94κκ.

33. Machiavelli (1513-1521), 1. I, c. 2, σ. 79 (τ. Α', σ. 293). Βλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Wilkins (1959), σ. 225κκ.

34. Machiavelli (1513-1521), 1. I, c. 2, σ. 81 (τ. Α', σ. 297). Βλ. ἀκόμη τὴν ἀνάλυση τοῦ Mansfield (1979), σ. 35κκ. καὶ τοῦ Trompf, ὁ.π., σ. 281κκ.

35. Ὁ N. Perotto τὸν μετέφρασε τό 1473 στὰ λατινικά· βλ. Hexter (1956), σ. 75κκ., καὶ Sasso (1961), σ. 51κκ. Για τὴν κυκλοφορία τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν καὶ εἰδικὰ τοῦ Πολύβλου στὴν Ἀναγέννηση βλ. P. Burke, A Survey of the Popularity of Ancient Historians, "History and Theory", τ. 5(1966), σ. 143κκ.

36. Βλ. τὴν ἀντίθετη ἐκτίμηση τοῦ Polin (1976), σ. 155κκ.

37. Βλ. παραπάνω σ. 30, 47, 94, 104.

38. Molière, La Gloire de Val-de-Grâce, V, 85/86. Για τὴν ἐπανάσταση τῶν μεσαιωνιστῶν βλ. W. K. Ferguson, The Renaissance in Historical Thought (Boston 1948), σ. 329.

10. Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ "ΜΟΙΡΑ"

Ἡ γνώση τῆς ἀνακυκλώσεως τῶν πολιτευμάτων¹ συνδέεται στόν Πολύβιο μέ τή στρωκὴ ἀντίληψη τῆς "τύχης"² πού βασίζεται στό κοινωνικό καί πνευματικό κλίμα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, ὅταν ἡ συμφιλίωση τοῦ ἀνθρώπου μέ τήν ἀναπότρεκτη πραγματικότητα τοῦ παρόντος σήμαινε τήν ἀναντίρρητη ἀποδοχή τῆς ἱστορικής πεύρας. Ὁ "πραγματικός τῆς ἱστορίας τρόπος"³ ἐξηγεῖται μέ τό διδακτικό στόχο τῆς μελέτης της, μέ τήν ἀντίληψη καί μύμηση τῶν ἱστορικῶν παραδειγμάτων πού προσφέρει πλουσιλόκαρχα τό παρελθόν. Βάβαια ἡ θεώρηση τῆς παγκόσμιας ἱστορίας⁴ προϋποθέτει τή μετάβαση ἀπό τόν κλειστό ὁρίζοντα τῶν πόλεων-κρατῶν στήν ὑπερεθνική ἐνότητα τῶν ἐλληνιστικῶν κρατῶν, πού ἄρχισε μέ τήν ἀλεξανδρινή κυριαρχία τῆς Ἀνατολῆς καί ὀλοκληρώθηκε μέ τή στρατιωτική καί πολιτική παρουσία τῆς Ρώμης⁵ ἀπό τήν Ἰσπανία ὡς τή Μεσοποταμία. Ὁ Machiavelli, γράφοντας τίς "Διατριβές στίς πρῶτες δεκάδες τοῦ Τίτου Λίβιου"⁶, γνωρίζει μᾶλλον τίς ἀπόψεις τοῦ Πολύβιου καί τῶν Ρωμαίων ἱστορικῶν γιά τή φιλοσοφία τῆς ἱστορίας⁷ καί τίς ἀξιοποιεῖ μέ βάση τίς ἀνάγκες τοῦ καιροῦ καί τοῦ τόκου του.

Οἱ διαφορές καί ἡ ἐναλλαγή τῶν πολιτευμάτων⁸ ὀφείλονται στή "σύμπτωση"⁹ πού βρύσκεται κάτω ἀπό τήν "ἀνάγκη" (necessitā) καί τήν "τύχη" (fortuna)¹⁰. Σ' αὐτή τήν ἀντίληψη δέν κρύβεται μιὰ ἀπλοϊκή καί δεισιδαιμονική στάση πρὸς τήν ἀκαταστασία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ἀλλά μιὰ στοχαστική ἀναζήτηση τῆς ἐσωτερικῆς τάξης πού τά συνέχει. Θά μπορούσε κανεὶς, μέ ἀφετηρία τή θέση τοῦ Δάντη ὅτι ἡ "fortuna"¹¹ ἀποτελεῖ ὄργανο γιά τήν ἐκπλήρωση ἐνὸς θεοῦ σκοποῦ, νά συσχετίσει τή μακιαβελική "τύχη" μέ τή χεγκελιανή "πανουργία τοῦ Λόγου" (List der Vernunft)¹², δηλαδή τήν τακτική τῆς ὑπέρτατης ἀρχῆς τοῦ κόσμου νά χρησιμοποιοῦν τά πάθη τῶν ἀτόμων — χωρὶς αὐτά νά τό ξέρουν — γιά τήν πραγματοποίηση τῶν στόχων της. Ὁ σύνδεσμος μάλιστα τοῦ Ἰταλοῦ μέ τό Γερμανό φιλόσοφο θά ἦταν σ' αὐτή τήν περὶπτωση ὁ Giambattista Vico (+1744) μέ τή διδασκαλία του γιά τήν "Πρόνοια"¹³. Ὅμως γιά τόν ἀκριβέστερο ἐντοκισμό τῆς σημασίας τῆς "τύχης" μέσα στόν ἱστορικό κόσμο τοῦ Machiavelli θά πρέπει, νομίζουμε, νά τήν ἐντάξουμε στήν κυκλική θεώρηση τοῦ ἱστορικοῦ γύγνεσθαι καί νά τήν ἀντιπαραθέσουμε πρὸς τή "virtū" (ὅπως τήν προσδι-

ορίσαμε παραπάνω)¹⁴. 'Η ιδέα τοῦ ἱστορικοῦ κύκλου, ἐφόσον νομιμοποιούνται ὅλες οἱ στιγμές του καί ἡ καθεμιὰ παίζει τό ρόλο της, συνυφαίνεται μέ τή φαινομενική ἐρμηνεία τῶν γεγονότων. 'Ο ἐνιαῦτος νομοτελειακός ρυθμός τῆς ἱστορίας ἐκτρέφει μιὰ "κανονική" κορεία — συμφωνεῖ, ὅπως θά 'λεγε ὁ "μακιαβελικός" Bacon, μέ τήν "ἀρχιτεκτονική τῆς τύχης"¹⁵ — εἴτε πρός τά πάνω εἴτε πρός τά κάτω. "Εἶται ἡ "fortuna", ὁ "συνοδός τῆς ἀρετῆς", ὅπως σημειώνει ὁ Machiavelli¹⁶ ἀκολουθώντας τόν Κικέρωνα¹⁷, δέν ἀντιφάσκει μέ τόν ἱστορικό κύκλο, ἀλλ' ἀποτελεῖ τήν προϋπόθεσή του. 'Η "ἀρετή", ὡς συσπείρωση τῆς ἀνθρώπινης βούλησης γιά τήν κατάκτηση τοῦ μέλλοντος, συμπορεύεται ἀνταγωνιστικά πρός τήν ἀπαρέγκλιτη φορά τῆς ἱστορίας. 'Ομως ὑπάρχουν περιθώρια γιά τήν ἐλεύθερη ἐκδήλωση τοῦ ἀτόμου στόν οἰκονομικό, κοινωνικό καί πολιτικό χῶρο. 'Ιδιαίτερα

τώρα πού ἡ μεσαιωνική στατικότητα τοῦ φεουδαρχικοῦ σχηματισμοῦ παραχωροῦσε τή θέση της στήν κινητικότητα τῆς πρώιμης ἀστικής κοινωνίας, μέ ἀποτέλεσμα ν' ἀπελευθερώνεται τό παρόν ἀπό τήν παράδοση καί τό μέλλον νά προβάλλει ἀνοιχτό καί εὐπλαστο. 'Η μετακίνηση τῶν δουλοπαροίκων ἀπό τό χωράφι στήν πόλη¹⁸ συντελοῦσε στήν ἀπαγκίστρωση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν "πολιτῶν" ἀπό τοὺς παραδομένους συλλογικούς κανόνες, ἐφόσον μέ τό μαζικό ἐμπόριο τῶν βιοτεχνικῶν προϊόντων καί τήν ὑπερπόντια ἐπικοινωνία τῶν λαῶν εὐνοεῖται ἡ σύγκριση τῶν πεποιθήσεων καί ὅχι ἡ *a priori* βεβαιότητα γιά τή στάση τῶν ἀνθρώπων στόν κόσμο. Βέβαια ἡ ἐξύμνηση τῆς ἄμετρης θέλησης τοῦ ἥρωα, ὅπως στήν ἐπική περιγραφή τοῦ "μαινόμενου 'Ορλάνδου"¹⁹ ἢ στήν κωμικοτραγική παρουσίαση τῶν καθῶν τοῦ "Δόν Κιχώτη"²⁰, ἀποτελεῖ κατάλοιπο τῆς ἐποχῆς πού ἀργοσβήνει. Δέν εἶναι ἡ φυσική ἀντρεία πού ἀχρηστεύει τοὺς πύργους τῆς φεουδαρχικῆς ἐπικράτειας, ἀλλά ἡ χρήση τῶν νέων ὁπλῶν καί ἡ ἀσκήση τῆς διπλωματίας πού ἀναπτύσσει μετὰ ἡ κρίν ἀπό τά στρατιωτικά γεγονότα ἡ κεντρική ἐξουσία τοῦ ἐθνικοῦ κράτους.

'Ο Machiavelli ὑπογραμμίζει τό πολιτικό νόημα τῆς "ἀρετῆς"²¹ καί ἐκσημαίνει τά κοινωνικά ἐμπόδια πού προβάλλει ἡ "τύχη" στήν ἀβίαστη ἀνάπτυξη τῆς δραστηριότητος τῶν ἀτόμων. 'Ο συγγραφέας τῶν "Διατριβῶν" ἀπομυθοποιεῖ τά ἱστορικά πλαίσια τῆς ἀνθρώπινης πράξης, γιά νά δείξει πῶς ὁ καθένας γύνεται ἄξιός τῆς τύχης του μέ τήν "ἀρετή" του ("*virtuosamente*")²². Σ' αὐτό τό σημεῖο συμφωνεῖ μέ τή θέση τῶν ἐμπόρων πού, ἐνεργώντας "στό ὄνομα τοῦ θεοῦ καί τοῦ κέρδους"²³, ἰσχυρίζονται πῶς ὁ Κύριος ἀναγκάζεται νά μοιράσει τά ἐκίγεια ἀγαθὰ ἀνάλογα μέ τά ἐπίκτητα προσόντα τοῦ ἀτόμου²⁴! Τό ἐκανα-

στατικό συμπέρασμα αὐτῶν τῶν θεωρήσεων ἦταν, πὼς ὑπεύθυνος γιὰ τὴ φτώχεια τοῦ εἶναι ὁ ἴδιος φτωχὸς καὶ δὲν ἀγωνίζεται, μόνος τοῦ ἢ μαζί με ἄλλους, νὰ τὴν καταργήσει.

Ὁ κανονικὸς ρυθμὸς τῆς ἱστορίας, ὡς κυκλική φορὰ τῶν γεγονότων, συνδέει τὴ "fortuna" μετὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῶν ἀπαιτήσεων καὶ ἐκδηλώνει ἔμπρακτα ὁ ἄνθρωπος. Σὲ ἄλλες ἐποχές, ἀκόμη καὶ στὰ χρόνια τοῦ Machiavelli καὶ παρατηρεῖται ἡ τελευταία ἀναλαμπὴ τῆς ἀστρολογίας²⁵, ὁ "μικρόκοσμος" (ἡ φθαρτὴ καὶ "αἰσθητὴ" παρουσία τῶν ὄντων) ἦταν τό ξεθωριασμένο "ὁμοίωμα"²⁶ τοῦ "μακρόκομου", ὅπου βρίσκονται τὰ ἀστέρια καὶ προκαθορίζουν τὴν κίνηση τῶν ἀνθρώπων στὴν πρόσκαιρη κοινωνικὴ τους ζωὴ. Ἡ ἀνθρώπινη ἀσημαντότητα²⁷ προερχόταν ἀπὸ τὴ θέση μας στὴν ἱεραρχία τῶν ὄντων²⁸ καὶ μένει ἀμετακίνητη. Στὸ Machiavelli ἡ "τύχη" δὲν προϋποθέτει τὴν ἐξουσία τῆς ἀστρολογίας καὶ κατορθώνει ν' ἀποκρυπτογραφεῖ τίς ὑπερκόσμιες θελήσεις. Τὸ κύκνειο ἄσμα τῆς ἀστρολογίας μετὰ τὴν εὐρύτατη διάδοσή της ἀπὸ τοὺς δρόμους τῆς ἀγορᾶς ὡς τὰ παλάτια καὶ τὰ πανεπιστήμια, συνοδεύτηκε μετὰ τὴν πανάρχαια πίστη πὼς τὰ "κατώτερα" ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὰ "ἀνώτερα" ("superiora")²⁹, στὰ πλαίσια τῆς παγκόσμιας σφαίρας³⁰ καὶ τὰ συνέχει. Τὰ ἀνήσυχτα πνεύματα τῆς Ἀναγέννησης, ὅπως ὁ Pico³¹ καὶ ὁ Leonardo da Vinci, θὰ προδικάσουν πὼς πλησιάζει ὁ καιρὸς γιὰ νὰ "εὐνουχιστοῦν ὅλοι οἱ ἀστρολόγοι"³², ἀφοῦ διατυμπάνιζαν τὴν ὑποταγὴ σ' ἀόρατες ἐξωκοσμικὲς δυνάμεις καὶ ἀποθάρρυναν ἔτσι τὴ δημιουργικὴ ἀναζήτηση τοῦ ἀτόμου, καὶ ἐκδιώκει ν' ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὴ μοιρολατρικὴ ἀποδοχὴ τῆς κοινωνικῆς του "μοῦρας". Ἄν μάλιστα αὕτὴ "ἐκεῖνον καὶ συγκατανεύει τὸν ὁδηγεῖ καὶ ἐκεῖνον καὶ ἀρνεῖται τὸν σέρνει"³³, ἔπρεπε κάθε φορὰ νὰ μένουν ἄγρυπνες καὶ συσπειρωμένες οἱ δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἀποφάσισε νὰ ξεπεράσει τὰ ἐμπόδια τῆς κοινωνικῆς του καταγωγῆς καὶ θέσης. Ἡ "dignitas hominis", ὅπως διακλιστώσαμε παραπάνω³⁴, ἐνσαρκώνει τὰ βασικὰ καὶ κοινὰ γνωρίσματα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, καὶ τὰ ὁριὰ της καθορίζονται ἱστορικά. Ὁ Machiavelli ἐξηγεῖ τὴν καλὴ ἢ τὴν κακὴ "τύχη" τῶν ἀνθρώπων μετὰ τὸ "ἂν συμφωνοῦν μετὰ τοὺς καιροὺς καὶ κολιτεύονται"³⁵. Ἄν βρίσκονται, συνειδητὰ ἢ ὄχι, ἔξω ἀπὸ τὸ "κλίμα" τῆς ἐποχῆς τους, τότε εἶναι ἀνεκανόρθωτη ἡ καταστροφὴ τους. Βέβαια ἡ προσγείωση τοῦ ἀνθρώπου στὰ δικά του προβλήματα καὶ ἡ συνακόλουθη προσπάθεια νὰ τὰ ἐκλύσει τὸν κάνει νὰ πιστεύει πὼς ἡ "τύχη ἀλλάζει γνώμη", ὅταν "δὲν ἀλλάζει ἡ τάξη [πραγμάτων]"³⁶. Ὅσοι "εἶναι καλοὶ παρατηρητές"³⁷ αὐτῆς τῆς τάξης μποροῦν μόνο

"νά ὑφάνουν στό στημόνι της καί ὅχι νά τό σκάσουνε"³⁸. Ἡ ἀποδοχή τῶν ὁρίων τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας καί ἡ ἀναγνώριση τῶν σταθερῶν της κλισίων δέν κρέκει νά μεταφράζεται ὡς ἄλλοθι τῆς ἀδράνειας. Γιατί, "ἀφοῦ δέν ξέρουν τοὺς σκοπούς της [τῆς fortuna], κού κερνάει ἀπὸ δρόμους κλάγους καί ἄγνωστους, ὁ-φεύλουν πάντα νά ἐλκίζουν καί ἐλκίζοντας νά μὴ σταυρώσουν τὰ χέρια τους, σ' ὅ-ποια μοῖρα καί σ' ὅποια ἀνακοδιὰ κι ἂν βρίσκονται"³⁹.

Τό συμπέρασμα τῶν ἀναλύσεων αὐτῶν τοῦ Machiavelli εἶναι πῶς ὁ ἄνθρωπος δέν ξεπερνάει τὴν ἱστορία, ὅπως κίστευαν στό Μεσαίωνα⁴⁰, ἀλλὰ ζεῖ μέσα της. Αὐτός κάνει τὴν ἱστορία, ἀλλὰ μέ βάση τὰ δεδομένα κού αὐτὴ ἡ ἔδρα τοῦ προσφέ-ρει. Δέν ἐκεμβαίνουν οἱ ὑπερκόσμιες δυνάμεις γιὰ νά κινήσουν τὰ ἱστορικά βή-ματα τῶν κοινωνιῶν, ἀλλὰ οἱ ἐσωτερικοὶ νόμοι τῆς ἱστορίας ὑλοποιοῦνται στὶς ἀνθρώπινες πράξεις. Σ' αὐτό τό σημεῖο ὁ συγγραφέας τοῦ "Ἡγεμόνα" ἐπιχειρεῖ νά διακλιστώσει καί νά διακηρύξει τὴ νομοτέλεια, κού θά πραγματοποιήσῃ τό δι-κό του σχεδιασμό γιὰ τὴν ἔνωση καί τὴν ἀκελευθέρωση τῆς Ἰταλίας. Μ' αὐτό τό πνεῦμα ὁ Machiavelli τοκοθετεῖται στὴν ἀρχὴ μιᾶς ἱστορικῆς διαδικασίας κού δέν ἀντικαθεθεῖ, ἀλλὰ συναρτᾷ τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία μέ τὴν κοινωνικὴ ἀνα-γκαιότητα. Πρὶν ἐμφανισθεῖ ἡ κανθεῖστική ἐκδοχή αὐτῆς τῆς συνάρτησης, κού υἱοθέτησαν οἱ συμπατριῶτες τοῦ G. Bruno⁴¹ καί T. Campanella⁴², ὁ φλωρεντινός φιλόσοφος εἶχε ἐκμείνει στὶς πολιτικές προὑποθέσεις κού τὴν κάνουν δυνατὴ. Οἱ ἀνακτυσσόμενες ἀστικές δυνάμεις, γιὰ νά προβάλουν ὡς νομοτελειακό φαινό-μενο τὴν ἐκκράτησή τους στὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῆς Δ. Εὐρώπης, ὁρίζουν αὐστηρά τό χῶρο ὅπου ἐνεργοῦν ἢ θά ἐνεργήσουν τὰ μέλη τους: τὴν ἱστορία ὡς συλλογι-κό (καί ὅχι ὡς ἀτομικό) δημιούργημα. Οἱ ἀπροσδιόριστοι⁴³ παράγοντες τῆς συμ-περιφορᾶς — στὴ θάλασσα, στὴν ἀγορά, στὸν πόλεμο καί τίς ἐμφύλιες ταραχές — θά ἐνταχθοῦν σέ μιὰ γενικὴ ἀρχή, μέσα καί πάνω ἀπὸ τὴν "τύχη", τὴ "Necessi-
tà"⁴⁴. "Εἴσι "Ἀνάγκη" — "freno e regola eterna" τὴ χαρακτήρισε ὁ Da Vinci⁴⁵ — γίνεται ἡ ἀπαραίτητη ἀντιμετώπιση αὐτῶν τῶν κινδύνων, καί κάθε μορφῆς κινδύ-νων, μέ τὴν κλητοποίηση κυρίως τῶν ψυχοκνευματικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου. Μ' ἀελά λόγια, "ἡ πείνα καί ἡ φτώχεια κάνουν τοὺς ἀνθρώπους παραγωγικούς"⁴⁶, ὁ φόβος τῆς ἥττας τό στρατιώτη γενναῖο καί ἡ ἐνδεχόμενη χρεωκοπία τὸν ἔμπο-ρο ριφοκίνδυνο. Καί ἐνῶ φαινομενικά ἡ στάση αὐτὴ θά ὀδηγοῦσε σ' ἓνα δόχως ὀ-ρους ἐγκλωβισμό τῆς ἀνθρώπινης δυνατότητας στό δεσμωτήριο τῆς "τύχης" ἢ τῆς "ἀνάγκης", ὅμως ὁ Machiavelli τονίζει πῶς ἡ δεύτερη γέννησε τὸν κελτισμό⁴⁷

μέ την ἐπιστράτευση τῆς ἐκτινοητικότητας καί δημιουργικότητας τῶν ἀνθρώπων καί ἡ πρώτη γίνεται ἐκίσης τό κέντρισμα νά "μὴν κάθονται μέ σταυρωμένα τὰ χέρια", ἀλλὰ νά "ὑφαίνουν στό στημένι της"⁴⁸. Μ' αὐτό τό πρίσμα ὁ συγγραφέας τῶν "Διατριβῶν" ἀποφαίνεται μέ ἄμεσο καί παραστατικό τρόπο, πῶς ἡ ἐλευθερία δέ σημαίνει τὴν ἐναντίωση τῆς ἀναγκαιότητας, ἀλλὰ τὴν ὀρθή της κατανόηση.

Ἀκριβῶς ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀναγκαιότητας τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν, πού μέσα τους κινεῖται ὁ ἄνθρωπος, δίνει τὴν εὐκαιρία στό Machiavelli νά ἐρμηνεύσει τὴν ἐντολή "γινῶθι σαυτὸν"⁴⁹ ὡς κοινωνική καί πολιτική αὐτογνωσία. Δέν εἶναι ἡ θεϊκὴ ἐπέμβαση πού προωθεῖ ἢ ἀπωθεῖ τὴν ἱστορική διαδικασία, ἀλλὰ ἡ ἀνθρώπινη ἐνέργεια πού ἀναγνωρίζει καί συμμορφώνεται πρὸς τοὺς νόμους τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι. Ἐτσι ἡ μεγιστοποίηση τῆς εὐθύνης τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν "ἐκ-θέωση" τοῦ κόσμου. Σύμφωνα μέ μιὰ μεταγενέστερη ἐκτίμηση,

"Γινῶθι σαυτὸν, λοιπόν, μὴ φαντάζεσαι πῶς μπορεῖς νά σπουδάξεις θεοῦς.

Ἡ σωστὴ μελέτη τοῦ ἀνθρώπινου γένους εἶναι ὁ ἄνθρωπος"⁵⁰.

Ἡ "humanitas" — ὡς τυπικὴ ἔκφραση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦν στὰ ἀναπτυσσόμενα ἀστικά κέντρα καί πιστεύουν, σύμφωνα μέ τὴν ὑπόδειξη τῶν λογίων τους, πῶς μιμοῦνται τὴν ἀρετὴ τῶν πολιτῶν τῆς ἀρχαιότητας⁵¹ — ἔχει δύο ὅρια: τὴ "dignitas hominis" ἀπὸ τὴ μιὰ καί τὴ "miseria hominis"⁵² ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ὁ Machiavelli, πού θέλει ν' ἀλλάξει τὰ τωρινὰ πράγματα τῆς Ἰταλίας, ἀρχίζει ἀπὸ τό τελευταῖο σκαλὶ τῆς παρακμῆς της μέ τὴ διακρίστωση πῶς οἱ ἄνθρωποι εἶναι κακοί⁵³. Ἀντίστροφα, ὁ Charron (πού κατηγορήθηκε γιὰ "μακιαβελικός")⁵⁴ εἶχε τὴ γνώμη ὅτι τό "γινῶθι σαυτὸν"⁵⁵ ὁδηγεῖ στὴν ἔμφυτη καλοσύνη τοῦ ἀνθρώπου⁵⁶. Ὁ συγγραφέας τοῦ "Ἡγεμόνα" ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἄρνηση, πού προκλητικὰ δυναστεύει τὴν ἐποχὴ καί τὸν τόπο του, γιὰ νά φτάσει στὴ θέση, ἀπὸ τό ἀβέωτο παρόν ἐκδιώκει νά καταλήξει σ' ἓνα καλύτερο μέλλον. Ὁ ἐνσάρκωτης τοῦ σχεδιασμοῦ του, ὡς "γνώστης τῆς περιστάσεως (occasioni)"⁵⁷, κάνει τὴν τύχη φιλενάδα⁵⁸ του γιὰ νά κερδίσει τὴν ἐμπιστοσύνη της καί νά μάθει τὰ μυστικά της: τὸν τρόπο πού θά ὑλοποιηθεῖ ἡ ἔνωση καί ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Ἰταλίας. Ἡ ἐρωμένη αὐτὴ τῶν νέων δέν ταυτιζόταν μέ τὴ θεότητα, ὅπως πίστευε ὁ L. Valla⁵⁹, ἀλλὰ μέ τό σύνολο τῶν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Οἱ "ἄρματωμένοι καινοτόμοι (innovatori armati)"⁶⁰, μέ τὴν "ὀργανωμένη ἀρετὴ (ordinata virtū)"⁶¹, θά συλλάβουν τὴ "φυσιογνωμία τῶν καιρῶν"⁶² καί θά ἐκπληρώσουν τό κύριο αἶτημά τους. Γι' αὐτό ἡ τύχη δέν ἀποτελεῖ

τό "ἄλογο στοιχεῖο στήν ἱστορία"⁶³, ἀλλά μιά ἄμεση θεώρηση τῆς "λογικῆς" της, τῶν νόμων δηλαδή πού ἀρθρώνουν τήν ἐξέλιξή της καί μποροῦν γι' αὐτό νά γνω-
στοῦν, ὅπως θά δοῦμε στό κεφάλαιο πού ἀκολουθεῖ.

1. Για τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ νόημα τῆς ἀποφῆς αὐτῆς τοῦ Πολύβλου βλ. παρακάτω σ. 111(σημ. 26).
2. Βλ. P.Shorey, "Τύχη" in Polybius, "Classical Philology", τ. 16(1921), σ. 280κκ., K.v.Fritz, ὁ.κ., σ. 388κκ. καὶ Pēdech, ὁ.κ., σ. 331κκ. Για τὴν "Fortuna Populi Romani" (βλ. ἐνδεικτικὰ Livius, 7, 34, 6) βλ. J.Ferguson, The Religions of the Roman Empire (Ithaca 1970), 77κκ. καὶ τὸ λῆμμα "Fortuna" τῆς Encyclopedia Dantesca, τ. 2, σ. 983.
3. Πολύβλος, 'Ιστ. I, 2, 8. Βλ. παρακάτω σ.111,113. Πᾶς τὴν μεταγενέστερες ἐπεξεργασίες τῆς "πραγματικῆς ἱστορίας" βλ. L.Geldsetzer, Die Philosophie der Philosophiegeschichte im 19. Jahrhundert (Meisenheim a. Glan 1968), σ. 127, 223κκ.
4. Πολύβλος, 'Ιστ. I, 4, 1-2: "καθάπερ ἡ τύχη σχεδὸν ἅπαντα τὰ τῆς οἰκουμένης πράγματα πρὸς ἓν ἔκλινε μέρος καὶ πάντα νεύειν ἠνάγκασε πρὸς ἓν καὶ τὸν αὐτὸν σκοπὸν".
5. Βλ. Claudianus, De consol. Stilichonis III, 131κκ.: "Μάνα καὶ ὅχι δυνάστης, ἔκαμε τοὺς πτωχοὺς ὑπηκόους συγγενεῖς καὶ ἀπὸ τῆς φτεροῦγες τῆς κάτω μάζεψε ὅλα τὰ ἔθνη". Πρβλ. Livius I, 16,6 καὶ H. Haffter, Rom und römische Ideologie bei Livius, "Gymnasium", τ. 71(1964), σ. 236κκ.
6. Για τὴν ἀξιοποίηση τοῦ Τύτου Λύβλου ἀπὸ τὸ Machiavelli βλ. Parazzoli (1955), σ. 5κκ., Anderson (1958), σ. 232κκ. καὶ Whitfield (1971), σ. 73κκ.
7. Για τὴν θέσιν τοῦ Τάκτου στὸ ἔργο τοῦ Machiavelli βλ. Schellhase (1971), σ. 381κκ., τοῦ Ἰδίου (1976), σ. 381κκ., E.-L. Etter, Tacitus in der Geistesgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts (Basel 1966). Για τὸ πρόβλημα τοῦ "Tacitismo" στὸ Machiavelli βλ. Toffanin (1921), passim, Stegmann (1969), σ. 117κκ., καὶ Zanghi (1973), σ. 5κκ.
8. Ἡ ἐξέταση τῆς ἱστορίας μὲ τὸ πρῶμα τῶν πολιτειακῶν καὶ ὅχι τῶν κοινωνικῶν μεταβολῶν διατηρήθηκε καὶ μετὰ τὸ Machiavelli. Για τὴν σχετικὴν ἀπόφαισιν τοῦ Montesquieu (σὲ συσχέτισμό μὲ τὸν Machiavelli) βλ. Shackleton (1964), σ. 1κκ. Βλ. καὶ "Ἑλληνικὴ Νομαρχία", ὁ.κ., σ. 85.
9. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 2, σ. 79 (τ. Α', σ. 293).
10. Για τὴν συνάφειαν τῆς "σύμπτωσης", τῆς "ἀνάγκης" καὶ τῆς "τύχης" βλ. Wilkins (1959), σ. 225κκ., Basile (1970), σ. 55κκ., Macek (1971), σ. 305κκ.

καί Flanagan (1972), σ. 127κκ. 'Ο Zeppi (1976), σ. 5, 49 έντελῶς πρόχειρα διατυπώνει τήν άποψη πώς ή "fortuna" άποτελεῖ μιά ποιητική καί ρητορική ελκόνα πού δέν προκύπτει άπό λογική άνάλυση.

11. Dante, Inf. VII, 67κκ.

12. Hegel, Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte, τ. I: Die Vernunft in der Geschichte (έκδ. J. Hoffmeister, Hamburg 1955), σ. 105.

13. Principj di una Scienza Nuova d'intorno alla comune natura delle nazioni (1725, 1744), Opere, έκδ. G. Ferrari, τ. V (Napoli 1859), σ. 2, 12/13. Για τς γενικότερες συσχετίσεις τῶν δυό 'Ιταλῶν φιλοσόφων βλ. Esposito (1980).

14. Σ. 79κκ. Για τό δίδυμο "fortuna" - "virtū" στή σκέψη τοῦ Machiavelli βλ. Eottigliero (1951), σ. 119κκ. καί Paparelli (1970), σ. 76κκ.

15. Bacon, De dignitate, l. VIII, c. II, par. 34, σ. 784κκ. Για τό σύνδεσμο τοῦ Bacon μέ τό Machiavelli, σ'αυτό τό σημείο, βλ. R.C. Cochrane, Francis Bacon and the Architect of Fortune, "Studies in the Renaissance", τ. 5 (1958), σ. 176κκ.

16. Machiavelli (1513), c. 6, σ. 264, c. 7, σ. 268, c. 8, σ. 269.

17. Cicero, Ad. famil. X, III, 2 * πρβλ. Dante, Purg. X, 124, 2 καί Conv. II, XII, 2, Petrarca, De Remediis utriusque Fortunae (1366), Opera, τ. 1 (Basileae 1554), σ. 102. Για τς άπόψεις τοῦ Boethius βλ. Pocock (1975), σ. 38κκ.

18. 'Ο "άέρας τῆς πόλης μᾶς κάνει ἐλεύθερους" ὑποστήριζαν ὅσοι διέβλεπαν ὅτι γιά ν'ἀναπτυχθοῦν τά ἀστικά κέντρα δέν ἐνδιαφέρει ή κοινωνική καταγωγή τῶν μελῶν τους. Βλ. γι'αυτό τό θέμα Νούτσου, 'Ο νομιναλισμός, σ. 26.

19. L. Ariosto, Orlando furioso (Ferrara 1516). Βλ. καί τς έντυπώσεις τοῦ Machiavelli άπό τήν άνάγνωση αὐτοῦ τοῦ ἔργου: A L. Alamani (17-12-1517), Opere, σ. 1194/95. Γενικότερα γιά τό "ἡρωϊκό" ἰδεῶδες τοῦ καιροῦ του βλ. τό δίδυμο ἔργο τοῦ G. Weise, L'ideale eroico del Rinascimento e le sue premesse umanistiche (Napoli 1960).

20. Βλ. τήν ἐρμηνευτική προσέγγιση τοῦ J.J. Allen, Don Quixote: Hero of Fool? (Gainesville 1969).

21. 'Ο Croce, πολύ γενικά, σημειώνει πώς τό δίδυμο "virtū" - "fortuna" άποτελεῖ ἓνα "ἀνθρωπιστικό τύπο": Teoria e Storia della Storiografia (Bari 1920), σ. 212κκ.

22. Machiavelli (1513), c. 16, σ. 280.

23. Παράθεμα της L. Origo, *The Merchant of Prato* (London 1967), σ.13.
24. Τη θέση αυτή του μεγαλέμπορου G. Morelli (+1441) σχολιάζει ο F. Antal, *Florentine Painting and its Social Background* (London 1947), σ. 49. Για την ιδεολογία της εμπορικής τάξης ("mens mercatoris") αυτής της εποχής βλ. Chr. Bec, *Les marchands écrivains a Florence 1375-1434* (Paris-La Haye 1967), σ. 488κκ.
25. Βλ. Burckhardt (1860), σ. 352, E. Garin, *Magia ed astrologia nella cultura del Rinascimento*, "Belfagor", τ. (1950), σ. 657κκ. καὶ D.P.Walker, *Spiritual and Demonic Magic from Ficino to Campanella* (London 1958), passim.
26. Βλ. R. Allers, *Microcosm. From Anaximandros to Paracelsus*, "Traditio", τ. 2 (1944), σ. 319κκ.
27. Μια άλχημική παράδοση ἐρμήνευε τό "γυνῶνι σαυτόν" σάν παραδοχή τῶν ἀ- παραβίαστων ὁρίων καὶ θέτει ὁ μακρόκοσμος στό ἄτομο· θέση τοῦ V. Weigel (1616) καὶ σχολιάζει ὁ W. Kranz, *Kosmos*, "Archiv für Bergiffsgeschichte", τ.11(1957), σ. 197.
28. Βλ. C.A.Patrides, *Renaissance Thought on the Celestial Hierarchy*, JHI, τ. 18(1957), σ. 155κκ.
29. Βλ. ἐνδελεχτικὰ Bonaventura, *Collationes in Hexaëmeron* (1273), *Opera omnia*, ἔκδ. F. Delorme, τ. V(Ad Claras Aquas 1934), σ. 56. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Patrides, ὁ.π., σ. 155κκ., Sigmund, ὁ.π., σ. 135κκ., Zambelli, ὁ.π., σ. 285 καὶ Cassirer, (1927), σ. 69.
30. Βλ. Allers, ὁ.π., σ. 368.
31. G. Pico della Mirandola, *Disputationes adversus Astrologiam divinatricem* (1496, ἔκδ. E. Garin, Firenze 1946), τ. 1, σ. 494. Πρβλ. Walker, ὁ.π., σ. 144.
32. L.da Vinci, *Notebooks* (ἔκδ. E.McCurdy, New York 1938), τ. 2, σ. 500.
33. Seneca, Ep. 107, 11. Πρβλ. Bacon, *De dignitate*, l. VIII, c. II, par. 34 (σ. 771).
34. Σ. 79, 115.
35. Machiavelli (1513), c. 25, σ. 295/296 (τ. Α', σ. 272/273). Πρβλ. τοῦ Ἰδίου (1513-1521), l. III, c. 9, σ. 213 (τ. Α', σ. 472).
36. Machiavelli (1503), σ. 13 (τ. Α', σ. 206). Για τό πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας στό Φλωρεντινὸ φιλόσοφο βλ. Colish (1971), σ. 323κκ. καὶ Skinner (1981), σ. 48κκ.

37. Machiavelli (1513-1521), l. II, c. 1, σ. 147 (τ. Α', σ. 393).
38. Machiavelli (1513-1521), l. II, c. 29, σ. 190 (τ. Α', σ. 434).
39. Machiavelli (1513-1521), l. II, c. 29, σ. 190 (τ. Α', σ. 434).
40. 'Ο Machiavelli δέ συμφωνεῖ μέ τήν ἀποψη τῶν συμπατριωτῶν του (βλ. Gilbert, 1957, σ. 207) πῶς ὁ θεός μπορεῖ νά ἀλλάξει τήν τύχη. Κάτι τέτοιο θά ἔφερνε στήν ἱστορία τή θεία ἐπέμβαση. Βλ. καί παρακάτω σ. 117.
41. De immenso et innumerabilibus sive de universo et mundis (1591;), Opere latine conscripta, ἔκδ. F. Fiorentino κ.ἄ., τ. I^a (Napoli-Firenze 1889), σ. 242.
42. Universalis Philosophiae seu Metaphysicarum rerum juxta propria dogmata partes tres (1623, Parisiis 1638), σ. 299.
43. Γιά τήν "πιθανότητα" ὡς πρόβλημα σ'αὐτή τήν ἐποχή βλ. B. Rankin, The History of Probability and the Changing Concept of the Individual, JHI, τ. 27 (1966), σ. 483κκ.
44. Βλ. ἐνδεικτικά Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 1, σ. 77/78 (τ. Α', σ. 289/290), l. III, c. 12, σ. 217 (τ. Α', σ. 474). Βλ. καί τίς ἀναλύσεις τῶν Mossini (1962), σ. 70κκ., Kluxen (1967), σ. 65κκ. καί Κονδύλη (1971), σ. 130κκ.
45. Notebooks, ὁ.κ., τ. 2, σ. 228.
46. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 3, σ. 82 (τ. Α', σ. 298): "industriosis". 'Ο ὅρος "industrie" (μέ τή νεώτερη σημασία) ὀφείλεται μᾶλλον στόν Oresme (+1382) βλ. F. Eulen, Industrie, στό: Historisches Wörterbuch der Philosophie, τ. 4 (1976), σ. 339.
47. Machiavelli: (1513-1521), l. III, c. 12, σ. 217 (τ. Α', σ. 474). Γιά τίς ἀντίστοιχες θεωρήσεις τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος βλ. Διόδωρου I, 8, 1.
48. Machiavelli (1513-1521), l. II, c. 29, σ. 190 (τ. Α', σ. 434).
49. Βλ. τήν τεκμηριωμένη ἐργασία τοῦ P. Courcelle, Connais-toi toi même. De Socrate a Saint Bernard (Paris 1974) καί τίς παρατηρήσεις τοῦ Haydn, ὁ.κ., σ. 296.
50. A. Pope, An Essay of Man (1734), Selected Poetry and Prose (ἔκδ. K. Wimsatt, New York ²1972), σ. 202.
54. Βλ. Machiavelli (1513-1521), l. II, pr., σ. 144/145 (τ. Α', σ. 385-387), l. II, c. 43, σ. 250 (τ. Α', σ. 507).
52. Βλ. παραπάνω σ. 79, ἐπίσης τό δῦτομο εἰδικό ἔργο τοῦ Ch. Trinkaus, In

our Image and Likeness. Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought (London 1970) και Courcelle, δ.π., σ. 295κκ.

53. Βλ. και παραπάνω σ. 45, 63, 68.

54. Βλ. A. Levi, French Moralists (Oxford 1964), σ. 96 και Rice (1958), σ. 183.

55. De la sagesse (1601, Paris 1646), σ. 25 και 359.

56. De la sagesse, σ. 359.

57. Machiavelli (1503), σ. 15 (τ. Α', σ. 214).

58. Machiavelli (1513), c. 25, σ. 296 (τ. Α', σ. 274/275).

59. Opera, έκδ. E. Garin, τ. 1 (Firenze 1962), σ. 567. Πρβλ. Machiavelli (1513), c. 25, σ. 295 ("le cose del mondo sieno in modo governate dalla fortuna e da Die..."). Πρβλ. Skinner (1981), σ. 26κκ.

60. Machiavelli (1513), c. 6, σ. 265 (τ. Α, σ. 253). Πρβλ. και τής παρατήρησης του Tarlton (1968), σ. 332κκ.

61. Machiavelli (1513), c. 25, σ. 295 (τ. Α', σ. 272). Βλ. και τής διαφωτιστικές αναλύσεις του Huovinen (1951), σ. 58κκ.

62. Machiavelli (1513), c. 25, σ. 295 (τ. Α', σ. 272).

63. R. Wittram, Das Interesse in der Geschichte (Göttingen ³ 1968), σ. 12κκ.
'Ο E. Cassirer, The Myth of the State (1946, New Haven-London 1975), σ. 156κκ.,
τή χαρακτηρίζει "μυθικό στοιχείο της πολιτικής φιλοσοφίας του Machiavelli.

11. Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΒΛΕΨΗ

Σέ τί χρησιμεύουν τελικά τά ιστορικά παραδείγματα, ή "κυκλική" θεώρηση τῆς ἱστορίας καί ή ἀποδοχή τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας; Ἡ λειτουργική σύνδεση αὐτῶν τῶν μορφῶν προσέγγισης τοῦ παρελθόντος, ὅπως αὐτή θά πραγματοποιεῖται καθημερινά ἀπό τόν ἡγεμόνα καί τοὺς συμβούλους του, κάνει δυνατή τήν ἱστορική πρόβλεψη. Διαμορφώνεται ἔτσι ἕνα ἰδεολογικό κρίσμα ἐκτίμησης τῶν γεγονότων καί προβάλλεται ἀπό τοὺς θεωρητικούς τοῦ νεώτερου κράτους καί εἰδικότερα ἀπό τό Machiavelli. Λύγο νωρύτερα ὁ συμπατριώτης του M. Palmieri¹ ὅρισε τήν πολιτική φρόνηση ὡς "πραγματική γνώση τῶν βέβαιων πραγμάτων" καί τή συνάρτησε μέ τήν πρόγνωση τῶν πρακτικῶν τῆς ἀποτελεσμάτων. Εἶχε ἀρχίσει ν' ἀποδεσμεύεται ἡ ἀσκήση τῆς πολιτικῆς ἀπό τήν ἐκκλησιαστική ἐποπτεία, μέσα στόν "ἐλεύθερο ἀέρα" τῶν πόλεων καί κατέργησαν τή δουλοκατοικία καί τή φεουδαρχική "τάξη". Ἡ τελευταία διατηροῦσε τήν ἰδεολογική τῆς δικαίωση χάρι στοῦ θεοῦ παράγοντα, καί φαίνονταν νά συγκρατεῖ τά στοιχεῖα τοῦ φεουδαρχικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ στόν ἴδιο ἀκαράβατο ρυθμό. Οἱ ἱστορικές μετακινήσεις, καί θά ἐπέτρεπαν τήν παρουσία τῆς τύχης² στόν ἀνθρώπινο κόσμον, εἶναι γνωστές στό θεό καί — σύμφωνα μέ τό θωμά τόν Ἀκινάτη — "βλέπει τό καθετί στό χρόνο σά νά ἦταν παρόν, ἐνῶ ὁ ἴδιος εἶναι ἄχρονος"³. Μόνο οἱ ἐπίγειοι ἐκπρόσωποι του, τό ἱερατεῖο, μπορούσαν νά πληροφορηθοῦν ἔγκαιρα τό "τυχαῖο" καί νά μετατρέψουν αὐτή τή γνώση σέ δύναμη. Μέ τόν παραμερισμό, ὅμως, τῆς ἐκκλησίας ἀπό τίς ἀποφάσεις τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας τοῦ ἀναπτυσσόμενου ἐθνικοῦ κράτους — καί καί ἀποτελοῦσε ἀνεκπλήρωτο αἶτημα γιά τή χώρα τοῦ Machiavelli — ἡ "τύχη" θά ἐννοηθεῖ (ὅπως διακλιστώσαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο) ὡς συνοπτική ἔκφραση τῆς ἀναγκαιότητας τῶν γεγονότων τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Ὁ συγγραφέας τῆς "Φλωρεντινῆς ἱστορίας" εἰρωνεύεται τά "σημεῖα"⁴ τῶν καιρῶν, ὅπως τά παρουσιάζει ἡ ἐτοιμοθάνατη ἀστρολογία τῆς ἐποχῆς του, καί ἐπιμένει στήν ἐμπειρική μέθοδο ἀντιμετώπισης καί ἀνάλυσης τῶν ἱστορικῶν γεγονότων (νά "ψηλαφᾷς καί νά βλέπεις")⁵. Ὅταν ἀκατεῖ ἀπό τοὺς συγχρόνους του νά "ἐξετάζουν τοὺς καιροὺς καί νά προσαρμόζονται σ' αὐτούς"⁶, ἐννοεῖ πῶς ἡ διερεύνηση τῶν ὁρῶν, μέ τοὺς ὁποίους ἐκδηλώνεται ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα, εἶναι ἀναγκαῖα γιά τήν ἀποτελεσματικότητα τῶν πράξεων. Μάλιστα ἡ ἐκίγνωση τῶν μεταβολῶν, καί παρατηροῦνται

σ'αυτούς τούς ὁρους, δείχνει κάθε φορά τά κλαύσια ὅπου κινεῖται ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία: οἱ "καιροὶ ἀλλάζουν, ἀλλά ὁ ἄνθρωπος μένει ὁ ἴδιος"⁷. Ἐπομένως οἱ "σταθερές" τῆς ἀνθρώπινης "φύσης"⁸ διαθλῶνται μέσα στίς διάφορες ἱστορικές ἐποχές, κού τῇ σχηματοποιοῦν μέ τόν τρόπο τῆς ἡ καθεμιά. Σ'αυτό τό σημεῖο θά πρέκει νά ἐπισημανθοῦν, νομίζουμε, δύο χαρακτηριστικές προεκτάσεις τῆς μακιαβελικῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας. Ἡ πρώτη, μέ τήν προϋπόθεση πῶς στό βάθος τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας κρύβεται ἡ ἴδια ἡ ἀνθρώπινη "οὐσία"⁹, ἀφορᾷ τῇ διακρίτωση πῶς ὁ χρόνος εἶναι ὁ "πατέρας τῆς ἀλήθειας"¹⁰. Δηλαδή τά γνωρίσματα τοῦ δημιουργοῦ τῆς, τήν κίνηση καί τῇ σχετικότητα, ἔχει καί ἡ κόρη τοῦ ὅταν παραγκωνίζεται ἀπό τίς περιστάσεις καί ἀναζητεῖ τό φῶς πού τῆς ἔλειψε. Πιο συγκεκριμένα, ἂν ἡ ἀλήθεια τῆς ἀρχαιότητος καταχωνιάστηκε στό "σκοτεινό" Μεσαίωνα, ὅμως ἔφτασε ἡ Ἀναγέννηση πού ἀποκαλύπτει τήν ὁμορφιά καί τῇ δύναμή τῆς. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ὑπογραμμίζει ὁ Machiavelli πῶς οἱ καιροὶ (ἡ ἱστορικῇ διαδικασία) ἀλλάζουν, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος (ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου) μένει ἀνάλλαχτη. Σ'αὐτή τήν ἀντίθεση ἔχουμε μιὰ πρῶλη ἐκφραση τῆς μεταγενέστερης διάκρισης τῆς "Zivilisation", πού συνεχῶς προοδεύει ἀπό τήν "Kultur", πού διατηρεῖται ἀμετάβλητη καί ὑπερχρονική¹¹. Περισσότερο ξεκάθαρη θά γύνει αὐτή ἡ πεποίθηση σέ δύο "μακιαβελικούς", τόν Bodin καί τόν Bacon. Ὁ Γάλλος ἐκπρόσωπος τῆς "τρίτης τάξης" στό κοινοβούλιο τῆς χώρας του ξεχώριζε αὐστηρά τήν ἀναλλοίωτη ἠθικότητα ἀπό τῇ μεταβαλλόμενη πολιτικῇ πραγματικότητα καί τό "θετικό δίκαιο" πού τήν ἐκφράζει¹². Ὁ Ἀγγλος Lord of Verulam ἀπομακρύνει τήν πρόοδο τῶν τεχνολογικῶν μέσων, πού περιγράφει μέ ζωηρά χρώματα στό οὐτοπικό σχεδίασμα τῆς "Νέας Ἀτλαντίδας"¹³, ἀπό τόν κοινωνικό καί πολιτικό χῶρο, πού ὀφείλει νά μένει ὁ ἴδιος στίς βασικές του δομές¹⁴. Στό Machiavelli ἡ διπολικότητα τῶν "καιρῶν" καί τοῦ "ἀνθρώπου" δέ συνδέει μόνο τήν ἀναγκασιότητα μέ τήν ἐλευθερία, ἀλλά ἐξηγεῖ καί τήν αἰτία γιά τήν ὁποία ὁ συγγραφέας τοῦ "Ἡγεμόνα" θεωρεῖ ὡς ἀναπόφευκτη τήν ἀνόρθωση τῆς πατρίδας του. Ἀνστά χρόνια του ἡ Ἰταλία ὑπῆρξε τό θύμα τῶν "καιρῶν", τό ἀνθρώπινο δυναμικό τῆς ὅμως προεξοφλεῖ τήν ἀγωνιστική συσπείρωση — κάτω ἀπό τόν ἴδιο ἀρχηγό — γιά τήν αὐτόνομη παρουσία τῆς στόν πολιτικό χῶρο τῆς Εὐρώπης.

Ἡ ὀρθή ἀντιμετώπιση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας ("ἂν μελετήσῃ κανεῖς ὅλα τά ἀνθρώπινα")¹⁵ ἐξαντλεῖται στή γνώση τοῦ παρελθόντος, τήν ἐκύγνωση τοῦ παρόντος καί τήν πρόγνωση τοῦ μέλλοντος. Ὁ κοινός παρονομαστής τῶν τριῶν αὐ-

τῶν διεργασιῶν ἔχει γνωστικό χαρακτήρα, ἐφόσον αὐτές ἔχουν ὡς ἀντικείμενό τους πῶς ἐκδηλώνεται ἡ ἀνθρώπινη "οὐσία" στό πέρασμα τῶν αἰώνων. Βρισκόμαστε στήν ἐποχή πού καμαρώνει γιά τό ἄπλετο πῶς πού ρίχνει σ' ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς δραστηριότητος τῶν ἀνθρώπων. Στό πεδίο τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας ἡ ἀνάδυση τῆς ἀρχαιότητος στόχευε τή διάλυση τοῦ μεσαιωνικοῦ μεγαλείου, πού μέ τά σκοτάδια του εἶχε ἐμποδίζει κάθε δημιουργική πνευματική καρποφορία. Ὁ Machiavelli, μέ τή συνολική του ἱστορική ὄραση, δέν κατορθώνει νά ταυτίσει τήν ἀνθρώπινη "οὐσία" μέ τό "σύνολο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων"¹⁶. Πρῶτα γιὰ τόν ἀπασχολοῦν οἱ ἐναλλαγές στή μορφή τοῦ πολιτεύματος, ὅπως διαπιστώσαμε παρᾶν, κι ἀκόμη γιὰ τό πρόβλημα τῆς ἡγεμονίας συναρτᾶται μέ τήν ἐμφάνιση ἑνός ἀνθρώπου καί ὅχι μιᾶς κοινωνικῆς τάξης. Ὅμως ἡ γνώση τῆς ἱστορίας, ἔστω καί μ' αὐτό τό πρίσμα ἀποκτημένη, μετασχηματίζεται στή φιλοσοφική σκέψη τοῦ συγγραφέα τοῦ "Ἡγεμόνα" σέ πολιτική δύναμη. Ἐτσι συμπορεύεται μέ τή χαρακτηριστική προτίμηση τῆς μεταμεσαιωνικῆς ἐποχῆς νά ἐγκαταλείπει τό μεταφυσικό προσανατολισμό τῆς "θεωρητικῆς ζωῆς", ὅπως γινόταν στοὺς "σκοτεινοὺς αἰῶνες" μέ τήν ἀναζήτηση τοῦ "ὑπερφυσικοῦ φωτός"¹⁷, καί νά φέρνει στό προσκήνιο τή "vita activa"¹⁸. Ἡ ἐξουθένωση τῆς ἐπιπολαιότητος καί ὁ συντονισμός τῶν δυνάμεων γιά τήν ἐπίτευξη ἑνός στόχου συνταιριάζει διαλεκτικά τή θεωρητική πρόβλεψη μέ τή δράση πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ἐκπλήρωσή της. Ὅπως πολύ ὀρθά τόνιζε σ' αὐτό τό σημεῖο ὁ Gramsci, ἡ "ταύτιση θεωρίας καί πράξης εἶναι ἓνα κριτικό γεγονός, ὅπου ἡ πράξη ἀποδείχνεται λογική καί ἀναγκαῖα ἢ ἡ θεωρία ρεαλιστική καί λογική"¹⁹. Ὁ Machiavelli σημειώνει πῶς "ὅλα τά πράγματα τοῦ κόσμου, σέ κάθε ἐποχή, ἔχουν τήν ἀντιστοιχία τους μέ τοὺς ἀρχαίους χρόνους", ἐφόσον "ὅλα τά κάνουν ἄνθρωποι πού ἔχουν καί εἶχαν πάντοτε τά ἴδια πάθη"²⁰. Ἐτσι "ὁ κοινὸς ἐξετάζει μέ ἐκμέλεια τά περασμένα", μπορεῖ εὐκολά νά "προβλέπει καί τά μελλούμενα"²¹. Ὄταν δέν ὑπάρχει καμιὰ "ἀντιστοιχία" ἀνάμεσα στό σήμερα καί τό χτές, τότε ὀφείλει νά ἐκτιμήσει "κάτι τό νέο, μέ βάση τήν ὁμοιότητα τῶν περιστάσεων (accidenti)"²². Ὁ Machiavelli ἐξειδικεύει αὐτή τή χρησιμοποίηση τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου στήν ὀρθή ἀσκηση τῆς διπλωματίας, πού ἔχει ὡς κύρια ἀποστολή της νά "ὑποθέσει εὐστοχα τά μελλοντικά πράγματα (le cose future)"²³, ὅταν δηλαδή συνδυάζει τήν ὑπόθεση μέ τή σωστή κρίση²⁴. Ἄν πραγματικά ἡ ἱστορία "εἶναι ἡ δασκάλα τῶν πράξεών μας"²⁵, αὐτό θά πρέπει νά φανεῖ ὅχι μόνο στή γραπτή παρουσίαση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος, ἀλλά καί

στήν ἴδια τὴν ἐκτύλιξη τῶν διεργασιῶν τοῦ παρόντος, πού κινεῖται πρὸς τὸ μέλλον. Στὰ ἀδιέξοδα τοῦ παρόντος βρίσκεται κάθε φορά ὁ σταυρός τῆς ἱστορίας. Ὁ Φλωρεντινὸς φιλόσοφος πού ἐνδιαφέρεται νὰ ἐνθουσιάσει τὸ "πνεῦμα τῶν νέων"²⁶ δέ μοιάζει μέ τοὺς κακορίζικους γέρους²⁷, πού κατηγοροῦν ἀσύστολα τὰ σημερινὰ γιὰ νὰ ἐπαινέσουν ἄκριτα τὰ περασμένα, ἀλλὰ προσπαθεῖ ν' ἀντιπαραθέσει τὴ "virtū" τῶν ἀρχαίων στὴ "φauλότητα (vizio) πού τῶρα βασιλεύει"²⁸. "Ἐτσι ἐλπίζει πὺς θὰ ἀποφύγουν, "μόλις ἡ τύχη τοὺς προσφέρει τὴν εὐκαιρία (occasione)"²⁹, τὴ δεύτερη γιὰ νὰ μιμηθοῦν τὴν πρώτη.

Ἡ "φύση τοῦ πράγματος (la natura delle cose)"³⁰, ὡς ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, προσγελώνει τὸ μελετητὴ τῆς στοῦ παρόν πού, βέβαια, ριζώνει στοῦ παρελθόν καὶ ἐγκυμονεῖ τὸ μέλλον. Ἡ γνώση τῆς ἱστορίας πού πέρασε, μέσα ἀπὸ τὰ γόνιμα ἐρεθίσματα τῆς τωρινῆς ζωῆς, προδιαγράφει σέ μεγάλο βαθμὸ καὶ τὴ μελλοντικὴ πορεία τῶν γεγονότων. Τὸ "χειροπιαστό" ὅμως σημεῖο τοῦ χρόνου εἶναι οἱ ἐπίκαιρες ἀνησυχίες καὶ τὰ ἄλυτα προβλήματα, πού συγκλονίζουν τὸν ἄνθρωπο μιᾶς ὁρισμένης ἐποχῆς. Ἀκριβῶς ἡ προοπτικὴ γιὰ τὴν ὑπέρβασή τους δέ βασίζεται στὴν ἐφησυχασμένη προσδοκία μιᾶς καλύτερης ζωῆς οὔτε στὴ μάταιη νοσταλγία τοῦ "καλοῦ καλοῦ καιροῦ", ἀλλὰ προϋποθέτει τὸ ξύπνημα τῶν συνειδήσεων καὶ τὴν ὀλοκληρωμένη σύλληψη τῶν προβλημάτων, ἀπὸ τὰ αἷτια ὡς τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη ἐκλύσή τους. Ὁ Machiavelli δέ συμφωνεῖ μέ τὸ συμπατριώτη του Lorenzo il Magnifico πού τραγουδάει:

"στό αὖριο ἄς γύνει ὅ,τι θέλει.

Ὅποιος θέλει νὰ χαρεῖ, ἄς χαρεῖ:

κανεὶς δέν ξέρει τί θὰ γύνει ἀργότερα"³¹.

Οὔτε πάλι συγκατανεύει στὴν ἄποψη τοῦ Guicciardini, πὺς "γιὰ τ' ἀπρόβλεπτα γεγονότα τοῦ μέλλοντος δέν ὑπάρχει σταθερὴ ἀλήθεια"³². Ἡ "τύχη" πού ἐπικαλεῖται ὁ Φλωρεντινὸς ἱστορικός³³ ἔχει διαφορετικὴ σημασία στόν κόσμο τοῦ Machiavelli, ἐφόσον ὑκονοεῖ τὸν κρυφὸ νομοτελειακὸ ρυθμὸ τῆς ἱστορίας καὶ ὄχι τὴν ἀπουσία του σ' ἔνα γίνεσθαι χωρὶς νόημα.

Ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπου νὰ προσδιορίσει τὴν ὑπαρξή του μέσα σέ μιὰ κοινωνία, ὅπως ἡ μεταμεσαιωνικὴ (πού χαρακτηρίζεται γιὰ τὺς ἀπρόοπτες ἀλλαγές καὶ τὺς ἀπότομες διακυμάνσεις στὴν προσωπικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῶν μελῶν τῆς), τὸν ὁδηγεῖ σ' ἔνα κλίμα μελαγχολίας. Αὐτὴ ἡ βαρύθυμη ἐσωστρέφεια, ὅπως πίστευαν στὴν Ἀναγέννηση, συγκλονίζει ἐκεῖνα τὰ ἄτομα πού γεννηθήκαν

στον άστερισμό του Σατούρνου³⁴. Σύμφωνα έδω ύποκρύπτεται ένας πολιτικός λόγος ντυμένος μέ άστρολογικό μανδύα, όπως άλλωστε συνήθιζαν τότε, έφθσον ή νοσταλγία τους αναφέρεται στη μακάρια — μά ανέκκλητη — "ίσονομία του Κρόνου"³⁵. Γιατί, έναν αιώνα αργότερα, ο Richelieu διαπίστωνε πώς ή μελαγχολία διακατέχει τίσ "κατώτερες λαϊκές τάξεις"³⁶ και ο R. Burton μιλούσε για τήν πολιτική της μορφή, που οφείλεται στην έλλειψη καλών νόμων³⁷. 'Ο Machiavelli όμως, αν και απογοητεύεται από τό γεγονός ότι καθυστερεί νά πραγματοποιηθεί ο σχεδιασμός του, νομιμοποιεί τή δυσυπόστατη φύση τών ανθρώπινων, τόν άνήφορο και τόν κατήφορο τής ιστορίας³⁸, για ν'άπαιτήσει από τούς συγχρόνους του τήν κατάκτηση μιας "άληθινής πολιτικής ζωής (vivere politico) και μιας άληθινής ήσυχίας"³⁹. Στόχος του είναι ή αλλαγή "για τή σωτηρία και όχι για τήν καταστροφή"⁴⁰ μέ τήν έννοια πώς ή ανανέωση θα πραγματοποιηθεί ως ανάκτηση τών "πρώτων αρχών"⁴¹ που χαρακτήριζαν τή ρωμαϊκή αρχαιότητα, όταν δηλαδή ή πατρίδα του ζούσε περήφανη και ανεξάρτητη. Μολονότι νομίζει πώς οί "νεωτερισμοί κάνουν άλλοπρόσαλλους τούς ανθρώπους"⁴² και πώς "είναι άδύνατο νά συντάξεις μία αιώνια πολιτεία"⁴³, έχει τό θάρρος νά δηλώσει πώς ή "σκιά τής αρχαίας μορφής"⁴⁴ τής 'Ιταλίας θα δώσει τό σήμα για τήν πραγματική αναγέννηση ("rinnoiazione")⁴⁵, άρκει νά έξευρεθοϋν τά άπαραίτητα μέσα για τήν υλοποίηση του σχεδιασμού του. Τό "πολιτικό του μανιφέστο"⁴⁶, βέβαια, θα αναμένει για πολλούς αιώνες τόν έκπληρωτή του.

Συχνά ο Machiavelli έπιχειρούσε "προγνώσεις"⁴⁷ μέ βάση τή συνολική έκτίμηση τών ιστορικών γεγονότων, όπως αυτά δημιουργήθηκαν, έπηρεάζουν τό παρόν και τό μέλλον. 'Η πρόβλεψη θεμελιώνεται θεωρητικά, όπως είδαμε παραπάνω⁴⁸, στην άποδοχή τής όμοιόμορφης έκδήλωσης τής ανθρώπινης φύσης μέσα από τίσ αλλαγές τών καιρών. Βέβαια ο συγγραφέας τών "Διατριβών" δέν ακολουθεί έδω τή μεσαιωνική αντίληψη για τό παρόν ως μοναδική διάσταση του χρόνου, όπως για παράδειγμα ύποστήριζε έναν αιώνα νωρίτερα ο Cusanus: "τό παρελθόν και τό μέλλον άποτελοϋν τήν εξήγηση του παρόντος"⁴⁹. Δίνει συγκεκριμένο πολιτικό περιεχόμενο στην ιστορική πρόγνωση και συγκεκριμένες ώφέλειες προσδοκά από τήν έκτυχία της. "Αν ή ιστορία δημιουργείται από τήν ίδια ανθρώπινη φύση", αυτό θα σήμαινε και ότι — σ'αυτό τό σημείο κυοφορείται ή "πολιτική αριθμητική" που τήν καλλιέργησε έναν αιώνα αργότερα ο W. Petty⁵⁰ — ύπάρχει μία όμοιότητα ανάμεσα στα διάφορα στάδια τής εξέλιξής της που καθορίστηκαν μέ γνώμονα τίσ

πολιτειακές μεταβολές⁵¹. Οί "ἔδριοι πόθοι καί οἱ ἔδριοι διαθέσεις τῶν λαῶν"⁵² κἀνοῦν ἔγκυρη τήν ἱστορικὴ πρόβλεψη. Ἔτσι ὁ φιλόσοφος καί διπλωμάτης τῆς φλωρεντίας, ἀφαιρώντας ἀπὸ τῆ γήινη ἐπιφάνεια κάθε ἐξωκοσμικὴ ἐπέμβαση καί μελετώντας τὴν ἀνθρώπινη "φύση" μέσα στὰ ἱστορικὰ της δεδομένα, ἐγκαταλείπει μιὰ στρατηγικὴ γιὰ τὴν κατάκτηση τοῦ μέλλοντος. Μετὰ τὸν Hobbes⁵³, πού προϋποθέτει τὴ μακιαβελικὴ σκέψη, ὁ Condorcet, ὁ Saint-Simon⁵⁴ καί ὁ Comte⁵⁵ προσπαθοῦν νὰ συγκροτήσουν μιὰ ἐπιστῆμη πού θὰ προβλέπει τὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρώπινου γένους⁵⁶. Μόνο πού τώρα ἡ ἰδεολογία τῆς προόδου, στήν ἀνοδικὴ φάση τῆς ἀστυκῆς τάξης, θὰ ἀχρηστέψει τό σχετικὸ θεωρητικὸ ὑπόβαθρο τοῦ Machiavelli καί θὰ κατανοεῖ στό ἐξῆς τὴν ἱστορία ὡς ἀέναη ἀλλαγὴ καί τῆς ἔδριας τῆς ἀνθρώπινης "φύσης" — δηλαδή τῶν συγκεκριμένων ἱστορικῶν συνθηκῶν τῆς συμπεριφορᾶς, πού ἀναπτύσσουν οἱ τάξεις τῶν διαδοχικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν.

1. Della vita civile, ὁ.π., σ. 57.

2. Γιά τό ρόλο τῆς τύχης στό μεσαιωνικό κόσμο βλ. A.Doren, Fortuna im Mittelalter und in der Renaissance, "Bibliothek der Warburg Institut, Vorträge", τ. 2 (1924), σ. 71κκ., K. Hampe, Zur Auffassung der Fortuna im Mittelalter, "Archiv für Kulturgeschichte", τ. 17(1927), σ. 20κκ., H.R.Patch, The Goddess Fortuna in Medieval Literature (Cambridge, Mass. 1927). Γιά τό ρόλο τῆς στήν 'Αναγέννηση βλ. Cioffari, (1947), σ. 59κκ. καί τή διατριβή τοῦ Kerr (1956).

3. Summa, I^a, qu. 14, art. 13, ad Resp. (τ. 1, σ. 86).

4. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 56 καί 58, σ. 139 καί 141 (τ. Α', σ. 375 καί 382), τοῦ Ἰδίου, A R. Becchi (9-3-1498), Opere, σ. 1010 (τ.Β', σ. 351).

5. Machiavelli (1513-1521), l. II, pr., σ. 144 (τ. Α', σ. 386).

6. Machiavelli (1513-1521), l. III, c. 8, σ. 212 (τ. Α', σ. 470)· πρβλ. l. III, c. 8, σ. 213 (τ. Α', σ. 471/472): "considerare le qualitā de' tempi", τοῦ Ἰδίου (1513), c. 25, σ. 295/296 (τ. Α', σ. 272/273).

7. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 11, σ. 95 (τ. Α', σ. 321). Πρβλ. μιᾶ παρόμοια ἀντίληψη τοῦ Guicciardini, Ricordi (1528-1530, μτφρ. K. J. Partsch, Bern ²1946), σ. 34/35.

8. Machiavelli (1513), c. 15, σ. 280 (τ. Α', σ. 267/268): "le condizioni umane", c. 25, σ. 296 (τ. Α', σ. 273), τοῦ Ἰδίου (1513-1521), l. III, c. 9, σ. 213 (τ. Α', σ. 472). Πρβλ. καί τήν παρατήρηση τοῦ Moulakis (1976), σ.147: "Die Natur wird nirgends definiert oder etwa ontologisch bestimmt".

9. Βλ. παραπάνω σ, 12.

10. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 3, σ. 81 (τ. Α', σ. 298). 'Η φράση "veritas filia temporis" ἀνήκει στόν A. Gellius (Noct. Att., XII, 11) καί χρησιμοκοιέται εὐρύτατα στήν 'Αναγέννηση: Erasmus, Vives, Da Vinci, Castiglione, Rabelais, Bruno, Galilei, Bacon. Βλ. σχετικά G. Gentile, Veritas Filia Temporis, στό: Il Pensiero Italiano del Rinascimento (Firenze ³1940), σ. 331κκ., F. Saxl, Veritas Filia Temporis, στό: Philosophy and History. Essays presented to Ernst Cassirer (Oxford 1936), σ. 23κκ., Buck, Aus der Vorgeschichte, ὁ.π., σ. 534κκ. Γιά τῶς πολλαπλές ἀπεικονίσεις αὐτοῦ τοῦ θέματος βλ. ἐνδεικτικά E. Panofsky, Studies in Iconology (New York 1939), σ. 69κκ.

11. Γιά τήν ἀπόληξη τῆς ἀντίληψης αὐτῆς, πού ἀναπτύχθηκε ἀπό τή γερμανι-

κή φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὸ 19^ο αἶώνα, βλ. O. Spengler, Der Untergang des Abendlandes, τ. Α (1918, München ⁸¹1950), σ. 41κκ.

12. Methodus, ὁ.κ., σ. 28κκ.

13. Ὁ.κ., σ. 51κκ.

14. Βλ. Νούτσου, Οὐτοπία καὶ ἱστορία, σ. 56κκ.

15. Machiavelli (1513-1521), λ. I, c. 6, σ. 85 (τ. Α', σ. 307). Ἐκδόωξη τοῦ φλαρεντινοῦ συγγραφέα ἦταν νά γίνεται "più discorso e giudizio" (1513-1521), λ. I, pr., σ. 76 (τ. Α', σ. 285).

16. Ὅπως π.χ. προτείνει ὁ Gramsci (1932-1934), σ. 1599, ἀκολουθώντας τὴν 6^η θέση γιὰ τὸ Feuerbach τοῦ Marx (MEW, τ. 3, σ. 6).

17. Βλ. παραπάνω σ. 93, 107.

18. Βλ. Machiavelli (1513-1521), λ. II, c. 2, σ. 148κκ. (τ. Α', σ. 396κκ.) καὶ παραπάνω σ.

19. Quaderni del carcere, τ. 3, σ. 1780.

20. Machiavelli (1513-1521), λ. III, c. 43, σ. 250 (τ. Α', σ. 507)· πρβλ. τοῦ Ἰόλου (1503), σ. 14 (τ. Α', σ. 211). Πρβλ. Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ὁ.κ., σ. 71: "ὁ στοχαστικὸς δι' αὐτῆς [τῆς ἱστορίας τῶν προγόνων μας] προβλέκει σχεδόν τὰ μέλλοντα, ἐκελὼ οἱ ἄνθρωποι ὅταν εὐρίσκωνται εἰς τὰς ἰδίαις περιστάσεως, πάντοτε ὅλοι κάμνουσι τὰ ἴδια πράγματα". Γιὰ τὸν ἀκόηχο τῆς γνωστῆς ἀκοφῆς τοῦ Θουκυδίδου (I, 22, 4) βλ. παραπάνω σ. 112 (σημ. 23).

21. Machiavelli (1513-1521), λ. I, c. 39, σ. 122 (τ. Α', σ. 356).

22. Machiavelli (1513-1521), λ. I, c. 39, σ. 122 (τ. Α', σ. 356).

23. Machiavelli (1509), σ. 68 (τ. Α', σ. 239/240).

24. Machiavelli (1522), τ. Β', σ. 126.

25. Machiavelli (1503), σ. 14 (τ. Α', σ. 211).

26. Machiavelli (1513-1521), λ. II, pr., σ. 146 (τ. Α', σ. 389).

27. Machiavelli (1513-1521), λ. II, pr., σ. 145 (τ. Α', σ. 388).

28. Machiavelli (1513-1521), λ. II, pr., σ. 146 (τ. Α', σ. 388/389).

29. Machiavelli (1513-1521), λ. II, pr., σ. 146 (τ. Α', σ. 389).

30. Machiavelli, A Fr. Vettori (31-1-1515), σ. 1191 (τ. Β', σ. 403).

31. Canzone di Bacco (c. 1473), Opere (ἐκδ. L. Cavalli, Napoli χ.χ.), σ.

32. Ricordi, ὁ.κ., σ. 36, 37. Γιά τίς προϋποθέσεις αὐτῆς τῆς θεώρησης βλ. L. Baudry, *La querelle des futur contingents*. Louvain 1465-1475 (Paris 1950).

33. Ricordi, ὁ.κ., σ. 38.

34. M. Ficino, *De triplice vita* (1489), *Opera omnia* (1561, Basileae 1576), σ. 149. Γιά τήν ταύτιση τοῦ Saturnus μέ τό νοῦ βλ. Macrobius, *Comment. in Somnium Scipionis* I, 12-14, γιά τήν ἀκοφῆ τῶν πλατωνιστῶν τῆς φλωρεντίας ὅτι τά καλόιά τοῦ Σατούρνου θ' ἀφιερωθοῦν στή "vita contemplativa" βλ. E. Panofsky, *Studies*, ὁ.κ., σ. 209.

-35. Βλ. τήν ψυχολογική θεώρηση αὐτῆς τῆς ἀντίληψης τοῦ πρότερου οἱ E. Panofsky - F. Saxl, *Dürer's "Melancholia I"*. Eine quellen-und typengeschichtliche Untersuchung (Leipzig-Berlin 1923).

36. *Testament politique* (1633, ἔκδ. L. André, Paris 1947), σ. 28. Πρβλ. Montesquieu, *De l' Esprit des Lois* (1748, Genève ² 1749), σ. 361 καί 486.

37. *The Anatomy of Melancholy* (1621, ἔκδ. J.K. Peters, New York 1979), σ. 24.

38. Machiavelli (1513-1521), l. II, pr., σ. 145 (τ. Α', σ. 386), l. I, c. 6, σ. 86 (τ. Α', σ. 309).

39. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 6, σ. 86 (τ. Α', σ. 309).

40. Machiavelli (1513-1521), l. III, c. 1, σ. 195 (τ. Α', σ. 435).

41. Machiavelli (1513-1521), l. III, c. 1, σ. 195 (τ. Α', σ. 435).

42. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 25, σ. 109 (τ. Α', σ. 336/337).

43. Machiavelli (1513-1521), l. III, c. 17, σ. 223 (τ. Α', σ. 482), l. III, c. 22, σ. 229 (τ. Α', σ. 486).

44. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. 25, σ. 108 (τ. Α', σ. 336).

45. Machiavelli (1513-1521), l. III, c. 1, σ. 195 (τ. Α', σ. 435).

46. Gramsci (1932-1934), σ. 155.

47. Machiavelli (c. 1520), σ. 31 (τ. Β', σ. 25): "pronostico".

48. I. 124κκ.

49. *De docta ignorantia*, l. II, c. III, *Opera omnia*, τ. 1 (ἔκδ. E. Hoffmann-R. Klibansky, Lipsiae 1932), σ. 69. Βλ. καί Νούτσου, 'Ο νομιναισμός, σ. 79κκ.

50. *Political Arithmetik* (London 1691). Γιά τίς ἀντίστοιχες ἐπιδόσεις τοῦ "ἀντικαταβελήκοῦ" I. Gentillet βλ. M.Z. Davis, *Sixteenth-Century French Arithmetics on the Business Life*, JHI, τ. 21 (1960), σ. 18κκ.

51. Βλ. παραπάνω σ. 106κκ.
52. Machiavelli (1513-1521), λ. I, σ. 39, σ. 122 (τ. Α', σ. 356).
53. Human Nature (1658), The English Works, έκδ. W. Molesworth, τ. IV (London 1840), σ. 16. Βλ. καὶ τὴν συσχέτισιν πού ἐπιχειρεῖ ὁ L. Strauss, Hobbes' politische Wissenschaft (Neuwied-Berlin 1965), σ. 82κκ.
54. Mémoire sur la science de l'homme (1813), Œuvres, έκδ. E. Dentu, τ. 11 (Paris 1876:1966), σ. 9,17,29.
55. Cours de philosophie positive, τ. 1 (Paris 1830), σ. 57κκ. Γιά τή σχέ-ση τοῦ Comte μέ τό Machiavelli βλ. J.St.Mill, Auguste Comte and Positivism (1865), Collected Works, έκδ. J.M.Robson, τ. 10 (Toronto-London 1969), σ. 290.
56. Condorcet, Esquisse d'un tableau historique de progrès de l'esprit humain (1794, έκδ. O.H.Prior-Y.Belaval, Paris 1970), σ. 203.

[illegible]

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΜΑΚΙΑΒΕΛΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ

Paris 1942, p. 193.

"Ὅθεν ἡ πόλις [ἡ Φλωρεντία] εὐδαιμονεῖ, εὐανδρεῖ δ' ἔς
τά μάλιστα καὶ τῇ πολυανθρωπείᾳ ἐναβρύνεται, ἐπιτηδεύμα-
τα μὲν χειρῶν, ὅσα δι' ἐρύων καὶ σπηρικῶν ὑφασμάτων, ὅ-
σα δέ διὰ σιδήρῳ καὶ ἐτέρας ὁποιασοῦν ὕλης ὑπερφερόντως
ἐργάζονται..."

Νίκανδρος Νούκιος, Ἀποδημία Γ 101
(Ἔκδ. J.-A. de Foucault, Paris 1962), σ.193.

12. Η ΣΤΟΙΧΕΙΩΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΙΤΙΚΗΣ

Μεγαλύτερη σημασία θά είχε, νομίζουμε, για την κατανόηση και αξιολόγηση του μακιαβελικού σχεδιασμού ή προσπάθεια να έπλημανθοῦν οί στιγμές της αυτοκριτικής του Φλωρεντινού συγγραφέα και να συσχετισθοῦν μέ τά γενικότερα ιστορικά δεδομένα, πού δέν επέτρεψαν να πραγματοποιηθεῖ στήν ὥρα της ἡ ἔνωση και ἡ ἀπελευθέρωση της Ἰταλίας. Ἐν ἄρκεσθούμε μόνο στήν παρουσίαση τῶν ιστορικῶν αἰτιῶν — αὐτό ἀποτελεῖ μάλλον ἔργο ιστορικοῦ — πού ὁδήγησαν στή μακρά καὶ καθυστέρηση της ἐθνικῆς ἀποκατάστασης τοῦ ἰταλικοῦ λαοῦ, τότε θά μειωθεῖ ἡ προσωπική συμβολή τοῦ Machiavelli στή διάγνωση καὶ ἐπίλυση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος. Ἐν πάλι ἐπιμείνουμε ἀποκλειστικά στό τελευταῖο σημεῖο, δηλαδή στήν προσωπική συμβολή τοῦ Machiavelli, τότε κινδυνεύουμε να θεωρήσουμε τή μακιαβελική σκέψη σάν περιθωριακή ἔκφραση τοῦ δημιουργοῦ της καὶ ὅχι ὡς θετική ἀνταπόκριση στά προβλήματα πού ἀντιμετώπιζε ἡ ἐποχή καὶ ὁ τόπος του. Γι' αὐτό ἡ συνεκτίμηση τῶν στοιχείων της προσωπικῆς αυτοκριτικῆς μέ τήν ιστορική αἰτιολόγηση της ἀναβολῆς, πού γνώρισε ὁ σχεδιασμός τοῦ Φλωρεντινοῦ φιλοσόφου, θά δείξει πληρέστερα τόν τρόπο σύμπλευσης τοῦ πολιτικοῦ ρεαλισμοῦ μέ τήν οὐτοκική διάσταση στό ἔργο του.

Ἡ προτροπή τοῦ Machiavelli να "σκεφθούμε νέες μορφές διακυβέρνησης"¹ ἀρχίζει να γίνεται πράξη ἀπό τόν ἴδιο μέ τήν ἐξέταση τοῦ πολιτεύματος πού κρίνει ἀναγκαῖο γιά τήν ἄμεση ἀνόρθωση της Ἰταλίας. Ἡ ἐκλογή τῶν προτύπων πού πρέπει να μιμηθεῖ ὁ ἡγεμόνας, τά χαρακτηριστικά του προσόντα καὶ οἱ αὐξημένες (ἢ καὶ αὐθαίρετες) δικαιοδοσίες πού θ' ἀποκτήσει, ἀφήνουν τελικά μέτωπο τό μεγαλεπήβολο σχέδιο τοῦ Φλωρεντινοῦ συγγραφέα, ἐφόσον δέν ἀσχολεῖται μέ τήν ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων, πού θά κάνουν δυνατή τήν ἐμφάνιση τοῦ ἡγέτη (στά πλαίσια, ἐννοεῖται, ἐνός "Principato")² καὶ τήν ἐπιτέλεση της ἐθνικῆς του ἀποστολῆς. Οἱ διάσκαρτες στά ἔργα του παρατηρήσεις γιά τή γέννηση καὶ τή σημασία τοῦ φαινομένου της μοναρχίας σέ εὐρωπαϊκό ἐπίπεδο διακρίνονται γιά τό στενό τους ἐμπειρισμό, πού ἀποκλείει τήν ἐξακρίβωση τῶν αἰτιῶν καὶ τήν αξιολόγηση τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ μοναρχικοῦ θεσμοῦ. Ἡ ἴδια τάση φανερώνεται καὶ ὅταν θεωρεῖ ἀναγκαῖα τήν παρουσία τοῦ ἡγεμόνα γιά τήν ἀνόρθωση της πατρίδας του, χωρίς να προσδιορίζει ἐπαρκῶς τίς συγκεκριμένες

κοινωνικές δυνάμεις του τόπου του, που μπορούν να στηρίξουν την Ιταλική μοναρχία στην προσπάθειά της να καταργήσει τα προνόμια των φεουδαρχών, να κατοχυρώσει την ανεμπόδιστη οικονομική δραστηριότητα των αυτοδημιούργητων αστών και να σταθεροποιήσει τη θέση της στον ανταγωνιστικό στίβο των ευρωπαϊκών κρατών. Η έκκληση των στίχων του Πετράρχη³ ή ο ελεύθερος σχολιασμός της ιστορίας του Τίτου Λίβιου⁴ εντάσσεται βέβαια στον ιδεολογικό όπλισμό που συνοδεύει τό σχεδιασμό του Machiavelli, χωρίς όμως να διερευνώνται οι συνθήκες που κάνουν έκκαιρη την πνευματική κληρονομιά του τόπου του. Η εύχереλα που τον χαρακτηρίζει στο να φέρνει (μέ γνώμονα τό "riscontro"⁵ της σύγχρονης μέ την αρχαία ιστορία) τό παρελθόν κοντά στο παρόν και να επικειρετ έτσι την πρόγνωση του μέλλοντος προσφέρει στο συγγραφέα του "Ηγεμόνα" τή δυνατότητα για μιá συνολική ματιά της ιστορίας, ένω όμως του διαφεύγουν οι καίριες λεπτομέρειες, που σημαδεύουν έντονα τήν ιδιαιτερότητα των ιστορικών εποχών (π.χ. της ρωμαϊκής άκμης και της μεταμεσαιωνικής Ιταλικής παρακμής).

Τίς οικονομικές προϋποθέσεις του σχεδιασμού του, παρ'όλες τίς έπιμέρους παρατηρήσεις, δέν τίς αντιμετώπιζει μέ πληρότητα στά έργα του. Έτσι τήν έμπορικé ανάπτυξη της άστικής τάξης, που τήν περιγράφει λοχουγάρη στή "Φλωρεντινή ιστορία", δέν τή συνδέει μέ τήν κατάκτηση της κοινωνικής προκοπής και της πολιτικής αυτοδυναμίας της 'Ιταλίας. "Αν και πιστεύει πώς τό κύριο σύμπερασμα των "Διατριβών" του βρίσκειται στή θέση: "όποιος θέλει να οίκοδομήσει μιá δημοκρατία έκει και υπάρχουν εύγενεις (gentiluomini), για να τό εκτιύχει πρέκει πρώτα να τούς εξαφανίσει"⁶, όμως δέν προχωρετ περισσότερο στή διερεύνηση των συνθηκών που θα κάνουν δυνατή τή μετάβαση από τό φεουδαρχικό στον άστικό κοινωνικό σχηματισμό. Έκείσης ό θαυμασμός της αϋτάρκειας είναι αντίστροφα ανάλογος προς τήν ανάπτυξη του έμπορίου, που άποτελοϋσε τήν "πρώτη άναγκαία ύλη για τή διαμόρφωση του κράτους"⁷, όταν μέ τά υπερχόντια ταξίδια ή άνακτυσσόμενη μητρόπολη άπομυζοϋσε τίς χρυσοφόρες άκκιές του "νέου κόσμου". Μέ σκεπτικισμό ό Machiavelli αντιμετώπιζε τίς προθέσεις της Βενετίας για τήν ίδρυση μιáς παγκόσμιας μοναρχίας, έστω κι αν θα ζωντάνευε έτσι τήν έμπεριαιλιστική τακτική της αρχαίας Ρώμης. Βέβαια δέν πρόλαβε να δει πώς στο ύγρό στοιχείο κρίθηκε ή ήγεμονία του "μακιαβελικού" κράτους της Εϋρώπης, της 'Αγγλίας που κατέστρεψε τό 1588 τήν "άήττητη" ισπανική άρμάδα. Αυτό τό γεγονός είχε υπόψη του ό ούτοκιστής J.Harrington, όταν έγραφε πώς ή "θάλασσα έδινε

στήν ανάπτυξη της Βενετίας τούς νόμους, ή ανάπτυξη όμως της Oceana [της 'Αγγλίας] δύνει στή θάλασσα τούς νόμους"⁸. Μετά τόν πόλεμο τών "δύο Ρόδων" καί τή στερέωση της κυριαρχίας τών Tudors ή μοναρχία ἔγινε τό κέντρο καί τό σύμβολο της βρετανικής ἐνότητας⁹. Στήν 'Ιταλία όμως ή μοναρχία δέν παρουσιάστηκε στήν ἐποχή πού οἱ διεκδικήσεις τών ἀνερχόμενων ἀστικῶν δυνάμεων συνδέονταν μέ τή διαμόρφωση ἑνός ἀνεξάρτητου ἐθνικοῦ κράτους. Ὁ Machiavelli εἶδε τή μιᾶ πλευρά, τήν ἀναγκαιότητα τοῦ ἡγεμόνα, καί ἀδιαφόρησε γιά τά κοινωνικά στήριγμα της ἐξουσίας του. Ὅσοι, ἀργότερα, ἀντιμετώπιζαν καί στή χώρα τους ἕνα παρόμοιο πρόβλημα, ὅπως λογουχάρη στή Γερμανία τοῦ Fichte ἢ τοῦ Hegel, ξαναγυρνοῦσαν στό Φλωρεντινό φιλόσοφο, πού "εἶχε καταλάβει ἀκριβῶς τήν ἀνάγκη γιά τή δημιουργία ἑνιαίου κράτους"¹⁰. Ἡ συνειδητοποίηση ἑνός προβλήματος δέ συνεπάγεται πάντα καί τή γνώση τών μέσων γιά τήν ἐπίλυσή του. Καί τοῦτο παρατηρεῖται στό μακιαβελικό σχεδιασμό πού χιτίζεται πάνω σέ πολιτικά καί ὄχι σέ οἰκονομικά καί κοινωνικά θεμέλια. Βέβαια οἱ πολιτικές διαπιστώσεις συνδυάζονται μέ τίς ἀντίστοιχες ψυχολογικές γιά νά ἐξηγηθεῖ γιατί οἱ ἡγεμονίσκοι τών ἰταλικῶν κρατιδίων παραμένουν "φτωχοί, φιλόδοξοι καί δειλοί"¹¹. Ἡ πρόταση της ἄμετρης φιλοδοξίας τους ἢ της πολιτικῆς φοβίας, πού χαρακτηρίζει τούς ἡγέτες τών ἰταλικῶν πόλεων-κρατῶν, δέν ἐπαρκεῖ γιά νά δείξει τά αἷτια της φτώχειας τους.

Τήν οἰκονομική καί πολιτιστική Ἀναγέννηση, πού τήν ἔζησε ὁ Machiavelli, μπορούμε νά τήν ἐντοκίσουμε σ' ὀρισμένες πόλεις της κεντρικῆς καί βόρειας Ἰταλίας. Ἡ πρόωρη οἰκονομική δραστηριότητα, ἀπό τήν ἐποχή τών Σταυροφοριῶν, της Γένουας, της Βενετίας, της Πάδουας καί της Φλωρεντίας ἐπισημαίνεται στά πρῶτα καπιταλιστικά σκηνήματα, πού ὀδηγοῦν στήν πρόσκαιρη ἀκμή τοῦ τραπεζιτικοῦ καί ὄχι στίς καθαρές παραγωγικές ἐπενδύσεις. Ἔτσι οἱ Μέδικοι της γενέτειρας τοῦ Machiavelli ἔχουν τή δυνατότητα νά δανεύζονται τούς ἐμπόλεμους βασιλιάδες της Εὐρώπης καί οἱ μεγάλἐμποροι συγκροτοῦν μιᾶ ἀστική ἀριστοκρατία ("noblesse de robe")¹². Ὅταν οἱ τραπεζίτες της Φλωρεντίας καταστρέφονται - ἄν καί ἡ κυριαρχία τους εἶχε διαφημιστεῖ σάν ἐπιστροφή στά "Saturnia regna"¹³ - καί τό εὐρωπαϊκό χρηματιστήριο (μέ τίς εὐχές της Ἰσπανίας καί της Ἀγγλίας πού τελικά θά ἔχει τόν ἔλεγχό του) μεταφέρεται στήν Ὀλλανδία, θά φανοῦν ἐκδηλα οἱ ἀρνητικές ἐπιπτώσεις πού εἶχε στήν κοινωνική ανάπτυξη τό ἐνισχυμένο ἐμπορομεσολαβητικό κεφάλαιο. Ἡ ἀναδύπλωση τών μεγαλοαστικῶν στρωμάτων

στήν ὕκαιθρο, ἰδιαίτερα μέ τήν "Ἰσπανοποίηση" τῆς 'Ιταλίας στό τέλος τοῦ 16^{ου} αἰώνα, θά ἐξαρτήσῃ τήν οἰκονομική καί κοινωνική ἐξέλιξη τῆς 'Ιταλίας ἀπό τήν ἀγροτική καλλιέργεια καί ὄχι ἀπό τό δυναμισμό τῶν ἀστικῶν κέντρων.

Πολιτικό χαρακτήρα ἔχει, ἐκείνης, ἡ σύγκρουση τοῦ μονάρχη μέ τόν πάπα. Ἀναμφίβολα κάποιες παρατηρήσεις τῶν "Διατριβῶν"¹⁴ ἢ τοῦ "'Ηγεμόνα"¹⁵ δέ φτάνουν νά ἀναλύσουν τό κοινωνικό ὑπόβαθρο τῆς ἀντιδικίας τῶν Γουέλφων μέ τοὺς Γιβελλίνους. Οὔτε πάλι λύνεται τό πρόβλημα μέ τήν ὀλομέτωση ἀλλά προσωπική ἐκίθεση πρός τόν ἐκκλησιαστικό, καί συχνά πολιτικό, ἀρχηγό τῆς χριστιανικῆς Δύσης. Ἡ ὀρθή, βέβαια, παρουσίαση τῶν αἰτιῶν πού ἔκαναν δυνατή τήν ἐξουσία τοῦ πάπα δέν ἀποβλέπει στό σφυροκόπημα τῶν ἐσωτερικῶν καί ἐξωτερικῶν στηριγμάτων τῆς πολιτικῆς του, ἀν καί ὁ μακιαβελικός σχεδιασμός ἔχει μιά ἀνάλογη λανθάνουσα κατεύθυνση. Οἱ ἐπιμέρους διακλισώσεις γιά τό ἠθικό ἐπίπεδο τοῦ ἀνώτατου κλήρου καί τό ρόλο τῆς θρησκείας στή διαμόρφωση τῆς ἀτομικῆς καί τῆς συλλογικῆς συνείδησης ἀποτελοῦν ἀναντίρρητα μιά ἀφετηρία προβληματισμοῦ πού, ὁμως, θά μετατραπῇ σέ ἓνα ἀντικαπικό "ρητορικό στοιχεῖο"¹⁶. Τό Βατικανό καί στίς μέρες τοῦ Machiavelli συνέχισε νά εὐλογεῖ τήν ἐσωτερική διαίρεση τῆς 'Ιταλίας ἐλκίζοντας στή γενική ἀναγνώριση, μέσα ἀπό τόν κατακερματισμό καί τή διαμάχη τῶν κρατιδίων, τῆς δικῆς του "πατρικῆς" ἐξουσίας. Οἱ περισσότερες πόλεις καί ἰδιαίτερα ἡ Βενετία, πού ἀρκετές φορές ἐναντιώθηκε στήν παντοδύναμη θέληση καί τίς αὐθαρεσίες τοῦ Ποντίφηκα, ἐξοβελίστηκαν βαθμιαία ἀπό τό μεσογειακό ἐμπόριο μέ τήν κυριαρχία τῶν Τούρκων στίς περικοχές τοῦ Βυζαντίου, πού κρίν ἀρχίσει ἡ δεύτερη χιλιετηρίδα εἶχε παραχωρήσει στή Βενετία προνόμια καί διευκολύνσεις¹⁷, καί μέ τή διάνοιξη νέων ὑπερκόντιων ἐμπορικῶν δρόμων γιά τήν ἐκμετάλλευση τοῦ "νέου κόσμου". Ὁ πάπας ὑπονόμεισε τήν πανευρωπαϊκή σταυροφορία¹⁸ ἐναντίον τῶν Ἀσιατῶν ἐπιδρομέων, πού σέ λίγο ἔφταναν στά πρόθυρα τῆς Βιέννης. Τό σύμβολο τῆς θρησκευτικῆς ἐνότητας τῆς 'Ιταλίας ἐξακολουθοῦσε, μέ προπέτασμα τήν ἐκκλησιαστική ἐνότητα τῶν χριστιανικῶν κρατῶν, νά εἶναι δέσμιος τῶν ἐξωτερικῶν παραγόντων, πού καθόριζαν τήν εὐρωπαϊκή ἰσορροκία δυνάμεων καί κρατοῦσαν τήν 'Ιταλία σέ μακράωνη διαίρεση.

Οἱ ἀναλύσεις τοῦ Machiavelli γιά τή θέση τῆς πολιτικῆς στήν κρατική καί τήν κοινωνική σφαίρα, ἀν κρίνουμε καί ἀπό τίς κατοκινές ἀπηχήσεις ἢ ἀντιδράσεις, ἔχουν μιά ἀναντικατάστατη ἀξία γιά τή θεώρηση τῶν διεργασιῶν, πού σημειώνονται στό κοινωνικό καί πολιτικό πλαίσιο τῆς δραστηριότητος τῆς ἀνερχό-

μενης άστικης τάξης. 'Η γοητεία της μακιαβελικης σκέψης βασίζεται στην άντι-στροφή κού προτείνει: δέν είναι ή ήθικη, ώς σύνολο παραδοσιακών κανόνων κυρωμένων από την έκκλησιαστική αϋθεντία, κού δημιουργεί την πολιτική, ώς συγκεκριμένη έκφραση της συμπεριφοράς των πολιτών, αλλά ή τελευταία κού προσδιορίζει καί άκομυθοκοιεί τό περιεχόμενο καί τό ρόλο της πρώτης. Βέβαια οί συνέπειες του "πολιτικισμού"¹⁹, αν όνομασθεϊ έτσι ό γιγαντισμός της πολιτικής όταν βεβαιώνει πως αϋτή έχει τό άποκλειστικό προνόμιο νά έξηγεϊ κάθε ανθρώπινη έκδήλωση σαν πολιτική έκλογή, εύκολα έπισημαίνονται στην παράλειψη νά μελετηθεϊ καί ή ύδια ώς προϋόν μιας καθορισμένης ιστορικης στιγμης. Τοϋτο διακρίνεται στο συγγραφέα του "Ηγεμόνα", κού άδυνατεί νά πλησιάσει τις κοινωνικες δυνάμεις κού πραγματοποιούν ό,τι ό ύδιος περιγράφει. Έτσι πιστεύει πως ή ύλοκοίηση του σχεδίασμου του εξαρτάται από τό αν πείσει (μέσα από κολακευτικες προσφωνήσεις των "uomini grandi")²⁰ τό χαρισματικό ήγέτη νά αναλάβει τό έργο της ένωσης καί της άπελευθέρωσης της 'Ιταλίας. 'Ο πολιτικός "βολουνταρισμός" του φιλόσοφου της φλωρεντίας έννοείται πως δέν είναι άρκετός για την έκπλήρωση του σχεδίου του.

Μήπως όμως έχουν καθοριστική σημασία οί άλλες συνιστώσες του μακιαβελικού προγράμματος; 'Ο συγγραφέας της "Τέχνης του πολέμου" βάσιζε την πολιτική δύναμη του 'Ιταλου μονάρχη, σύμφωνα μέ τό γαλλικό πρότυπο, στη συγκρότηση ενός μόνιμου (καί όχι μισθοφορικού) στρατεύματος, κού ό ύδιος θα έλέγχει. 'Η όρθή αϋτή έκτίμηση συνοδεύεται από την ύποβάθμιση του κυροβολικού, όταν έκκαλείται την "άληθινή καί τέλεια άρχαιότητα"²¹, κού δυνάμωσε την κεντρική έξουσία σε βάρος των φεουδαρχικών οϊκων της ένιαίας κιά έκικράτειας. 'Η προτίμηση του πεζικού, κού θα έκανδρωθεϊ από τό ρωμαέο άγροτικό πληθυσμό, έχει καθαρά πολιτική σημασία, έφόσον ό Machiavelli άποβλέπει στον περιορισμό του ίππικού κού καθοδηγεϊται από τους εύγενεις καί τους πατρίκιους των πόλεων, αν κι έδω μπορούν νά ύπογραμμισθοϋν οί ένδεχόμενες κοινωνικες συνέπειες αϋτων των μέτρων²². Έκίσης ή καθιέρωση του "θεϊκού" δικαίου, κού θ' άντικαταστήσει τό "θεϊο δικαιο" διατηρώντας τή θρησκευτική του περιωπή, θεωρείται άποτέλεσμα της μοναρχικης έξουσίας καί όχι προϋπόθεσή της. Δηλαδή κρέπει κρω-τα νά στερεωθεϊ ή μοναρχία στην 'Ιταλία καί μετά νά κυρωθεϊ τό νομικό πλαίσιο της πολιτικης συμπεριφοράς ("vivere politico")²³ των κατοίκων της. 'Η αναβίωση του ρωμαϊκού δικαίου, στο πνεϋμα της γενικότερης στροφης προς τό κα-

ρελθόν, καὶ ἡ ἀναφορά στοὶ κλειστό καὶ ἀμετακίνητο σπαρτιατικὸ κοινωνικὸ σχῆμα ἐπισκιάζουν τὴν ἀνθρώπινη καταγωγή τῆς ὀργανωμένης συμβίωσης καὶ τῶν κανόνων ποὺ ρυθμίζουν τὴν κινήσει της.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά ἡ ἀπαύτηση νὰ διαμορφωθεῖ ἡ κοινὴ γλῶσσα τῶν Ἰταλῶν συνέχιζε μὲ ἀπολυτιστικὴ διεκδίκηση παλαιότερη μὲ νέα ἐπιχειρήματα, ποὺ ἀντλοῦσε ὁ Machiavelli ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς γλωσσικῆς ὁμοιογένειας καὶ τῆς ἰδεολογικῆς ἐνότητας τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ἀναπτυσσόμενου ἐθνικοῦ κράτους. Βέβαια ὁ συγγραφέας τῶν "Διατριβῶν" ὁδηγεῖται σὲ ἀδιέξοδο, ὅταν ἡ ἀνάγκη αὐτῆς συνειδητοποιεῖται ἔγκαιρα στὰ ἀστικά κέντρα ποὺ τὰ θεωρεῖ ὅμως φυτῶρια πολιτιστικῆς διαφθορᾶς. Ἡ μυθοποίηση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀγροτῶν χρωματίζεται μὲ "ἀντι-αστικό" τόνο τὴν φιλοσοφικὴς του ἀναλύσεις, ἂν καὶ ἡ κύρια πρόθεσή του εἶναι νὰ παρακινήσει τὰ ἡγετικά στρώματα τῶν πόλεων στὴν ἐκπλήρωση τοῦ ὁραματισμοῦ του. "Ἐστὶ ἡ θέσις τῆς "virtù" στοὶ κέντρο τῆς μακιαβελικῆς φιλοσοφίας συνδέεται μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς θετικῆς πλευρᾶς ποὺ παρουσιάζει ἡ ἀναπτυσσόμενη ἀστική κοινωνία, ὅταν ἀποκαλύπτει τὴν πλαστικὴ της διάσταση στὴ συγκρότηση τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῶν μελῶν της. Ἡ ἐπύκνωση ἀρετῆ χαρακτηρίζεται τὸν αὐτοδημιουργητὸ ἀστικό στὴν προσπάθειά του νὰ καταργήσει τὰ προνόμια τῶν φεουδαρχῶν καὶ νὰ εὐκολύνει τὴν οἰκονομική του δράση, ποὺ ἀφιερώνεται στὴ μαζικὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή καὶ τὸ εἰσαγωγικὸ ἐμπόριο. Βέβαια στὴν ἔννοια τῆς "virtù" θὰ προσμετρηθεῖ ἀπὸ τὸ Machiavelli ἡ (ἐλληνο)ρωμαϊκὴ της σημασία μὲσα στοὶ γενικότερο ἀρχαιολογιστικὸ προσανατολισμὸ τῆς σκέψης του²⁴. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ ἐπύκνωση τῆς ἀρχαιότητος μορφοποιεῖται τὴν ἀντίδραση, ποὺ ἐκδήλωνε σὲ κάθε της πράξη ἡ ἐθνικὴ ἀστική τάξις τῆς πατρίδας του, πρὸς τὸ "σκοτεινὸ" φεουδαρχικὸ Μεσαίωνα. Τὰ πολλαπλὰ ἀποτελέσματα τῆς "ἀρετῆς", ποὺ περýμενε ὁ φλωρεντινὸς φιλόσοφος, θὰ ἐξαρτηθοῦν ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τῶν ἰταλικῶν κρατιδίων, ποὺ ἐξακολουθοῦσαν τὴ "μικροπολιτική" τοὺς τακτικὴ καὶ ἐξουσιάζονται ἀπὸ τὴν ἀνανεωμένη ἀριστοκρατία.

Τὸ θεωρητικὸ ὑπόβαθρο τῶν ἀναλύσεων τοῦ Machiavelli καὶ εἰδικότερα οἱ φιλοσοφικὲς του θέσεις γιὰ τὴν ἱστορία συνιστοῦν μὲ ἐνιαία ἐκτίμηση τοῦ ἱστορικοῦ γύγνεσθαι. Ἡ γνώσις τοῦ παρελθόντος ὁδηγεῖ στὴ συνειδητοποίηση τῶν προβλημάτων τοῦ παρόντος καὶ στὴν πρόγνωση τῶν μελλοντικῶν διαδικασιῶν. Ἡ ἱστορικὴ φύσις τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου ἀντιμετωπίζεται μέσα ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴν ποὺ παρατηροῦνται στὴν ἐξέλιξη τῶν ὀργανωμένων κοινωνιῶν. Ἀκριβῶς τὴν ἰδιαιτε-

ρότητα της έποχής του ό συγγραφέας τών "Διατριβών" τήν άναγνωρίζει, όταν χρησιμοποιοεῖ τό τριαδικό σχήμα της ίστορίας, πού έπιμερίζεται στήν 'Αρχαιότητα, τό Μεσαίωνα καί τήν 'Αναγέννηση. 'Η ύπεροψία της τελευταίας περιόδου σέ σχέση μέ τό "σκοτεινό" φεουδαρχικό παρελθόν μετριάζεται σημαντικά μέ τήν αντίληψη πώς ή Ίδεια έπιστρέφει στήν προγονική τελειότητα ("antiquità perfetta")²⁵, πού κρυσταλλώθηκε σέ όλες τές εκφάνσεις τοῦ πολιτισμοῦ της Ρώμης. "Ετσι ό Machiavelli υἱοθετεῖ τήν κυκλική θεώρηση της ίστορίας, όταν μάλιστα άπό τούς συγχρόνους του είχε άρχίσει νά κατακτᾶ ἔδαφος ή αντίστροφη άκριβώς εκτίμηση της ιστορικής διαδικασίας, ή γραμμική. 'Αναμφίβολα ή άπλοποίηση καί ή σχηματοποίηση της φιλοσοφίας της ίστορίας, πού έμφανίστηκε στή μεταμεσαιωνική έποχή, μᾶς έμποδίζει νά μελετήσουμε σωστά τές φιλοσοφικές άπόψεις τοῦ φλωρεντινοῦ συγγραφέα, πού τές προβάλλει ως θεωρητικό υπόβαθρο τοῦ σχεδιασμοῦ του καί ταυτόχρονα ως άπόσταγμα της διπλωματικής του σταδιοδρομίας. Γιατί δέν εἶναι ό εκπρόσωπος τοῦ συντηρητικοῦ πνεύματος πού άποδέχεται τήν ἰδέα τοῦ ιστορικοῦ κύκλου γιά νά δικαιολογήσει τή στροφή του πρὸς τό παρελθόν: ό στόχος του βρίσκεται στό παρόν καί οἱ ἐλπίδες του ἀναφέρονται σ' ἓνα καλύτερο μέλλον²⁶. Τό παρελθόν δέ δεσμεύει τή σκέψη του, ἀλλ' άποτελεῖ τήν ἐστία πολλών ἐρεθισμάτων γιά τή συνειδητοποίηση της παρακμῆς τοῦ τόπου του καί τήν ἐκινόηση τών κατάλληλων μέσων, πού θά χρησιμοποιηθοῦν ἔγκαιρα γιά τήν ἀνόρθωσή του. "Όμως ή ἐπιμονή τοῦ Machiavelli στήν εξέλιξη της πολιτειακής δομῆς περιορίζει αἰσθητά τή συλλογική δραστηριότητα τών ἀνθρώπων στό θεσμικό πλαίσιο της κρατικής ἐξουσίας καί στίς ἀλλαγές, πού παρατηροῦνται στόν "ἀτέλειωτο κύκλο" ("a rigirarsi infinito tempo")²⁷ τών πολιτευμάτων στήν κορυφή της πολιτικής ζωῆς. 'Από τήν ἄλλη πλευρά ή ἐπύκλωση της "τύχης" γιά τήν ἐξήγηση αὐτῶν τών ἀλλαγῶν φέρνει στό προσκήνιο τό πρόβλημα της ιστορικής ἀναγκαιότητας, ἔστω καί μ' ἓνα ἀκλοῦκό μοτίβο σκέψης. 'Η βεβαιότητα τοῦ Machiavelli γιά τό ρόλο της "τύχης" στή διαμόρφωση τών ἀνθρώπινων γεγονότων προκύπτει ἀπό τήν ἀναγνώριση τών ὁρίων της ίστορίας καί τών σταθερῶν της σημείων, πού δέν μπορεῖ ό ἄνθρωπος νά τά προσκεράσει. Βέβαια ή συνείδηση αὐτῆς της ἀναγκαιότητας συνδέεται μέ τό αἰσιόδοξο μήνυμα της ἀνόρθωσης της πατρίδας του, ἐφ' ὃσον ἔφτασαν οἱ καιροί πού θά ἐπιτρέψουν τήν ἔνωση καί τήν ἀπελευθέρωση της 'Ιταλίας. 'Ακριβῶς ἐδῶ τό οὔτοπικό στοιχείο τοῦ μακιαβελικοῦ σχεδιασμοῦ γίνεται ἰδιαίτερα ἔντονο, όταν ταυτίζεται ή ὑποκειμενική πρόθεση μέ τήν ἀντι-

κειμενική ανάγκη, χωρίς να έπισημαίνονται οι δυσκολίες που ένδέχεται να μα-
ταιώσουν ή να αναβάλουν τήν έκπλήρωσή του. 'Η πίστη²⁸ στόν έρχομό του ήγεμό-
να μαρτυρεῖ σύγουρα τήν άγωνία του Machiavelli για τό μέλλον του τόπου του,
ένω οι προϋποθέσεις για τήν εύόδωση τής άποστολῆς του άπορρέουν από μιá ὄχι
συνειδητή άκόμη στά εύρύτερα λαϊκά στρώματα άπαύτηση, που συμπορεύεται μέ τίς
γενικότερες κοινωνικές καί πολιτικές διεργασίες στην Εύρώπη. 'Η αντίστοιχία
του μακιαβελικού ὁράματος στην πραγματικότητα τής ιταλικῆς κοινωνίας εἶναι
σχετικά περιορισμένη καί έπομένως ή άναζήτηση τῶν αναγκαίων καί ικανῶν μέσων
για τήν πραγμάτωσή του ὁδηγεῖ σέ μιá "άντι-κοινωνία"²⁹ ὡς προϊόν μᾶλλον μιᾶς
μελετημένης διανοητικῆς σύλληψης. 'Η παρατήρηση του Hume³⁰ πώς ὁ Machiavelli
ἔζησε σέ "πολύ πρῶιμη έποχή" για τή χώρα του έπιβεβαιώνει ἔτσι τήν ὀρθότητά
της, ἄν μάλιστα συνδυασθεῖ μέ τά κατοπινά του παράπονα για τήν ἔλλειψη τῶν
κατάλληλων συγκυριῶν, που θά μπορούσαν νά συντρέξουν στην ὑλοποίηση του σχε-
διασμοῦ του. 'Ακολουθώντας ἓνα ὁρόμο που "κανείς άκόμη δέν τόν περπάτησε"
γνώριζε πώς θ'άποκομίσει "στενοχώρια καί δυσκολία"³¹ καί ἔσως τήν ήθελή ικα-
νοποίηση πώς καινοτόμησε σ'ἓνα χῶρο που έπιβάλλεται νά έρευνηθεῖ μέ "περι-
σσότερη άξιολύνη (virtū) καί περισσότερη αναλυτική δύναμη καί κρίση"³².

1. Machiavelli (c. 1520), σ. 25 (τ. Β', σ. 11).
2. Βλ. ένδεικτικά Machiavelli (1513), c. 1κκ., σ. 258κκ.
3. Machiavelli (1513), c. 26, σ. 298 (τ. Α', σ. 279).
4. Βλ. τήν πρόθεση τοῦ Machiavelli (1513-1521), 1. I, pr., σ. 76 (τ. Α', σ. 287): "νά γράψω, ὅ,τι θεώρησα ἀναγκαῖο γιά τήν κατανόηση τῶν ἀρχαίων καί τῶν μοντέρνων πραγμάτων".
5. Machiavelli (1513-1521), 1. III, c. 43, σ. 250 (τ. Α', σ. 507).
6. Machiavelli (1513-1521), 1. I, c. 55, σ. 138 (τ. Α', σ. 374).
7. M. de Saint-Simon, *Le commerce* (1646)· τό παράθεμα στοῦ Silberner, ὁ. κ., σ. 103.
8. *The Commonwealth of Oceana* (1656), The Oceana and Other Works (ἔκδ. J. Toland, London ³1747=1737), πρόλ. (σ. 7).
9. Bacon, *De dignitate* (1623), 1. II, c. VII (σ. 509).
10. Hegel, *Vorlesungen*, ὁ.κ., σ. 864.
11. Machiavelli, A Fr. Vettori (26-8-1513), σ. 1155 (τ. Β', σ. 382).
12. A. Philip, *Histoire des faits économiques et sociaux, de 1800 à nos jours* (Paris 1970:1963), σ. 8.
13. Βλ. Schalk, ὁ.κ., σ. 88.
14. Machiavelli (1513-1521), 1. I, c. 12, σ. 95/96 (τ. Α', σ. 321-324).
15. Machiavelli (1513), c. 3 καί 7, σ. 262 καί 266 (τ. Α', σ. 256).
16. Cramsci (1932-1934), σ. 1558 ("elemento retorico").
17. Βλ. ένδεικτικά F. Thiziert, *La Romanie vénitienne au Moyen Âge* (Paris 1959), σ. 36κκ. καί M. Nystazopoulou-Pélékidis, *Venise et la mer noire du XIe au XVe siècle*, "Θησαυρύσματα", τ. 7(1970), σ. 17.
18. Βλ. τή σχετική πρόταση τοῦ G.v.Podiebrad, *Traité d'alliance et confederation* (1462). Πρβλ. Machiavelli (1518), atto III, sc. 3, σ. 878 (τ. Β', σ. 316).
19. 'Ο Duvernoy (1974) χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο "pan-politicisme".
20. Machiavelli (1513), προσφ., σ. 257.
21. Machiavelli (1521), 1. I, σ. 303 (τ. Β, σ. 37).
22. Π.χ. μέ τή διακρίστωση πώς ὁ "ἄσκλης κλούσιος εἶναι λάφυρο τοῦ φτωχοῦ στρατιώτη"· Machiavelli (1521), 1. VII, σ. 386 (τ. Β', σ. 112).
23. Βλ. παραπάνω σ. 27.35,45,83,128.

24. Πολύ συχνά τὰ "cose moderne" συσχετίζονται μέ τὰ "cose antiche": Machiavelli (1513-1521), 1. I, c. 39, σ. 122 (τ. Α', σ. 356), 1. II, pr., σ. 145 (τ. Α', σ. 388), (1513), προσφ., σ. 257, c. 20, σ. 290.

25. Machiavelli (1521), 1. I, σ. 303 (τ. Β', σ. 37).

26. Βλ. τήν ακόλουθη ένδεικτική φράση τοῦ Machiavelli (1525), 1. III, c. 6, σ. 694/695 (τ. Β', σ. 159): "Θεωρεῖστε ὅτι οἱ περασμένες ἀναστατώσεις ἔγιναν ἀπό τούς καιρούς καί ὄχι ἀπό τή φύση τῶν ἀνθρώπων· καί ἀφοῦ αὐτοί γυρίζουν, μπορεῖτε νά ἐλπίζετε γιά τήν πόλη σας καλύτερη τύχη, ἄν ἀποκτήσει καλύτερους θεσμούς".

27. Machiavelli (1513-1521), 1. I, c. 2, σ. 80 (τ. Α', σ. 295).

28. Machiavelli (1513), c. 26, σ. 298 (τ. Α', σ. 278/279).

29. Γιά τόν ὅρο βλ. W. Trautmann, Utopie und Technik (Berlin 1974), σ.119.

30. Ὁ.κ., σ. 90.

31. Machiavelli (1513-1521), 1. I, pr., σ. 76 (τ. Α', σ. 285).

32. Machiavelli (1513-1521), 1. I, pr., σ. 76 (τ. Α', σ. 285).

13. Ο MACHIAVELLI ΓΙΑ ΤΗ ΓΕΝΕΣΗ ΤΟΥ "ANTI-MACHIAVELLI"

Ίσως φανεύ παραξενη ή τυτλοφόρηση αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή πῶς εἶναι δυνατόν νά κριθεῖ τό μεταγενέστερο ἀπό τό χρονικά προηγούμενο. Ὅμως ἡ φυσική προέκταση τῆς μακιαβελικῆς αὐτοκρατικῆς, ὅπως ἀνασυγκροτήθηκε ἀμέσως παραπάνω, ὁδηγεῖ στήν ἀπόπειρα ν' ἀνιχνευθοῦν καί ν' ἀξιολογηθοῦν τά στοιχεῖα πού ἔφεραν στό φῶς τόν "Anti-Machiavelli"¹. Ἀναφέρθηκαν στήν Εἰσαγωγή αὐτῆς τῆς ἐργασίας οἱ κυριότερες ἐρμηνευτικές προσπελάσεις τοῦ μακιαβελικοῦ στοχασμοῦ καί παρουσιάστηκαν κριτικά τά ἐπιχειρήματά τους. Ἐδῶ θά δοθεῖ ὁ λόγος στόν ἴδιο τό φλωρεντινό συγγραφέα, ὅπως ἄλλωστε γινόταν καί σέ κάθε σελίδα, γιά ν' ἀπολογηθεῖ καί ν' ἀντικρούσει τήν κύρια κατηγορία, πού τοῦ ἔχουν ἀπευθύνει πολλοί κατόπιν τοῦ, δηλαδή τόν ἀμοραλισμό τῆς πολιτικῆς του φιλοσοφίας. Ἐτσι μπορεῖ νά ξεχωρίσει ὁ "μακιαβελισμός" ἀπό τό Machiavelli, σύμφωνα μέ τήν ὑπόδειξη τοῦ M. Merleau-Ponty², καί νά φωτισθεῖ πληρέστερα τό σκηνικό τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν (ἰταλικῶν καί εὐρωπαϊκῶν), πού δέν ἐπέτρεψαν νά πραγματοποιηθεῖ ὁ σχεδιασμός του.

Πρῶτα-πρῶτα τό ἔργο τοῦ Machiavelli προσφέρει τή δυνατότητα νά διαπιστώσουμε καί πρὶν ἀπ' αὐτόν³ τήν παρουσία καί ἐπικράτηση τοῦ "μακιαβελισμοῦ". Οἱ ὀξυδερκεῖς παρατηρήσεις τοῦ διπλωμάτη καί πολιτικοῦ συμβούλου γιά τήν ποιότητα τῶν πολιτικῶν "παθῶν"⁴, πού μορφοποιοῦν τίς διεκδικήσεις ἢ τίς ἀποφάσεις τῶν ἡγετῶν κάθε κοινωνίας, δέν ἀφήνουν περιθώρια νά καταδικασθεῖ ἡ θεωρία του καί ν' ἀθωωθεῖ ἡ πραγματικότητα. Τό ἀντίθετο θ' ἀποτελοῦσε πράξη συνέσης, ἐφόσον τά μακιαβελικά παραδείγματα συνιστοῦν τόν κανόνα καί ὅχι τίς ἐξαιρέσεις πού πρέπει ν' ἀποφεύγουμε. Ἡ προγραμματική ἀποκήρυξη τῆς "φανταστικῆς"⁵ παρουσίας τῶν πραγμάτων τοῦ ἐξασφαλίζει τήν κάθοδο ἀπό τήν ἀφηρημένη σφαίρα τοῦ "δέοντος" στόν ὑπαρκτό κόσμο τοῦ καιροῦ καί τοῦ τόκου του. Ἀκριβῶς ἐδῶ οἱ συχνές προστριβές καί ἀντιθέσεις τῶν ἡγεμονίσκων τοῦ ἀνοίγουν τά μάτια καί τή σκέψη του γιά νά χωρέσει τό σχεδίασμα μιᾶς ἐνωμένης καί ἀνεξάρτητης Ἰταλίας στό ἄμεσο μέλλον. Ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη ἡ πολιτική του φιλοσοφία ἦταν προέκταση τῆς ἰδεολογίας τῶν Γιβελίνων.

Οἱ συχνές ἀναφορές στήν προσωπική του ἱστορία, στίς ἐπιτυχίες καί κυρίως στίς ἄτυχες στιγμές τῆς σταδιοδρομίας του, βασίζονται στή διακρίστωση πῶς

μέ χαρακτηριστική εύκολία "δαιμονοποιεῖται" ὁ ἀντίκαλος γιὰ νά ἐξουδετερωθεῖ τουλάχιστον στό ἰδεολογικό ἐκέκεδο. Στή μεσαιωνική περὶοδο μιά τέτοια διαδικασία ἐκσημαίνεται στά κολλαπλά προσηκεῖα πού διαθέτει ὁ Ἀντίχριστος⁶, σύμφωνα μέ τήν ἔντεχνα καλλιεργημένη κίστη στή δύναμή του, στήν ἀντιμετώπιση τῶν κρίσιμων προβλημάτων. Εἰδικότερα ὁ "πρίγκηπας τοῦ ἐρέβους"⁷, στόν ὄψιμο Μεσαίωνα, μέ τίς ἀγωνιστικές συσπειρώσεις τῶν μελῶν τῆς πρωτοαστικῆς κοινότη-
τας, ἀκόμη καί στή γενέτειρα τοῦ Machiavelli⁸, συγκέντρωνε τίς ἐκθέσεις τοῦ πολιτικοῦ καί ἐκκλησιαστικοῦ κατεστημένου τῆς Δύσης, ἀφοῦ βαπτίζόταν ὁδηγός τους. Ἡ "δαιμονοποίηση" τοῦ Machiavelli ἄρχισε μέ τήν ἀνασύνταξη τοῦ Καθολικισμοῦ μετά τή σύνοδο στό Τριδέντο⁹, πού ἀσχολήθηκε μέ τά δραστηκά μέτρα γιὰ τήν κατάκλιση τῶν μεταρρυθμιστικῶν κινήματων¹⁰ καί τήν ἀνάκτηση τοῦ ἡγετικοῦ ρόλου τῆς ἐκκλησίας στίς κρατικές ὑποθέσεις.

Βέβαια ὁ Φλωρεντινός συγγραφέας δέν πρόλαβε νά διαπραγματευθεῖ στά ἔργα του τό γεγονός τῆς Μεταρρύθμισης καί ν'ἀξιολογήσει τή σημασία του, ἄν καί ὀρισμένες ἀπόψεις του τίς υἱοθέτησαν οἱ ἐμπνευστές της, ὅπως λογουχάρη τό θέμα τῆς "πολιτικῆς θρησκείας"¹¹. Ἀναμφύβολα εἶδε μέ συγκατάβαση τήν κερύκτω-
ση Savonarola, πού κήρυξε τήν ἐκτροπή στήν πρωτοχριστιανική ἀγλιότητα (κοι-
νό σημεῖο ὅλων τῶν μεταρρυθμιστικῶν προσπαθειῶν) καί οἱ παρατηρήσεις του γιὰ τή Γερμανία ἔγιναν πολύ πρὶν ἀπό τή διαμαρτυρία τοῦ Λούθηρου. Ὅμως στό προ-
τεσταντικό κλίμα τῆς Γαλλίας θά δημιουργηθοῦν οἱ προῦκοθέσεις γιὰ μιὰ νέα "δαιμονοποίηση" τοῦ Machiavelli: μετά τό 1572 ("Νύχτα τοῦ Ἀγίου Βαρθολομαί-
ου") οἱ Οὐγενότοι —τά δυναμικά ἀστικά στοιχεῖα πού ἔντυσαν τίς κοινωνικές καί
πολιτικές τους ἀπαιτήσεις μέ τό μανδύα τοῦ καλβινισμοῦ — θά στραφοῦν ἐναντί-
ον τῆς Αἰκατερίνης τῶν Μεδίκων καί τῶν Ἰταλῶν τῆς ἀκολουθείας της¹². Τότε ὁ
οὐγενότος Innocent Gentillet θά γράφει τόν πρῶτο γαλλικό "Anti-Machiavelli"¹³
μέ ἄξονα τῆς πολεμικῆς του τή θέση πῶς ὁ "Ἡγεμόνας" ἔγινε τό κυριότερο στή-
ριγμα τῆς παρισυνῆς μοναρχίας στίς μόνιμες ἀϋθαυρεσίες της. Στά χρόνια τοῦ
Richelieu εἶχε ἐνταθεῖ ἡ ἰδεολογική προσπάθεια γιὰ τή θρησκευτική κατοχύρω-
ση ("ἐλέφ θεοῦ") τῆς ἀπολυταρχίας. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά οἱ ἐτερόκλητοι ἀντί-
καλοί της —δυσανεστημένοι εὐγενεῖς, κατώτερος κλήρος, λαϊκά στρώματα— θά
ταυτίσουν τό "κρατικό συμφέρον" ("ragion di Stato") μέ τή "ratio diaboli"¹⁴
θεωρώντας ὑπεύθυνο γι'αὐτή τή διεργασία τό Φλωρεντινό συγγραφέα.

Οἱ "μοναρχομάχοι" ἀποκοιλοῦν σημαντικά τή σκέψη του, ἀποσιωποῦν τίς ἱ-

διαύτερες πτυχές τοῦ σχεδιασμοῦ του καί ἀφήνουν ἀναξιοποιοῦντες τίς βασικές θέσεις τῶν "Διατριβῶν". Στήν ἀπομόνωση καί προβολή ὀρισμένων προτάσεων τοῦ "Ἡγεμόνα" θ' ἀντιδροῦσε σύγoura ὁ Machiavelli, ἐφόσον θά ἔβλεπε νά συρρικνῶνεται τό μαγαλεπήβολο σχέδιό του καί νά περιορίζεται σέ δύο-τρεῖς πρακτικές συνταγές γιά τή διατήρηση τῆς ἐξουσίας μέ κάθε τίμημα. Ἰδιαίτερα ριζική θά ἦταν ἡ ἀντίδρασή του στήν ὑποκριτική ἀντιπάθεια τῶν μοναρχῶν πρὸς τό πρόσωπό του, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ Φρειδερίκου πρὶν στεφθεῖ αὐτοκράτορας τῆς Πρωσίας¹⁵. Ἀκόμη θά ἐπιχειροῦσε ν' ἀποσεύσει τίς κατηγορίες πού ἐκτόξευσε ἐναντίον του ἡ ἀγγλική διπλωματία — "φονιάς", "ἀπαύσιος", "πονηρός σάν τόν 'Οδυσσεά"¹⁶ — καί νά ἐξηγήσει πῶς οἱ ἐπιλογές της καθορίζονται πάντα μέ γνώμονα τό συμφέρον τῆς "πλούσιας, ἄγριας καί παθιασμένης γιά δόξα"¹⁷ βασιλείας.

Οἱ μεταγενέστερες ἐπιθέσεις ἢ συνηγορίες δέν πρόκειται νά μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ, ἐφόσον ἡ θεματική αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου δέ σκοπεύει νά ὑποκαταστήσει τή συστηματική ἱστορία τῶν ἰδεῶν, ἀλλά νά παρουσιάσει τή γένεση τοῦ "ἀντιμακιαβελισμοῦ" μέ τό πρίσμα τοῦ ἔδου τοῦ Machiavelli. Ἐτσι ἡ ἔναρξη τοῦ διαλόγου ἀνάμεσα στό Φλωρεντινό φιλόσοφο καί τούς κοικίλους ἐπικριτές του, πού παρερμήνευσαν τό σχεδιασμό του ἢ τόν στένεψαν ἐπικίνδυνα, δέν ἔχει μόνο τήν ἔννοια τῆς ἀποκατάστασης, ἀλλά καί τῆς διερεύνησης τῶν ἰδεολογικῶν ὁρῶν πού δέν ἔκαναν δυνατή τήν πραγμάτωσή του.

1. Γι'αυτό τό θέμα βλ. παραπάνω σ. 19 κκ., καθώς καί Firpo (1970), σ.9κκ., Mattei (1970), *passim*, Sorrentino (1938), σ. 11κκ., Lefort (1972),σ. 73κκ., καί Gerschmann (1980), σ. 579κκ.
2. (1949), σ. 577κκ.
3. Βλ. γιά παράδειγμα τῆς ἀπόψεως τοῦ B. de Sassoferato στό ἔργο του Tractatus de Tyrannia (σύμφωνα μέ τήν ἀνάλυση τοῦ C.N.S.Woolf, Bartolus of Sassoferato, Cambridge 1913, σ. 162κκ.) ἢ τοῦ C. Satutati, Tractatus de Tyranno (1400, ἔκδ. A.v.Martin, Berlin 1913).
4. Βλ. ἐνδεικτικά Machiavelli (1513), c. 18, σ. 283/284 (τ. Α', σ. 268-270) καί (1513-1521), l. I, c. 29, σ. 110-112 (τ. Α', σ. 340-343).
5. Machiavelli (1513), c. 15, σ. 280 (τ. Α', σ. 266).
6. Βλ. Νούτσου, 'Ο νομιναλισμός, σ. 66κκ.
7. Petrus Damiani, De die mortis (1072), στ. 40' The Oxford Book of Medieval Latin Verse (ἔκδ. F.J.E. Raby, Oxford 1959), σ. 187.
8. Machiavelli (1525), l. III, c. 13, σ. 701 (τ. Β', σ. 162).
9. Γιά τή σημασία αὐτῆς τῆς Συνόδου (1545-1563) βλ. τῆς ἐργασίες τοῦ τόμου: (Hrsg.) R. Bäuml Concilium Tridentinum (Darmstadt 1979).
10. 'Ο Λούθηρος θά χαρακτηρισθεῖ "τελευταῖος ἀπόστολος τοῦ Ἀντίχριστου" Campanella, Al Papa ed A' Cardinali (12-4-1607), Lettere, σ. 62.
11. Βλ. παραπάνω σ.
12. Γιά τοὺς συμπατριῶτες του ὁ Machiavelli σημείωνε κιόλας πῶς "δέν τοὺς βλέπουν μέ καλό μάτι στήν Αὐλή" τους οἱ Γάλλοι' Machiavelli (1511), σ. 54 (τ. Α', σ. 218).
13. (1576).
14. Βλ. παραπάνω σ. 60.
15. Βλ. παραπάνω σ. 19,23.
16. Γιά τοὺς χαρακτηρισμούς αὐτοὺς βλ. Raab (1964), *passim* καί Praz (1962), σ. 97κκ.
17. Machiavelli, A Fr. Vettori (26-8-1513), σ. 1155 (τ. Β', σ. 382).

14. Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΚΔΟΧΗ ΤΗΣ "ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ"

Ἀφοῦ διακλιστώσαμε πῶς ὁ Ἰδίος ὁ Machiavelli εἶναι ἄμοιρος τοῦ "μακιαβελισμοῦ" καί ἐπομένως καί τοῦ "Ἀντί-Μακιαβελισμοῦ", ἀπομένει ν' ἀνιχνεύσουμε μιὰ τελική προέκταση τῆς σκέψης του: τή σημερινή ἀντίληψη τῆς "ἡγεμονίας". Τό πρόβλημα τοῦτο ἔχει μελετηθεῖ ἀπό πολλές πλευρές καί κυρίως μέ βάση τή θεωρητική συνεισφορά τοῦ Antonio Gramsci (1891-1937)¹ στήν ἐπεξεργασία μιᾶς πολιτικῆς τακτικῆς γιά τήν πραγματοποίηση τῆς στρατηγικῆς τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ἐκτίμησή του τοῦ τρόπου πού μεταβολίστηκε τό μακιαβελικό πρόγραμμα σέ προοπτική πολιτικῆς ἡγεμονίας, σέ μιὰ ἐποχή μάλιστα πού εἶχε ἐπιχειρηθεῖ μιὰ "καθαρόαιμη" προσέγγιση τοῦ ἔργου τοῦ Machiavelli ἀπό τόν ἰταλικό φασισμό.

Ἐχει παρατηρηθεῖ ἀπό τήν ἱστορική καί κοινωνιολογική ἔρευνα ὅτι τό φασιστικό κίνημα, τουλάχιστον στήν ἀρχή, εἶχε τήν ὑποστήριξη τῶν μικροαστικών στρωμάτων τοῦ ἰταλικοῦ πληθυσμοῦ², ὥσπου νά ἀποδειχθεῖ "κράτος ἀνάγκης" τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος. Ἡ θεωρία τῆς "διαλεχτῆς ράτσας", πού τήν πρόβαλε ὁ συγγενικός ἐθνικοσοσιαλισμός τῆς Γερμανίας, στήν πατρίδα τοῦ Machiavelli μετατρέπεται σέ ἰδεολογία τῆς "élite"³. Ἡ παρουσίαση τοῦ "δαμονικοῦ"⁴ στοιχείου πού κρύβει μέσα του τό ξεχωριστό ἄτομο, ὡς ἐνεργητική συμπίκνωση τῶν ἀμετακίνητων "κεκρωμένων" τοῦ ἔθνους⁵, συνδέει τήν αὐτοδημιουργήτη μονάδα μέ τό ἐθνικό σύνολο μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο: ἡ ἱστορική πρόδος θεωρεῖται ἔργο μιᾶς διαλεχτῆς μελοφηφίας ("ἡ ἱστορία εἶναι ἓνα νεκροταφεῖο τῶν ἀριστοκρατικῶν"),⁶ πού ταυτόχρονα ὁμως ἐνσαρκώνει τίς ὑπερχρονικές ἀξίες τῆς ἐθνικῆς ζωῆς. Σέ μιὰ χώρα πού τό νότιο τμήμα της παρέμεινε ὑπερβολικά ἀγροτικό καί τό βόρειο ἀναπτύχθηκε βιομηχανικά, ἐγκολπώνοντας τήν ἰδεολογία τῆς πρόσφατα ἐνωμένης ἐπικράτειας, καί ἐκιδόλωκε τό "ζωτικό" του χῶρο στήν ἐξωτερική ἀγορά τῶν ἀποικιῶν, ἦταν ἐκόμενο νά βρεῖ εὐνοϊκή ἀκήχησι ὅχι μόνο τό φουτουριστικό πρόγραμμα ("... νά δοξάσει τόν πόλεμο-τή μοναδική ὑγιεινή τοῦ κόσμου-, τό στρατιωτικό πνεῦμα, τόν πατριωτισμό, τήν ἐκμηδενιστική πράξη τοῦ ἀναρχικοῦ")⁷ ἀλλά καί τό φασιστικό κίνημα πού ἡ χαρισματική προσωπικότητα τοῦ "ὁδηγοῦ" ("Duce") του προεξοφλοῦσε τήν ἐσωτερική κοινωνική ἀναδιάρθρωση καί τήν ἐπικράτηση τῆς "νέας τάξης"⁸ στήν Εὐρώπη (μέ ἀπώτατο στόχο τή "δημιουργία μιᾶς νέας ἀνθρωπότητας")⁹. Ἡ ἔνοκλη καί τρομοκρα-

τική "élite", πού μιλάει στό ὄνομα τοῦ ἰταλικοῦ ἔθνους¹⁰, ὑποσχέθηκε τή γέννηση "νέου χαρακτήρα, νέων ἀξιῶν, νέων ἀνθρώπων"¹¹ μέσα ἀπό τήν ἀναγκαστική "ὕγρεινή" τῆς κοινωνίας καί τή συνταύτιση τοῦ κράτους μέ τόν ἡγεμόνα¹².

Στά πλαίσια αὐτῆς τῆς "ἐξυγίανσης" τῆς δημόσιας ζωῆς (πού συνοδεύτηκε μέ τή συνθηματολογία γιά τή δύση τῆς "πλουτοκρατικῆς"¹³ Δύσης καί τήν κατάκτηση τοῦ "καντιανοῦ βασιλείου τῶν σκοπῶν")¹⁴ ἔσβησε στή φυλακή ὁ Ἰταλός πολιτικός ἡγέτης. Ὅμως στά "Τετράδια τῆς φυλακῆς" ὑποτύπωσε μιά ἄλλη προσέγγιση τοῦ μακιαβελικοῦ σχεδιασμοῦ, ὅπως εἶχε ἀρχίσει νά τόν ὑλοποιεῖ τό ἐπαναστατικό κίνημα στή χώρα του καί γενικότερα στήν Εὐρώπη μέ τόν τερματισμό τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Οἰδιόασκαρτες σημειώσεις του γιά τήν ἐπανατοποθέτηση τοῦ προβλήματος τῆς "ἡγεμονίας" μελετήθηκαν ἀπό τήν ἀποψη τῶν ἐπιδράσεων τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς καί τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ τόπου του¹⁵ καί μέ στόχο τήν ἀνεύρεση τῶν ἀντιστοιχιῶν μέ τή γενικότερη ἰδεολογική κατεύθυνση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στό μεσοπόλεμο ἢ τῶν ἐπιβιώσεων στή μεταπολεμική πολιτική δραστηριότητα τῆς Ἰταλίας. Ἐδῶ, ἀξιολογώντας τίς σχετικές ἔρευνες¹⁶, θά μᾶς ἀπασχολήσει ἡ παρουσία τῶν μακιαβελικῶν ἀναλύσεων στήν ἀναζήτηση τῶν προϋποθέσεων τῆς "ἡγεμονίας" ἀπό τόν Gramsci. Σημειῶνω τίς κυριότερες στιγμές αὐτῆς τῆς "συνάντησης":

α) ὁ Gramsci ἐπιχειρεῖ νά ἐξετάσει τό μακιαβελικό σχεδιασμό ὡς "ἀναγκασία ἔκφραση τοῦ καιροῦ του"¹⁷ (ὕπολογίζοντας τοὺς ἐσωτερικούς κοινωνικούς ἀγῶνες τῆς Φλωρεντίας, τίς ἀντιθέσεις τῶν κρατιδίων τῆς Ἰταλίας, τό ρόλο τῆς Παποσύνης καί τήν ἐπίδραση τῆς εὐρωπαϊκῆς "ἰσορροπίας" στήν ἐξέλιξη τῶν ἰταλικῶν πραγμάτων)¹⁸ πού κινεῖται "πρός τήν ὀργάνωση ἀπολύτων ἐθνικῶν μοναρχιῶν, τήν πολιτική μορφή πού ἐπιτρέπει καί διευκολύνει μιά παραπέρα ἀνάπτυξη τῶν ἀστικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων"¹⁹.

β) Ἐνῶ πρόκειται γιά κατάκτηση νέων ἐθνικῶν καί κοινωνικῶν "δομῶν", ἡ ἀναφορά τῶν ἀναλύσεων τοῦ Machiavelli στό παρελθόν, στά πλαίσια τοῦ γενικότερου ἰδεολογικοῦ κλίματος τῆς "Ἀνα-γέννησης", ἐξηγεῖται ὡς "ρητορικό μόνο στοιχεῖο"²⁰, πού παρουσιάζει τήν ἐπαναφορά στήν ἀρχαία Ρώμη ὡς ἀπαύτηση τῆς ἐθνικῆς μνήμης.

γ) Ὁ "ἡγεμόνας" ἀντιμετωπίζεται ἀπό τήν ἀποψη τῆς σύνδεσης τῆς "πολιτικῆς ἰδεολογίας μέ τήν πολιτική ἐπιστήμη"²¹, ἐφόσον ὁ στόχος του δέν ἦταν ἡ θεωρητική σύλληψη τῶν διεργασιῶν ἐνός ἱστορικοῦ γεγονότος, ἀλλά ἡ μετατρο-

πή αὐτῆς τῆς γνώσης σέ ἄμεση πολιτική πράξη²².

δ) Ἀναλύοντας τή "διπλή φύση τοῦ μακιαβελικοῦ Κένταυρου"²³, τή θηριώδη, πού χρησιμοποιοεῖ τή βία, καί τήν ἀνθρώπινη, πού ἀποβλέπει στή συγκατάθεση δέν ἀπομονώνει ὁ Gramsci τήν τακτική ἀπό τήν στρατηγική, τά τωρινά μέσα ἀπό τόν αὐριανό σκοπό, ἀλλά συμπλέκει τήν πολιτική βούληση μέ τήν πραγματικότητα τονίζοντας, πώς "ἡ μοναδικά ρεαλιστική καί ἱστορική (storicistica) ἐρμηνεία τῆς πραγματικότητας εἶναι μόνον ἱστορία σέ δράση καί φιλοσοφία σέ δράση, μόνον πολιτική"²⁴.

ε) Στό θέμα τῶν στοιχείων τῆς "ἀνθρώπινης φύσης"²⁵ ὁ Gramsci ἀντιλαμβάνεται τίς μακιαβελικές ἀπόψεις μέ γνώμονα τά εὐρωπαϊκά, καί ὄχι ἀποκλειστικά τά ἰταλικά, δεδομένα τῆς μεταμεσαιωνικῆς ἐποχῆς, πού κατορθώνει τή μετάβαση ἀπό τό φεουδαρχικό κοινωνικό σχηματισμό στήν ἀστική κοινωνία μέ κορυφή, ἀκόμη, τόν ἀκόλυτο μονάρχη. Ὁ ὕδρος βέβαια ὑπογραμμίζει πώς ἡ "ἀνθρώπινη φύση" πρέπει νά μελετηθεῖ ὡς σύνολο κοινωνικῶν σχέσεων ἱστορικά καθορισμένο²⁶.

στ) Ἄν ὁ Machiavelli ὑπόσχεται νά παρουσιάσει τή "verità effettuale della cosa"²⁷, ὁ Gramsci ἐνδιαφέρεται γιά τή "δημιουργική"²⁸ ἀλήθεια πού χάρη στή συνειδητή πράξη δένεται μέ τήν πραγματικότητα. Τό πρόβλημα γι' αὐτόν δέν εἶναι μιᾶ ἀνανέωση τῆς φιλοσοφικῆς ταύτισης τοῦ "verum" μέ τό "factum"²⁹, ἀλλά ἡ διαλεκτική σύνδεση τῆς θεωρίας μέ τήν πράξη: "Ἕνα κριτικό γεγονός, ὅπου ἡ πράξη ἀποδεδύχεται λογική καί ἀναγκαία ἢ ἡ θεωρία ρεαλιστική καί λογική"³⁰.

ζ) Ἄν ὁ Machiavelli συλλαμβάνει "ἀνθρωπομορφικά" τό σύμβολο τῆς "συλλογικῆς βούλησης"³¹, τόν ἡγεμόνα, ὁ Gramsci ἀντίθετα διερευνᾷ τήν κοινωνική καί πολιτική του ὑπόσταση, τήν ἀναγκαία συστοιχία μέ τήν πραγματικότητα τοῦ καιροῦ του, πού εἶναι ἱκανή νά ἐπιτρέψει τήν ἐμφάνισή του.

η) Μ'αὐτό τό πρῶτο ἀναδεικνύεται ὁ "οὐτοπιστικός χαρακτήρας" τοῦ "Il Principe", ἐπειδή ἀκριβῶς ὁ "ἡγεμόνας δέν ὑπῆρχε στήν ἱστορική πραγματικότητα, δέν παρουσιαζόταν στόν ἰταλικό λαό μέ χαρακτηριστικά ἀντικειμενικῆς ἀμεσότητας, ἀλλά ἦταν μιᾶ καθαρή δογματική ἀφαίρεση, τό σύμβολο τοῦ ἀρχηγοῦ, τοῦ ἰδανικοῦ ἡγέτη (condottiero ideale)"³². Ὁ Gramsci ὅμως προσπαθεῖ, μέσα ἀπό τή συνειδητοποίηση τῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς του, νά διαμορφώσει ἕνα πρόγραμμα κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ἀλλαγῆς, πού θά ὑλοποιήσει ἡ συντονι-

σμένη δράση τῶν μελῶν ἑνὸς κόμματος.

θ) Ἀκαιτεῖται ν' ἀπομυθοποιηθεῖ, μέσα ἀπὸ συγκεκριμένες προσεγγίσεις τῆς κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς ἱστορίας, ἡ "διαβολικὴ ἐμφάνιση"³⁴ τοῦ Machiavelli καὶ τὸ συμπέρασμα μιᾶς τέτοιας διαδικασίας θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ μέ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: "ὁ μακιαβελισμὸς χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ βελτιώσει τὴν παραδοσιακὴ πολιτικὴ τεχνικὴ τῶν συντηρητικῶν ἡγετικῶν ομάδων καθὼς καὶ στὴν πολιτικὴ τῆς φιλοσοφίας τῆς πράξης"³⁵.

ι) Τὸ τελευταῖο σημεῖο ὁδηγεῖ τὸν Gramsci στὸ ἐρώτημα, γιὰτὶ στὴν "Ἰταλία δέν ὑπῆρχε ἡ ἀπόλυτη μοναρχία στὴν ἐποχὴ τοῦ Machiavelli"³⁶. Ἀνιχνεύοντας συνοπτικὰ τὰ ἱστορικὰ αἵτια αὐτῆς τῆς ἀπουσίας καὶ τονίζοντας τὴ σημασία τῆς "ἐθνικῆς-λαϊκῆς συλλογικῆς βούλησης"³⁷ στὴ διαμόρφωση μιᾶς νέας κοινωνίας σημειώνει, πὼς "τὸ πρόγραμμα τῆς οἰκονομικῆς μεταρρύθμισης εἶναι ἀκριβῶς ὁ συγκεκριμένος τρόπος πού ἐκδηλώνεται κάθε διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ μεταρρύθμιση"³⁸.

ια) Ἡ διαλεκτικὴ συμπόρευση τῆς οἰκονομικῆς ἀλλαγῆς καὶ τῆς πνευματικῆς ἀναμόρφωσης βρίσκει τὴ θεωρητικὴ της θεμελίωση στὴν ἰδέα τοῦ "ἱστορικοῦ συνασπισμοῦ"³⁹, πού σχηματίζει ἡ ἐνότητα "βάσης" καὶ "ἐποικοδομήματος". Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ "ἡγεμονία" πρέπει νὰ ριζωθεῖ σ' ὁλόκληρο τὸν κοινωνικὸ σχηματισμό, ἀπὸ τίς παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ τίς παραγωγικὲς σχέσεις ὡς τὸ ἰδεολογικὸ ἐποικοδόμημα. Ἔτσι θὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ταξικὴ κυριαρχία (ὡς ἄσκηση ἐξουσίας) καὶ ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἡγεμονία⁴⁰.

ιβ) Ἡ "società politica", ὡς σύνολο τῶν δημόσιων θεσμῶν (κυβέρνηση, βουλὴ, ἀστυνομία, στρατός) ἐξασκεῖ μιὰ "ἄμεση κυριαρχία" στὰ μέλη της, ἐνῶ ἡ "società civile"⁴¹ (ὡς σύνολο τῶν "ἰδωτικῶν ὀργανισμῶν" πού διαμορφώνουν τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση τῶν ἀτόμων) λειτουργεῖ μέ βάση τὴ "συναίνεση" (consensus) ἐκεῖνων πού τὴν ἀπαρτίζουν. Στὸ χῶρο, βέβαια, τοῦ "ἐποικοδομήματος" οἱ δύο αὐτοῦ τομεῖς τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς συλλογικῆς συμπεριφορᾶς ὄχι μόνο ἐκιδροῦν ἀμοιβαῶς⁴², ἀλλὰ καὶ συνδέονται διαλεκτικὰ μέ τὴ "βάση". Μ' αὐτό τὸ πρίσμα ἔγραφε ὁ Gramsci πὼς τὸ πρόβλημα τῆς "ἡγεμονίας", ὅταν δέν ἐξετασθεῖ στὰ πλαίσια μιᾶς "ἱστορικο-πολιτικῆς" ἔρευνας, μετατρέπεται σέ "οἰκονομισμό μέ μηχανιστικὸ καὶ φαταλιστικὸ χαρακτήρα"⁴³.

ιγ) Ἡ δημιουργία τῶν ἰδεολογικῶν ὁρῶν τῆς "συναίνεσης", πού ἀκαιτεῖ ἡ κυρίαρχη τάξη ἑνὸς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ἀποτελεῖ ἔργο τῶν "διανοουμένων",

έφ'όσον δέν εἶναι μιά αὐτόνομη κοινωνική ομάδα⁴⁴, ἀλλά οἱ "ὀργανικοὶ"⁴⁵ δια-
νοούμενοι τῆς ἀνερχόμενης κοινωνικῆς τάξης, πού χρησιμοποιοῦνται γιά τή συγ-
κρότηση καί καθιέρωση τῆς πολιτικῆς καί πολιτιστικῆς τῆς ἡγεμονίας.

ιδ) Ἐνῶ στό Machiavelli ἡ κρατική ἐξουσία, πού συμπυκνώνεται στό πρό-
σωπο τοῦ ἡγεμόνα, πρέπει νά διατηρηθεῖ μέ κάθε θυσία γιά τήν ἐκτέυξη τοῦ
σχεδιασμοῦ του, στόν Gramsci ὅμως ἡ "ἡγεμονία", πού θά ἐκβληθεῖ ἀπό τό ἱ-
στορικά ἀναγκαῖο πολιτικό κόμμα, θά ἐκιδιώξει νά δημιουργήσῃ "ἓνα σύστημα
ἀρχῶν πού νά προσδιορίζουν σά σκοπό τοῦ κράτους τό ὄλοο του τό τέλος"⁴⁶.

Ὁ "μαρασμός τοῦ κράτους", πού πρόβλεψε ὁ Engels⁴⁷, ἔχει τήν ἔννοια ν'ἀπορ-
ροφηθεῖ ἡ "società politica" μέσα στό "società civile"⁴⁸.

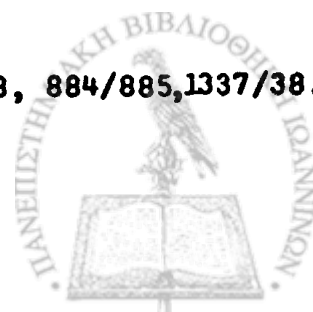
Ὅλες αὐτές οἱ ἐπιμέρους συσχετίσεις τῆς μακιαβελικῆς σκέψης μέ τή
γκραμισιανή πολιτική φιλοσοφία δέν ἐπιτρέπουν μόνο τή διαλεκτική ἐρμηνευτική
θεώρηση τῶν ἔργων τοῦ φλωρεντινοῦ συγγραφέα, ἀλλά καί ἀποσαφηνίζουν βασικά
προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας μέσα ἀπό τό πρίσμα τοῦ Ἰταλοῦ πολιτικοῦ ἡγέτη.
Ἡ κρατική ἀντιμετώπιση τοῦ παρελθόντος καί ἡ "ὕκέρβασή"⁴⁹ του (μέ τή ση-
μασία τοῦ γεγκελιανοῦ "Aufheben") μᾶς συνδέει περισσότερο, ὥπως ἐξηγοῦσε ὁ
Gramsci, μέ τό "παρόν πού ἐμεῖς οἱ ὄλοοι ἔχουμε συμβάλει νά δημιουργηθεῖ"⁵⁰.
Ἀπ'αὐτή τήν ἄποψη ἡ ἐπικαιρότητα τῆς σκέψης ἐνός διανοητῆ ἐξαρτᾶται ὄχι μό-
νο ἀπό τό βαθμό ἀφομοίωσής της ἀπό μιά νεώτερη ἐποχή, ἀλλά καί ἀπό τή δυνα-
μικότητα τῆς τελευταίας ν'ἀνακλάσῃ τό πολιτιστικό της παρελθόν ταυτόχρονα μέ
τήν οἰκονομική καί κοινωνική της ἀνανέωση.

1. Τό πρόβλημα τῆς ὀρθῆς ἐρμηνευτικῆς ἀντιμετώπισης τῶν σημειώσεων τοῦ Gramsci τό ἔθεσε ὁ P. Togliatti, *Il leninismo nel pensiero e nell'azione di A. Gramsci*, "Studi Gramsciani" (Roma 1958), σ. 14κκ.
2. Βλ. ἐνδεικτικά N. Poulantzas, *Fascisme et Dictature. La IIe Internationale face au fascisme* (Paris 1970), M. Clemenç, *Gesellschaftliche Ursprünge des Faschismus* (Frankfurt a.M. 1972) καί M.-A. Macchiorchi, *Eléments pour une analyse du fascisme. Séminaire* (Paris 1976). Γιά τῆς σχετικές ἀπόψεις τοῦ Gramsci βλ. W.L. Adamson, *Gramsci's Interpretation of Fascism*, JHI, τ. 41 (1980), σ. 615κκ.
3. G. Mosca, *Teorica dei governi e governo parlamentare* (1884, Torino 1925), σ. 16κκ., Pareto, ὁ.κ. Γιά τήν προσπάθεια σφετερισμοῦ τῶν μακιαβελλικῶν ἰδεῶν βλ. Burnham (1943), σ. 31κκ.
4. F.T. Marinetti κ.ἄ., *Manifeste futuriste*, "Revue de l'Esthetique" τ. 26(1916), σ. 224: "νά ἐκατονταπλασιάσουμε τήν ἐσχύ τοῦ δημιουργικοῦ ἱταλικοῦ δαιμόνιου καί τῆς ἀπόλυτης κυριαρχίας του στόν κόσμο". Πρβλ. E. Corradini, *Discorsi politici* (Firenze 1923), σ. 38.
5. Βλ. τήν ἀντίστοιχη γερμανική θεώρηση αὐτοῦ τοῦ θέματος στόν E. Marcks, *Auf-und Niedergang im deutschen Schicksal* (Berlin 1926), σ. 1κκ.
6. Pareto, ὁ.κ., σ. 58 καί M. Rocca, *Il primo fascismo* (Roma 1964), σ. 191.
7. Δήλωση τοῦ Marinetti (1903)· βλ. U. Apollonio, *Der Futurismus* (μτφρ. Chr. Baumgarth-H. Hohenemser, Köln 1972), σ. 34. Γιά τόν πόλεμο ὡς "igiene del mondo" βλ. Mussolini, *La situazione internazionale*, Opera, τ. VI, σ. 363 καί F.T. Marinetti, *Futurismo e Fascismo* (Foligno 1924), σ. 5κκ.
8. Βλ. Mussolini, *Conversazione con M. Mollier*, Opera, τ. 32, σ. 157κκ. καί C. Costamagna, *Grand spazio e etnarchia imperiale*, "Lo Stato", τ. 13 (1942), σ. 1κκ. Γιά τῆς συστοιχίες μέ τό ἐθνικοσοσιαλιστικό πρόγραμμα βλ. P. Kluge, *Nationalsozialistische Europaideologie*, "Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte", τ. 3(1955), σ. 240κκ.
9. P. Ubaldi, *Per una realistica filosofia del fascismo*, "Gerarchia", τ. 18(1938), σ. 620.
10. Βλ. παραπάνω σ. 20, 24.

11. Mussolini, La theoria sindacalista, Opera, τ. 2, σ. 125. Πρβλ. Corradini, ὁ.κ., σ. 116
12. Mussolini (1924), σ. 251, τοῦ Ἰδίου, Συνέντευξη τοῦ 1929, Opera, τ. 24, σ. 141/142.
13. G. Maggiore, Imperialismo e impero fascista (Palermo 1937), σ. 145.
14. G. Gentile, Che cosa è il fascismo? (Firenze 1925), σ. 35. Γιά τό "ἠθικό κράτος" τοῦ Ἰταλοῦ θεωρητικοῦ βλ. H.S.Harris, The Social Philosophy of Giovanni Gentile (Urbana, ill. 1960), σ. 222κκ.
15. Γιά τή σχέση τοῦ Gramsci μέ τό Machiavelli σημειώνω τίς ἐργασίες τῶν Gruppi (1972), σ. 88κκ, Paggi (1969), σ. 833κκ. καί Davidson (1973), σ. 56κκ. Γιά τό πνευματικό κλίμα τῆς Ἰταλίας πού ἐκπρεάζει τήν ἐξέλιξη τοῦ Gramsci βλ. E. Garin, La formazione di Gramsci e Croce, "Critica marxista", τ. 3 (1967), σ. 130κκ. καί E.E.Jacobitti, Labriola, Croce, and Italian Marxism (1895-1910), JHI, τ. 36(1975), σ. 297κκ.
16. Γιά τή σχέση τοῦ Gramsci μέ τό Λένιν βλ. Gruppi (1972), σ. 16κκ., Buci-Glucksmann (1975), σ. 144κκ., 205κκ. καί Adamson (1980), σ. 11κκ. Γιά τό θέμα τῆς "egemonia" βλ. Cambareri (1958), σ. 87κκ., Williams (1960), σ. 586κκ., Gruppi (1972), passim, Bates (1975), σ. 351κκ. καί Mouffe (1979), σ. 168κκ. Τελευταῖα καί στή χώρα μας ἐμφανίστηκαν ἀνάλογες ἐπεξεργασίες αὐτοῦ τοῦ θέματος: Πουλαντζᾶς (1968), ὁ.κ., σ. 190κκ., Δ. Δημητράκος, Πολιτική ἐξουσία καί ἐκανάσταση (Ἀθήνα 1976), σ. 241κκ., Μ. Τρυκούκης, Ἡ ἡγεμονία στό ἔργο τοῦ Γκράμσι, "Οἰκονομία καί Κοινωνία", τεύχ. 4(Αὐγ.-Σεπτ. 1979), σ. 57κκ. καί Ν. Δεμερτζῆς, Ἡ κριτική τοῦ Ν. Πουλαντζᾶ στή γραμμασιανή ἔννοια τῆς ἡγεμονίας, "Οἰκονομία καί Κοινωνία", τεύχ. 15(Δεκ. 1980), σ. 70κκ.
17. (1932-1934), σ. 1572.
18. (1932-1934), σ. 1572.
19. (1932-1934), σ. 1572.
20. (1932-1934), σ. 1558.
21. (1932-1934), σ. 1555.
22. (1932-1934), σ. 1555.
23. (1932-1934), σ. 1576. Πρβλ. Machiavelli (1513), c. 18, σ. 283.
24. (1932-1934), σ. 1578.
25. (1932-1934), σ. 1599.
26. (1932-1934), σ. 1599. Πρβλ. Quaderni, τ. 1, σ. 887/888, 884/885, 1337/38.

27. Machiavelli (1513), c. 15, σ. 280 (τ. Α', σ. 266).
28. Quaderni, τ. II, σ. 1485/1486.
29. Quaderni, τ. II, σ. 1060.
30. Quaderni, τ. III, σ. 1780.
31. (1932-1934), σ. 1555.
32. (1932-1934), σ. 1556.
33. (1932-1934), σ. 1558, 1629κκ., 1939κκ.*βλ. καὶ τοῦ Ἰδίου, La questione meridionale (Roma 1966) σ. 13.
34. (1932-1934), σ. 1599.
35. (1932-1934), σ. 1601. Μὲ τὴ συνθηματικὴ ἔκφραση "filosofia della praxis" ἐννοεῖται ὁ "ἱστορικὸς ὕλισμός".
36. (1932-1934), σ. 1559.
37. (1932-1934), σ. 1560 ("la volontà collettiva nazionale-popolare").
38. (1932-1934), σ. 1561.
39. Γιὰ τὸ "blocco storico" βλ. Quaderni, τ. II, σ. 869, 1051/1052, 1237/1238, 1300 καὶ (1932-1934), σ. 1569. Πρβλ. καὶ τὴς ἐπεξηγήσεις τοῦ Gruppi (1972), σ. 93-95.
40. Quaderni, τ. II, σ. 2010, τ. II, σ. 1222 καὶ (1932-1934), σ. 1591.
41. Quaderni, τ. I, σ. 662, τ. II, σ. 691/692, 703/704, 734, 763/764, 751, 876 καὶ (1932-1934), σ. 1615. Γιὰ τὴν καταγωγὴ καὶ τὴ σημασίαν τοῦ ὅρου βλ. N. Bobbio, Gramsci e la concezione della società civile, στό: (ed.) P. Rossi, Gramsci e la cultura contemporanea (Roma 1969), σ. 80κκ. Γιὰ τὴ σχετικὴ ἀριστοτελικὴ θεώρηση καὶ τὴς νεώτερες ἐπεξεργασίες της βλ. M. Riedel, Metaphysik und Metapolitik (Frankfurt a.M. 1975), σ. 119κκ.
42. (1932-1934), σ. 662.
43. Γράμμα στὴν Τατιάνα (2-5-1932), Lettere dal carcere (ἔκδ. E. Fabbini, Torino 1965), σ. 616.
44. Quaderni, τ. III, σ. 1513. Πρβλ. Gruppi (1972), σ. 95κκ.
45. Quaderni, τ. III, σ. 1513κκ., 1550/1551. Πρβλ. Gruppi (1972), σ. 96.
46. (1932-1934), σ. 662.
47. Anti-Dühring (1878), MEW, τ. 20, σ. 262.
48. (1932-1934), σ. 662* πρβλ. σ. 163. Γιὰ τὸ πρόβλημα ἂν στὸν Gramsci ἡ "ἡγεμονία" ταυτίζεται μὲ τὴ "δικτατορία τοῦ προλεταριάτου" βλ. Togliatti,

δ.κ., σ. 34 καὶ Gruppi (1972), σ. 16κκ. Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς "κρατολα-
τρίας" βλ. Quaderni, τ. II, σ. 1020.

49. Quaderni, τ. I, σ. 137 ("superamento").

50. Quaderni, τ. I, σ. 137 * πρβλ. (1932-1934), σ. 1580/1581: "ὄχι νὰ ξα-
ναχτισθεῖ ἡ κερασμένη ἱστορία, ἀλλὰ νὰ χτιστεῖ ἐκεῖνη τοῦ παρόντος καὶ τοῦ
μέλλοντος".

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μιά νέα "ανάγνωση" του μακιαβελικού έργου όφείλει νά έξηγηθεί, ποιοί είναι οί νέοι παράγοντες πού έπιτρέπουν τώρα μιá ούσιαστικότερη προσέγγιση του μηνύματός του καί ταυτόχρονα νά προσδιορίσει ποιοί είναι οί λόγοι πού ή ιστορία τών ιδεών τούς άφησε άναξιοποίητους. Γό τελευταίο σημείο συνδέει τήν έρευνα αύτή μέ τήν έποχή μας, έφόσον έτσι αναλύονται τά ιστορικά δεδομένα του καιρού μας, πού κάνουν δυνατή αύτή τήν ανάγνωση. Στο πλαίσιο αύτης τής έρμηνευτικής διαδικασίας τό παρελθόν, ως κοινωνική καί πνευματική ιστορία, δέν παραμένει ένας στατικός καί κατάκλειστος κόσμος, άλλ'άποτελεϊ τήν έναρξη μιās πολύπλοκης διεργασίας γεγονότων, πού γίνονται άντιληπτά καί στους έπόμενους αιώνες.

Αν τά θεωρητικά ενδιαφέροντα του Machiavelli ξεκινούν από τή 'Βαριά τραυματισμένη 'Ιταλία'¹ καί αναφέρονται στήν 'άναγέννησή'² της, τότε ό σχεδιασμός του γιά τήν ένωση τής κατακερματισμένης σέ πολυάριθμα άντιμαχόμενα κρατίδια πατρίδας του καί τήν άπελευθέρωσή της από τούς 'Βαρβάρους'³ θά πρέπει νά μελετηθεϊ μέσα από μιá πολύπτυχη άντιμετώπιση. Εϊδικότερα ό σχεδιασμός αυτός είναι άναγκαϊο

α) νά έπισημανθεϊ σέ ύλες τίς χαρακτηριστικές λεπτομέρειες του μακιαβελικού έργου καί όχι αποκλειστικά στόν "'Ηγεμόνα"

β) νά τοποθετηθεϊ στο ιστορικό περίγραμμα τής έποχής του, νά έρμηνευθεϊ ή σύλληψη του καί τά αίτια τής ματαίωσής του

γ) νά άποσυνδεθεϊ από τό 'μακιαβελισμό" πού του καταλόγισαν, μέ διάφορες άφορμές, οί 'άντιμακιαβελικοί" εκπρόσωποι του πολιτικού άμοραλισμοϋ

δ) νά διερευνηθεϊ από τήν άποψη τών ούτοπικών του στοιχείων, πού διαμορφώθηκαν μέ τήν άπόσπαση τής πολιτικής φιλοσοφίας από τή συγκεκριμένη ιστορική δραστηριότητα, καί ν'άξιολογηθεϊ

ε) νά παρουσιασθεϊ ως άξιοποίηση τών πορισμάτων τής φιλοσοφίας τής ιστορίας στήν έπεξεργασία τών κοινωνικών καί ιδεολογικών του προϋποθέσεων

Οί τρεις πρώτες ενέργειες έχουν μεθοδολογική σημασία πού γί-

νεται ακριβῶς μεγαλύτερη, όταν συναρτηθοῦν μέ τόν κύριο στόχο αὐτῆς τῆς ἔρευνας: τή διακρίβωση τῶν ἀμοιβαίων καθορισμῶν ἀνάμεσα στόν πολιτικό σχεδιασμό πού προτείνει ὁ Machiavelli (καί γιά τέσσερις αἰῶνες ἔμεινε ἀπραγματοποίητος) καί τίς φιλοσοφικές του ἀντιλήψεις γιά τήν ἱστορία. Ὁ συγγραφέας τῶν "Διατριβῶν" καί τοῦ "Ἡγεμόνα" μετουσιώνει τήν πολιτική του ἐμπειρία σέ ὁλοκληρωμένη θεώρηση τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, ἀλλά καί βασίζει τόν πολιτικό του σχεδιασμό γιά τή μελλοντική ἀνόρθωση τῆς πατρίδας του σέ ἐπιχειρήματα πού ἀπορρέουν ἀπό τίς φιλοσοφικές του ἀπόψεις γιά τήν ἱστορία.

Ἡ μοναρχία ὡς σύμβολο τῆς ἐνότητας τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, ἡ ὑποταγή τῆς "πνευματικῆς" παπικῆς ἐξουσίας στήν "κρατική σκοπιμότητα" ('Staatsräson'), ἡ συγκρότηση μόνιμου (καί ὄχι μισθοφορικοῦ) στρατεύματος ἀπό νέους ἀγρότες, ἡ ἀπομυθοποίηση τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου τῆς παραδοσιακῆς ἠθικῆς μέ τήν ἐνεργητική παρέμβαση τῆς πολιτικῆς, ἡ ἀντικατάσταση τοῦ "Θείου" δικαίου ἀπό τό "θετικό" δίκαιο πού ἐκφράζει τό θεσμικό πλαίσιο τῆς συμπεριφορᾶς μιᾶς ὀρισμένης κοινωνίας, ἡ διαμόρφωση τῆς κοινῆς τῆς γλώσσας πού θά συμπορευθεῖ μέ τήν ἰδεολογική ἐνιαιοποίηση τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ἀναπτυσσόμενου ἐθνικοῦ κράτους, ἡ ἐπίκληση τῆς "virtù" πού ἀποδесμεύεται ἀπό τήν ἀριστοκρατία τοῦ αἵματος γιά νά χαρακτηρίσει τήν οἰκονομική δράση καί τήν κοινωνική ἀνοδο τοῦ αὐτοδημιούργητου ἀστού, ἀποτελοῦν τά ἐπιμέρους στοιχεῖα τοῦ σχεδιασμοῦ τοῦ Machiavelli πού μορφοποιήθηκαν ἀπό τήν εὐρωπαϊκή διπλωματική του πείρα καί ἔδωσαν τά ἀπαραίτητα κεντρίσματα γιά τή φιλοσοφική προσέγγιση τῆς ἱστορίας. Κι αὐτή μέ τή σειρά της, ὡς διαρθρωμένη σύλληψη τῆς ἱστορικῆς συνέχειας, συνιστᾷ τή θεωρητική θεμελίωση τοῦ μακιαβελικοῦ σχεδιασμοῦ: ἡ γνώση τοῦ παρελθόντος ὁδηγεῖ στή συνείδηση τῶν προβλημάτων τοῦ παρόντος καί στήν πρόγνωση τῶν μελλοντικῶν διαδικασιῶν. Εἰδικότερα ἡ καταξίωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τήν ἱστορία, ἡ υἱοθέτηση τοῦ κυκλικοῦ σχήματος γιά τήν παρουσίαση τῆς πορείας της, ἡ ἀντιμετώπιση (μέ τήν ἀναφορά στήν "τύχη") τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας καί ἡ διαβεβαίωση

γιά τή δυνατότητα προβλέψεων στό σκηνικό τῆς ἱστορίας βρίσκονται στή ρίζα τοῦ σχεδίου πού ἐπιχειρεῖ νά θέσει σέ ἐφαρμογή ὁ φλωρεντινός φιλόσοφος, ταυτίζοντας τήν ὑποκειμενική πρόθεση (τῶν μικροαστικῶν στρωμάτων τῆς Ἰταλίας) μέ τήν ἱστορική νομοτέλεια καί παραλείποντας νά ἐξετάσει τίς δυσκολίες πού ἐνδέχεται νά ματαιώσουν ἢ ν'ἀναβάλουν τήν πραγμάτωσή του.

1. Machiavelli (1513-1521), l. I, c. σ. 93(τ. A', σ. 316).
2. Machiavelli (1513-1521), l. III, c. 1, σ. 195(τ. A', σ. 436).
3. Machiavelli (1513), c. 26, σ. 296(τ. A', σ. 275)

SOMMARIO

Una nova "lettura" dell'opera di Machiavelli bisogna spiegare chi sono i nuovi fattori che permettono un sostantivo avviccinamento dell' suo avviso e si multaneamente chi sono le ragioni che la storia delle idee le a lasciate senza degno. L'ultimo punto che collega questa ricerca con la nostra epoca, perché così si spiegano i fatti storici dei nostri tempi che costituiscono possibile questa "lettura". Nel quadro di questa procedura interpretativa il passato, dalla vista dei beni civiltà e della sua presenza sociale, non rimane uno mondo statico e strachiuso, ma comporre l'apertura di una procedura sintetica che diventa concettiva anche nei secoli prossimi.

Se le interessi teorici di Machiavelli cominciano dalla "Italia afflitta" (Discorsi, l. I, c. 10) e si riferiscono nella sua "rinnovazione" (Discorsi, l. III, c. 1), allora il suo progetto per l'unione della spezzata in tanti piccoli stati avversarii tra loro e la sua deliberazione dai "barbari" (Principe, c. 26) si dovrebbe proporsi da una affrontamento multiforme:

- a) di scoprirsi su tutte le opere di Machiavelli e non solamente nell' "Il principe".
- b) di collocarsi nei quadri storici della sua epoca, interpretarsi i motivi dell' suo concetto et simultaneamente il suo annientamento.
- c) di dilegarsi dall' Machiavellismo che gli hanno imputato i "antimachiavellici".
- d) di ritrovarsi i suoi contrassegni utopici e rendersi considerevoli.
- e) di representarsi come sfruttamento delle deduzione della filosofia della storia (interesse storico, concetto cyclico della storia, il porto della fortuna nel mondo umano e la possibilità della provisione) nelle elaborazioni delle presupposizioni sociali e ideologici (la monarchia come symbolo dello stato nazionale, la sommissione della "spiritualis" alla "temporalis potestas", la composizione dell' esercito stabile, la politica come creatrice dell'etica, l'istituzione dell' diritto positivo, la lingua comune e l'ideologia nazionale, la "virtù" come trasgressione della aristocrazia dell' sangue).

I. ΟΙ ΝΗΤΕΣ

N. Machiavelli, Tutte le opere (ἐκδ. M. Martelli, Firenze 1971):

A R. Becchi (9-3-1498) (31, 130)

Legazione al Duca Valentino in Romagna (1502)

Del modo di trattare i popoli della Valdichiana ribellati (1503)

(41, 56, 87, 121, 123, 131)

Discorso sopra le cose della Magna e sopra l' Imperatore (1509) (131)

De natura Gallorum (1511) (77, 78, 149)

Ritratto di cose di Francia (1512) (39, 48, 56)

Il principe (1513) (15, 16, 31, 40, 41, 48, 49, 56, 64, 65, 66, 70, 71, 102, 120, 121, 123, 130, 144, 145, 149, 156, 157, 162, 163)

Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio (1513-1521)

(15, 16, 17, 18, 33, 40, 41, 48, 49, 50, 51, 52, 56, 64, 66, 70, 71, 77, 78, 85, 86, 87, 88, 99, 101, 102, 109, 110, 112, 119, 122, 130, 131, 132, 133, 144, 145, 149, 162, 163)

A Fr. Vettori (9-4-1513) (15)

- (10-8-1513)(18)

- (26-8-1513)(149)

- (10-12-1513)(90)

- (31-1-1515) (15)

A L. Alamani (17-12-1517) (131)

Mandragola (1518)

Discursus florentinarum rerum post mortem junioris Laurentii

Medices (1520) (18, 31, 39, 41, 52, 57, 109, 132, 144)

Dell' arte della guerra (1521) (3, 15, 16, 17, 18, 52,

53, 56, 57, 70, 77, 78, 99, 100, 144)

Istorie fiorentine (1525) (31, 33, 41, 48, 49, 52, 70, 71, 78,

86, 87, 88, 98, 99, 101, 109, 110, 145, 149)

A Fr. Guicciardini (17-5-1526) (39)

Discorso o dialogo intorno alla nostra lingua (77)

Libro delle percecutione d' Africa per Henrico re de' Vandali(98)

N. Machiavelli, Istorie Fiorentine (ἐκδ. P. Carli, Firenze 1927), τ. 1,2 (15)

- , Dell' arte della guerra (Έκδ. P. Pieri, Roma 1937) (15)
- , Lettere (Έκδ. F. Gaeta, Milano 1961)
- , Il Principe (Έκδ. B. Cerdati, Torino 1972),
- , Έργα (Εἰσαγωγή, ἐκλογή, μετάφραση Τ. Κονδύλη, Ἀθήνα, "Κάλβος" 1971), τ. Α, Β'. (9)

2. ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA: Antike und Abendland
 AfK: Archiv für Kulturgeschichte
 APh: Archives de Philosophie
 B: Belfagor
 BHR: Bibliothèque d' Humanisme et Renaissance
 BR: Bucknell Review
 C: Cultura
 CJ: The Cambridge Journal
 CLS: Comparative Literature Studies
 CM: Critica marxista
 CS: Cultura e Scuola
 EPh: Études philosophiques
 ESR: European Studies Review
 GCFI: Giornale critico della Filosofia Italiana
 GIF: Giornale Italiano di Filologia
 GM: Giornale di Metafisica
 GSLI: Giornale Storico della Letteratura Italiana
 HR: Humanisme et Renaissance
 HZ: Historische Zeitschrift
 I: Italica
 IQu: Italian Quarterly
 IST: Italian Studies
 JHI: Journal of the History of Ideas
 JMH: Journal of Modern History
 JWCi: Journal of the Warburg and Courtauld Insitut
 MA: Le Moyen Age
 MLR: Modern Language Review
 NRS: Nuova Rivista Storica
 O: Organon
 PPol: Pensiero politico
 PS: Political Studies

QQ: Queen's Quarterly
RF: Rivista di Filosofia
RIFD: Rivista internazionale di filosofia del diritto
RLMC: Revue de Littératures Modernes Comparées
RMM: Revue de Métaphysique et de Morale
RNL: Review of National Literatures
RP: Review of Politics
RQ: Renaissance Quarterly
RSI: Rivista Storica Italiana
S: Sapienza
SS: Science and Society
STR: Studies in the Renaissance
StSt: Studi storici
TM: Temps modernes
ZfP: Zeitschrift für Politik
ZgS: Zeitschrift für gesamte Staatswissenschaften

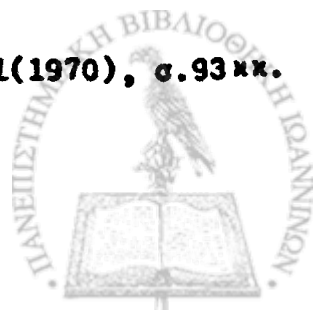

3. ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adamson, W.L., Hegemony and Revolution (Los Angeles 1980) (156)
- Albertini, R.v., Das florentinische Staatsbewusstsein im Übergang von der Republik zum Prinzipat (Bern 1955) (17)
- Alderisio, F., La Politica del Machiavelli nella rivalutazione dello Hegel e del Fichte, NRS, τ. 15(1931), σ. 273κκ. (24)
- Amiguet, P., L' Age d'or de la diplomatie. Machiavelli et les vénètiens (Paris 1963) (31)
- Anderson, W.S., Livy and Machiavelli, CJ, τ. 53(1958), σ. 232κκ. (119)
- Badaloni, N., Natura e società in Machiavelli, StSt, τ. 10(1969), σ. 675 κκ. (71, 88)
- Baron, H., Das Erwachen des historischen Denkens im Humanismus des Quattrocento, HZ, τ. 147(1932), σ. 5κκ. (99)
- Baron, H., The Crisis of the early Italian Renaissance, τ. 1,2 (Princeton, N.J. (1955) (87)
- Baron, H., The "Principe" and the Puzzle of the Date of the "Discorsi", BHR, τ. 18(1956), σ. 405κκ. (15)
- Basile, J., Il problema della "Fortuna" nella esperienza di N. Machiavelli, S. τ. 23(1970), σ. 55κκ. (119)
- Bates, Th. R., Gramsci and the Theory of Hegemony, JHI, τ. 36(1975)σ.351κκ(156)
- Bayley, C., War and Society in Renaissance Florence (Toronto 1961) (57)
- Beck, H., Machiavellismus in der englischen Renaissance (Duisburg 1935) (65)
- Berlin, I., The Originality of Machiavelli, σφό: Against the Current (Έκδ. H. Hardy, London 1979), σ. 25κκ, (85)
- Bleznick, D.W., Spanish Reaction to Machiavelli in the 16. and. 17. Centuries, JHI, τ. 19(1958), σ. 542κκ.(23)
- Bonadeo, A., The Role of the "Grand" in the Political World of Machiavelli, StR, 16(1969), σ. 9κκ. (71)
- Bonadeo, A., The Role of the People in the Works und Times of Machiavelli, BHR, τ. 32(1970), σ. 351κκ. (39)
- N. Borsellino, N. Machiavelli (Roma 1973)
- Bottigliero, L., Virtù e fortuna nel Machiavelli e nei suoi interpreti, σφό:

- Machiavelli(Milano 1951), σ. 119 κκ. (85, 120)
- Buci-Glucksmann, Chr., Gramsci et l' Etat (Paris 1975) (156)
- Burckhardt, J., Die Kultur der Renaissance in Italien (1860, έκδ., W. Goetz, Stuttgart 1952) (51, 87, 88)
- Burnham, J., The Machiavellians. Defenders of Freedom (New York 1943)(8,24,155)
- Brucker, G., Renaissance Florence (London 1969) (16)
- Butler, K.T., Louis Machon's "Apologie pour Machiavelle" 1643 and 1668
JWI, τ. 3(1939/40), σ. 208κκ. (32)
- Butterfield, H., The Statecraft of Machiavelli (1940, London 1960) (101)
- Cadoni, G., Libertà, repubblica e governo misto in Machiavelli, RIFD, τ.39 (1962), σ. 462κκ. (111)
- Cadoni, G., Machiavelli. Regno di Francia e "principato civile" (Roma 1974) (39)
- Calvetti, C.G., Spinoza lettore del Machiavelli (Milano 1972) (32)
- Cambareri, S., Il concetto di egemonia nel pensiero di A. Gramsci, στό:Studi Gramsciani (Roma 1958), σ. 97κκ.(156)
- Campiano, G., Montesquieu e le antiche repubbliche greche, RF, τ. 65(1974) (23)
- Cantinori, D., Machiavelli e la religione, B, τ. 21(1966), σ. 629κκ. (50)
- Caramella, S., Il Machiavelli critico di Tito Livio, στό: Umanesimo e scienza politica (Milano 1951) (101)
- Cardascia, G., Machiavelli et Jean Bodin, HR, 3(1943), σ. 129κκ. (32)
- Cassirer, E., Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance (Darmstadt 1969:1927) (87, 121)
- Cervelli, I., Machiavelli e la crisi dello stato veneziano (Napoli 1974) (17)
- Chabod, F., N. Machiavelli. Il segretario fiorentino (Roma 1953) (31)
- Chiappelli, F., Studi sul linguaggio del Machiavelli (Firenze 1952) (23)
- Chiappelli, F., Nuovi Studi sul linguaggio del Machiavelli (Firenze 1969) (23)
- Chiappelli, F., Machiavelli as secretary, IQu, τ. 14(1970), σ. 27κκ (31)
- Cioffari, V., The Function of Fortune in Dante, Boccaccio and Machiavelli, I, τ. 24(1947), σ. 1κκ. (130)
- Clark, R.C., Machiavelli. Bibliographical Spectrum, RNL, τ. 1(1970), σ.93κκ. (8)

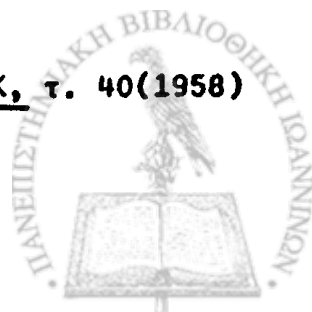
- Cochrane, E.W., Machiavelli 1940-1960, JMH, τ. 33(1961), σ. 113κκ. (8)
- Colish, M.L., The Idea of Liberty in Machiavelli, JHI, τ. 32(1971), σ. 323 κκ. (121)
- Collura, A.J., Machiavelli 's Concept of virtù and its Role in his major Works (χ.τ. 1969) (85)
- Costa, G., Le antichità germaniche nella cultura italiana da Machiavelli a Vico (Napoli 1977) (17)
- Curcio, C., Machiavelli nel Risorgimento (Milano 1953) (24)
- D' Andrea, A., The Political and Ideological Content of I. Gentillet's Anti-Machiavelli, RQ, τ. 23 (1970), σ. 397κκ. (23)
- Davidson, A.B., Gramsci and reading Machiavelli, SS, τ. 37(1973), σ. 56κκ. (156)
- De Vries, H., Essai sur la terminologie constitutionnelle chez Machiavel "Il Principe" ('s -Gravenhage 1957) (50)
- Di Napoli, G., N. Machiavelli e l' aristotelismo nel Rinascimento, GM, τ. 25 (1970), 215κκ. (18)
- Dionisotti, C., Cesare Borgia e Don Micheletto, RSI, τ. 79(1967), σ. 960κκ.
- Dionisotti, C., Machiavelli storico, CS, τ. 33/34(1970), σ. 120κκ. (99)
- Dotti, U., N. Machiavelli. La fenomenologia del potere (Milano 1979) (9)
- Duconseil, M., Machiavelli et Montesquieu. Recherche sul le principe d'autorité (Paris 1944)
- Duvernoy, J.-F., La pensée de Machiavel (Paris κ.δ. 1974) (144)
- Elkan, A., Die Entdeckung Machiavellis in Deutschland zu Beginn des 19. Jahrhunderts, HZ, τ. 119(1918), σ. 427κκ. (24)
- Ellinger, G., Die antiken Quellen der Staatslehre Machiavellis, ZgS, τ. 44 (1888) σ. 45κκ. (110)
- Esposito, R. La politica e la storia. Machiavelli e Vico (Napoli 1980) (120)
- Fabro, C., Campanella e Machiavelli, σρό: Umanesimo e scienza politica (Milano 1951), σ. 155κκ.

- Ferrari, G., Machiavel juge des révolutions de notre temps (Paris 1849) (40)
- Firpo, L., Le origini dell' antimachiavellismo, στο: Machiavellismo e anti-machiavellici nel Cinquecento (Firenze 1970), σ. 9κκ. (149)
- Firtgerald, D., Machiavelli and History, στο: (ed.) G.F. McLean, Truth and the History of Man (Washington 1969), σ. 121κκ. (101)
- Flanagan, T., The Concept of Fortuna in Machiavelli, στο: (ed.) A. Parel, The Political Calculus: Essays on Machiavelli's Philosophy (Toronto 1972), σ. 127κκ. (120)
- Friedrich II, L' Anti-Machiavel (1740, έκδ. C. Fleischauer, Genève 1958) (23)
- Gasquet, E., Le courant machiavélien dans la pensée et la littérature anglaises du 16. siècle (Paris 1971) (65)
- Gauchet, M., La logique du politique, "Critique", τ. 30(1974), σ. 907κκ. (9)
- Geerken, J., Homer's Image of the Hero in Machiavelli. A Comparison of Arete and Virtū, IQ, τ. 14(1970/71), σ. 45κκ. (85)
- Geerken, J.H., Machiavelli Studies since 1969, JHI, τ. 37(1976), σ. 351κκ. (8)
- Gentillet, I., Anti-Machiavel (1576, έκδ. C.E. Rathé, Genève 1968) (23)
- Gerschmann, K.-H., Über Machiavellis Modernität, AfB, τ. 17(1973), σ. 149 κκ. (110)
- Gerschmann, K.-H., Machiavellismus, στο: Historisches Wörterbuch der Philosophie, τ. 5(Basel-Stuttgart 1980) σ. 579κκ. (149)
- Gilbert, A.H., Machiavelli's Prince and its forerunners: The Prince as a typical book de regimine Principum(1938, N. York 1968) (41)
- Gilbert, F., Machiavelli, The Renaissance of the Art of War, στο: (ed.) E. M. Earle, Makets of Modern Stategy (Princeton 1943), σ. 3κκ. (56)
- Gilbert, F., Bernardo Rucellai and the Orti Oricellari. A Study on the Origin of Modern Political Thought, JWCI, τ. XI(1948), σ. 101κκ. (17)
- Gilbert, F., The Concept of Nationalism in Machiavelli's "Prince", StR, τ.1 (1954), σ. 38κκ. (16)

- Gilbert, F., Machiavelli and Guicciardini. Politics and History in 16, Century Florence (Princeton, N.J. 1956) (110)
- Gilbert, F., Florentine Political Assumptions in the Period of Savonarola and Soderini, JWCJ, τ. 20(1957), σ. 187 κκ. (52, 122)
- Gramsci, A., Noterelle sulla politica del Machiavelli (1932-1034), Quaderni del carcere, Έκδ. V. Gerratana, τ. III (Torino 1977) (8, 24, 32, 33, 41, 51, 56, 65, 78, 85, 131, 132, 144, 156-158)
- Grayson, C., Lorenzo, Machiavelli and the Italian Language, σφό: Italian Renaissance Studies. A Tribute to the late C.M. Ady (London 1960), σ. 410κκ. (77)
- Gruppi, L., 'Η Έννοια τής ήγεμονίας στόν Γκράμσκι (1972; μτφρ. Π.Δ. Καστορινού, 'Αθήνα 1977) (156, 157, 158)
- Guicciardini, Fr., Considerazioni intorno ai Discorsi del Machiavelli sulla prima deca di Tito Livio (1529), σφό=Scritti politici e Ricordi (Έκδ. R. Palmarocchi, Bari 1933) (41)
- Guillemain, B., Machiavel (Genève 1977) (165)
- Hale, J., Machiavelli and Renaissance Italy (London 1961) (15)
- Hale, J., Florence and the Medici (London 1977) (15)
- Hannaford, I., Machiavelli's Concept of Virtù in the "Prince" and the "Discourses" reconsidered, PS, τ. 20(1972), σ. 185κκ. (85)
- Harbison, E.M., Machiavelli's "Prince" and More's "Utopia", σφό:Facets of the Renaissance (Έκδ. W.H. Werckmeister, Los Angeles 1959), σ. 41κκ. (15)
- Hauser, S., Untersuchungen zum semantischen Feld Staatsbegriffe von der Zeit Dantes bis zu Machiavelli (Zürich 1967) (50)
- Hexter, J.H., Seyssel, Machiavelli and Polybius, StR, τ. 3(1956), σ. 75κκ. (112)
- Horkheimer, M., Machiavelli und die psychologische Geschichtsauffassung, σφό: Anfänge der bürgerlichen Geschichtsphilosophie. (1930, Frankfurt a.M. 1971), σ. 11κκ. (64)
- Huovinen, L., Das Bild vom Menschen im politischen Denken N. Machiavellis (Helsinki 1951) (123)
- Janoska-Bendl, J., N. Machiavelli:Politik ohne Ideologie, AfK, τ. 40(1958)

- Καμένεφ, Γρ., Πρόλογος στον Machiavelli(1934), "Εποχές", τεύχ. 3('Ιούλ. 1963), σ. 37κκ. (8)
- Keppler, H., Das Problem des Konflikts zwischen Politik und Moral bei Machiavelli (München 1928) (64)
- Kerr, C. W., The Idea of Fortune in Italian Humanism from Petrarch to Machiavelli (Harvard 1956) (130)
- Kluxen, K., Politik und menschliche Existenz bei Machiavelli (Stuttgart 1967) (122)
- König, R., N. Machiavelli. Zur Krisenanalyse einer Zeitenwende (Erlenbach-Zürich 1941) (31)
- Καζάζης, Ν., Σκέψεις περὶ τοῦ "Ἡγεμόνος" τοῦ Μακιαβέλλη, "Παρνασσός", τ. Γ'(1879), σ. 5κκ. (9)
- Καιροφύλλας, Κ., 'Ο Μακιαβέλλη λογοκλόπος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, "Ἑλληνικὴ Δημιουργία", τ. Γ(1949), σ. 676κκ. (130)
- Κονδύλης, Τ., Εἰσαγωγή, ὁ.π. (15, 16, 23, 24, 32, 50, 51, 110, 112, 122)
- Larivaille, P., Les Discours et l'évolution de la pensée politique de Machiavel(Paris 1977) (111, 112)
- Lefort, Cl., Machiavel et les jeunes (1971), στό:Les formes de l'histoire. Essais d' anthropologie politique (Paris 1978), σ. 153κκ(9,110)
- Lefort, Cl., Le travail de l'œuvre. Machiavel (Paris 1972) (23, 149)
- Luciani, V., Bacon and Machiavelli, I, τ. 24(1947), σ. 26κκ. (31)
- Macek, J., "La Fortuna" chez Machiavel, MA, τ. 77(1971), σ. 305κκ. (119)
- Machon, L., Apologie pour Machiavelle (1643, Londres 1668) (32)
- Mansfield, H.C., Machiavelli's New Modes and Orders. A Study of the Discourses on Livy (Ithaca-London 1979) (15, 49, 112)
- Marchand, J.-J., L' évolution de la figure de César Borgia dans la pensée de Machiavel, "Revue suisse d' Histoire", τ. 19(1969), σ. 327 κκ. (41)
- Marchand, J.-J., Niccolò Machiavelli. I primi scritti politici (1499-1512) (Padova 1975)
- Maritain, J., The End of Machiavellism, RP, τ. 4(1942), σ. 1κκ. (24)
- Martin, A.V., 'Η κοινωνιολογία τῆς Ἀναγέννησης (1932, μτφρ. Α. Βερυκοκάκη-

- 'Αρτέμης, 'Αθήνα 1979) (24, 57, 71)

Masiello, V., *Classi e stato in Machiavelli* (Bari 1971) (101)

Mastellone, S., *Venalità e Machiavellismo in Francia (1572-1610)* (Firenze 1972) (87)

Matheron, A., *Spinoza et la décomposition de la politique thomiste-Machiavellisme et Utopie*, AF, τ. (1978), σ. 29κκ. (32)

Mattei, R.de, *Dal Premachiavellismo all' antimachiavellismo* (Firenze 1970) (149)

Mazzeo, J.A., *Cromwell as Machiavellian Prince in Marwell's "An Horatian Ode"*, JHI, τ. 21(1960), σ. 1κκ.

Mazzeo, J.A., *Renaissance and Revolution* (1965, London 1967) (32, 49, 51)

Mehmel, F., *Machiavelli und die Antike*, AA, τ. 3(1948), σ. 152κκ. (110)

Meinecke, Fr., *Die Idee der Staatsräson in der neuren Geschichte* (1924), Werke, τ. 1(ε'κδ. W. Hofer, München-Wien 1976) (32, 40, 64)

Menapace, L., *L'Ombra di N. Machiavelli sul Concilio di Trento*, "Il Cristallo" 1970, σ. 17κκ. (23)

Merleau-Ponty, M., *Note sur Machiavelli*, TM, τ. 5(1949), σ. 577κκ. (149)

Montanari, F., *La poesia del Machiavelli* (Roma ²1968) (23)

Mossini, I., *Necessità e legge nell' opera del Machiavelli* (Milano 1962) (122)

Mouffe, Ch., *Hegemony and Ideology in Gramsci*, σ'ό(ed.) Ch. Mouffe, *Gramsci and Marxist Theory* (London κ.ά. 1979), σ. 168κκ. (156)

Moulakis, A., *Machiavelli*, σ'ό:(Hrsg.) W. Rothholz, *Das politische Denken der Florentiner Humanisten* (Kastellaun 1976), σ. 133κκ. (40,130)

Mounin, G., *Machiavel* (Paris 1966) (23)

Mussolini, B., *Preludio al Machiavelli* (1924), Opera omnia, τ. XX(Firenze 1956), σ. 251κκ. (24, 156)

Namer, E., *Machiavel* (Paris 1961)

Namer, E., *La nature humain chez Machiavel*, EPh, τ. 16(1961), σ. 307κκ.

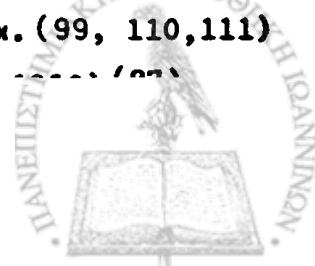
Namer, E., *Machiavel ou les origines de la sociologie de la connaissance* (Paris 1979)

Orr, R., *The Time Motif in Machiavelli*, PS, τ. 17(1969), σ. 145κκ. [=Machiavelli and the Nature of political Thought, London 1973, σ. 185κκ.]

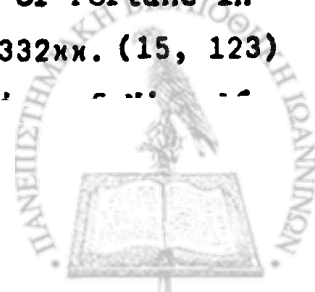
(110)

- Orsini, N., Bacone e Machiavelli (Genova 1936) (31)
- Orsini, N., Policy or the Language of Elizabethan Machiavellianism, JWCI, τ. 9 (1946), σ. 122κκ. (31)
- Paggi, L., Machiavelli e Gramsci, StSt, τ. 10(1969), σ. 833κκ. (78, 156)
- Paggi, L., Gramsci e il Moderno Principe (Roma 1970) (78)
- Panella, A., Gli Antimachiavelici (Firenze 1943) (23)
- Paparelli, G., Virtù e fortuna nel medioevo, nel Rinascimento e in Machiavelli, CS, τ. 33/34 (1970), σ. 76κκ. (120)
- Parazzoli, G., N. Machiavelli e la lezione liviana (Milano 1955) (119)
- Payot, R., J.-J. Rousseau et Machiavel, EPh, τ. 26(1971), σ. 209κκ. (24)
- Polin, P., Les régimes politiques et l'imitation des Anciens chez Machiavel στο: XVIe colloque internationale de Tours (Paris 1976), σ. 155κκ. (112)
- Pocock, J., The Machiavellian Moment (Princeton, N. J. 1975) (120)
- Pöggeler, O., Hegel et Machiavel, Aph, τ. 41(1978), σ. 435κκ. (24)
- Pollitzer, M., Frédéric II, disciple de Machiavelli, d'après les documents d'archives inédits (Paris 1966) (23)
- Praz, M., Machiavelli in Inghilterra (Firenze ²1962) (65, 149)
- Preus, J. Samuel, Machiavelli's Functional Analysis of Religion, JHI, τ. 40 (1979), σ. 171κκ. (50)
- Prezzolini, G., Machiavelli Anticristo (Roma 1954) (24)
- Price, R., The Senses of Virtù in Machiavelli, ESR, 3(1973), σ. 315 (85, 87)
- Price, R., The Theme of Gloria in Machiavelli, RQ, τ. 30(1977), σ. 588κκ.
- Procacci, G., Studi sulla fortuna del Machiavelli (Roma 1965) (31, 32)
- Quadri, G., N. Machiavelli e la costruzione politica della coscienza morale (1941, Firenze ²1971) (64)
- Raab, F., The English Face of Machiavelli. A Changing Interpretation, 1500-1700 (London 1964) (31, 149)
- Rathé, C.E., Inn. Gentillet and the first "Anti-Machiavel", BhR, τ. 27(1965), σ. 186κκ. (23)
- Reinhardt, K., Thukydides und Machiavelli (1943), στο: Vermächtnis der Antike (Εκδ. C. Becker, Göttingen ²1966), σ. 184κκ. (99, 110, 111)
- Rice, E.F., The Renaissance Idea of Machiavelli (Genova 1936) (31)

- Ridolfi, R., Vita di N. Machiavelli (1954, Firenze ¹1978) (15, 17)
- Ritter, G., Machtstaat und Utopie. Von Streit um die Dämonie der Macht seit Machiavelli und Morus (München-Berlin 1940) (24, 32, 33)
- Rousseau, C., La doctrine de la guerre de Machiavel, στό: La guerre et ses théories (Paris 1970) (56)
- Rubinstein, N., The Beginnings of N. Machiavelli's Career in Florentine Chancery, ISt, τ. 11(1956), σ. 72κκ. (31)
- Rubinstein, N., Machiavelli e le origini di Firenze, RSI, τ. 79(1967), σ. 952κκ. (101)
- Rubinstein, N., The Government of Florence under the Medici 1434-1494 (Oxford 1966) (16)
- Santangelo, V., Il concetto della storia in N. Machiavelli, GIF, τ. 15(1962), σ. 259κκ. (110)
- Sasso, G., Intorno alla composizione dei "Discorsi" di N. Machiavelli, GSLI, τ. 134(1957), σ. 482κκ., τ. 135(1958), σ. 215κκ. (15)
- Sasso, G., Machiavelli e la teoria dell' "anacyclosis" RSI, τ. 70(1958), σ. 333κκ. (=Studi su Machiavelli, Napoli 1967, σ. 161κκ.) (50, 110, 112)
- Sasso G., Polibio e Machiavelli, GCFI, τ. 40(1961), σ. 51κκ. (112)
- Sasso, G., Machiavelli e Cesare Borgia. Storia di un giudizio (Roma 1966)
- Sasso, G., Ancora su Machiavelli e Cesare Borgia, C, τ. 7(1969), σ. 1κκ. (41)
- Schellhase, K.G., Tacitus in the political Thought of Machiavelli, PPol, τ. 4(1971), σ. 381κκ. (110, 119)
- Schmölz, F.-M., Machiavelli. Die Trennung von Ethik und Politik, ZfP, τ. 10 (1963) σ. 131κκ. (64)
- Shackleton, R., Montesquieu et Machiavel, CLS, τ. (1964), σ. 1κκ. (23, 119)
- Skinner, Q., Machiavelli (Oxford 1981) (121, 123)
- Sorrentino, A., Storia dell' Antimachiavellismo europeo (Napoli 1938) (149)
- Stegmann, A., "Le Tacitisme", στό: Machiavellismo e Antimachiavellici nel Cinquecento (Firenze 1969), σ. 117κκ. (119)
- Stewart, H.L., Machiavelli and History, QQ, τ. 55(1948), σ. 270κκ.
- Stewart, P.D., Inn. Gentillet e la sua polemica antimachiavellica (Firenze 1969) (23)
- Tarlton, Ch.D., The Symbolism of Redemption and the Exorcism of Fortune in Machiavelli's "Prince", RP, τ. 30(1968), σ. 332κκ. (15, 123)
- Tarlton, Ch.D., Fortune's Circle: A Biographical Interpretation

Machiavelli (Chicago 1970)

- Tenenti, A., La religione di Machiavelli, StSt, τ. 10(1969), σ. 709κκ. (50)
- Tenenti, A., "Civilità" et Civiltà in Machiavelli, PPol, τ. 4(1971), σ. 161
κκ. (78)
- Thèvenet, J., Les idées économiques d'un homme d'état dans la Florence des
Médicis: Machiavel économiste (Villefranche 1922) (85)
- Tetel, M., Montaigne and Machiavelli: Ethics, politics and Humanism, RLMC,
τ. 29(1976), σ. 165κκ.
- Τεταρένκο, Α., 'Ηθική καὶ Πολιτική (1972, μτφρ. Φ. 'Αναγνωστόπουλου, 'Αθή-
να 1973) (8, 32, 64)
- Toffanin, Machiavelli e il "Tacitismo". La "Politica storica" al tempo del-
la controriforma (Padova 1921) (119)
- Toscano, A., Marsilio da Padova e Niccolò Machiavelli (New Jersey 1976) (41)
- Triandafyllis, C., N. Machiavelli e gli scrittori greci (Venezia 1875) (110)
- Tristani, J.-L., Machiavel ou le système indo-européen de la vertu, "Revue
philosophique de la France et de l'étranger", τ. CLXIV
(1974), σ. 305κκ. (85)
- Voisé, W., Machiavel et Guichardin ou la naissance de l'historisme moderne,
O, τ. 7(1970), σ. 147κκ. (99)
- Waley, D., The Primitivist Element in Machiavelli's Thought, JHI, τ. 31(1970),
σ. 91κκ.
- Werner, E., Machiavel et Platon, RMM, τ. 78(1973), σ. 295κκ.
- Whitfield, J.H., Savonarola and the purpose of "The Prince", MLR, τ. 44(1949),
σ. 44κκ. (50)
- Whitfield, J.H., Machiavelli's Use of Livy, σκό: (ed.) T.A. Dorey, Livy (Lon-
don-Toronto 1971), σ. 73κκ. (119)
- Wilkins, B.T., Machiavelli on History and Fortune, BR, τ. 8(1959), σ. 225κκ.
(112, 119)
- Williams, G.A., The Concept of "Egemonia" in the Thought of A. Gramsci, JHI,
τ. 21(1960) σ. 586κκ. (156)
- Wood, N., Machiavelli's Concept of "Virtū" reconsidered, PS, τ. 15(1967), σ.
159κκ. (85)

Zambelli, A., Le Considerationi sul libro del principe (Milano 1840) (16)

Zanghi, W.A., Post-Machiavellian political Thought and Tacitism (Illinois 1973) (119)

Zeppi, St., Studi su Machiavelli pensatore (Milano 1976) (120)

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

Amelung, H. 111

ΠΙΝΑΚΕΣ

1. ΟΝΟΜΑΤΩΝ

(Δέν περιέχει τὰ ὀνόματα τῆς Βιβλιογραφίας, ὅπου καί σημειώνονται — μέσα σέ παρένθεση — οἱ σελίδες τῆς ἔργασίας μου πού σχολιάζουν ἢ παραθέτουν τὰ ἔργα).

Aalders, G.J.D. 111	Barth, H. 33
Abel, G. 85	Battaglia, F. 111
Adelard von Bath 109	Baudry, L. 132
Adamson, W.L. 155	Bec, Chr. 120
Aegidius Romanus 48	Becker, M.B. 86
Ἀλκιδάμας 71	Belon, P. 100
Allen, D.C. 87	Besançon, A. 8
Allen, J.J. 120	Biondo, Fl. 99
Allers, R. 121	Μπιτσάκης, Εὐτ. 7
Amelung, P. 16, 17	Bloch, E. 26, 31
Andrieux, M. 15	Bobbio, N. 111, 157
Anselmus Cantuarensis 98	Bodin, J. 28, 32, 40, 57,
Antal, F. 120	100, 125
Apollonio, U. 155	Boethius 120
Ariosto, L. 57, 120	Bonaventura 121
Ἀριστοτέλης 18, 40, 46, 50,	Borgia, Cesare 37, 41
51, 70, 92, 98, 106, 111	Borkenau, Fr. 79
Aston, Lord 24	Born, L.K. 40
Augustinus 91, 98	Botero, G. 17, 19,
Ἀβερρόης 18, 47	Bracciolini, P. 61
	Broek, R.v.d. 102
	Brown, R.M. 77
Bacon, Fr. 17, 57, 65, 74, 78	Bruni (Aretino), L. 18, 31
81, 95, 100, 114, 120, 121, 125, 130, 144	Bruno, G. 98, 116, 130
Bäumler, R. 149	Buck, A. 99, 109, 130
Barrès, M. 82	Burke, P. 109, 112
Barclay, W. 23	Burnham, J. 8
Baron, H. 109	

- Burton, R. 128
 Bynkershoek, C. van 64
- Calcidius 98
 Campanella, T. 17, 18, 23, 35, 37, 40, 41, 44, 45, 50, 65, 83, 88, 93, 116, 149
 Cardanus, J. 100
 Carlyle, Th. 20
 Cassirer, E.
 Castiglione, B. 130
 Caterina della Sienna 44
 Caumont, J. de 48
 Cellarius, C. 94
 Χαλ κρόκουλος, Π. 9
 Chambers, R. W. 32
 Charron, P. 117
 Chastel, A. 64
 Chatelain, E. 77
 Child, J. 86
 Church, W.F. 23
 Cicero 40, 50, 96, 101, 114, 120
 Cilento, V. 48
 Cipolla, C.M. 56
 Claudianus 102, 119
 Clausewitz, C.v. 56
 Clemenz, M. 155
 Cochrane, R.C. 120
 Cole, Th. 111
 Colombo, Chr. 30
 Comparetti, D. 100
 Comte, A. 129, 133
 Condorcet, Marquis de 29, 129, 133
 Conrad of Hirschau 98
 Corning, H. 23
- Corradini, E. 155
 Costamagna, C. 155
 Courcelle P. 100, 122, 123
 Croce, B. 120
 Cromwell, Th. 28
 Curtius, E.R. 77
 Cusanus, N. 128
- D' Addio, M. 51, 71
 Dante Alighieri 43, 49, 72, 73, 77, 120
 Da Vinci, Leonardo 101, 105, 116, 121, 130
 Davis, N.Z. 132
 Δεμερτζής, Ν. 156
 Δημητράκος, Δ. 156
 Denifle, H. 77
 Deyon, P. 64
 Diderot, D. 20, 24, 31
 Διονύσιος 'Αρεοπαγίτης 39, 91
 Doni, A.F. 30
 Doren, A. 86, 130
 Dubois, P. 48
 Durant, W. 78
- Eisenstein, E.L. 77
 'Ελληνική Νομαρχία 16, 39, 40, 56, 57, 101, 111, 119, 131
 Emerson, R.K. 109
 Encyclopaedia 50
 Engels, Fr. 24, 39, 57, 65, 100, 154
 Enrico VII 43
 'Επίκουρος 82

Erasmus Roterodamus, D. 51, 130

Etter. E.-L. 119

Eulen, F. 122

Ferguson, J. 119

Ferguson, W.K. 112

Fichte, J.G. 138

Ficino, Marsilio 94, 101, 132

François I 72

Frederico II 37

Friedell, E. 24

Friedrich II von Preussen 19, 23, 148

Fritz, K.v. 111, 119

Fuhrmann, M.

Funkenstein, A.

Gaguin, R. 77

Gaillard, P. 99

Galilei, G. 130

Garin, E. 88, 109, 121, 156

Gatz, B. 109

Geldsetzer, L. 119

Gellius, A. 130

Gelzer, M. 111

Gentile, G. 130, 156

Γερωντικός, 'Αποσ. 9

Giamatti, A. Bartlett 100

Gilbert, F. 99

Gilson, E.

Γληνός, Δ. 99

Goclenius, R. 92

Gössmann, E. 109

Goethe 21

Goldast, M. 48

Gombrich, E.H. 52

Γοργίας

Gough, J.W. 71

Gould, J. D. 15

Gramsci, A. 5, 16, 20, 77, 131, 150-158

Green, L. 101

Gregorius IX 77

Grendler, P. F. 33

Guenée, B. 39

Guicciardini, Fr. 21, 38, 127, 130

Guillemain, B. 48

Guitmund, ἀρχιεπ. Aversani 100

Gusdorf, G. 77

Gut, Ph. 8

Gutenberg, J.

Häussler, R.v 110

Haffter, H. 119

Hamilton, J. 15

Hampe, K. 130

Harmening, D. 57

Harrington, J. 137

Harris, H.S. 156

Haskins, C.H. 99

Haydn, H. 51, 122

Hegel, G.F.W. 20, 24, 113, 120, 138, 144, 154

Heller, A. 87

Helvétius, C-A. 65

Ἡράκλειος 43

Herder, J.G. 20, 24

Ἡρόδοτος 110

Hobbes, Th. 40, 129

- Holbach, P.H.D 50
 Horkheimer, M. 65
 Hugo de S. Victore 57, 98
 Hume, D. 14, 143
 Huizinga, J. 51

 Jacobitti, E.E. 156
 Jansenius, C. 23
 Jesi, F. 33
 Joachim de Floris 99
 Jones, R. 109
 Jones, W.R. 16

 Καζόλης, Ν. 9
 Καξαντζάκης, Ν. 9
 Κατσούλης, Η.Α. 8
 Keller, A.G. 100
 Kelley, D.R. 99

 Kestenberg-Gladstein, R. 49
 Kirshner, J. 70
 Kisch, G. 70
 Klempt, A. 99
 Klibansky, R. 98
 Kluke, P. 155
 Kofler, L. 87
 Κονδύλης, Τ. 15, 16, 23, 24, 32, 50, 51, 110, 112, 122
 Κοραής, 'Α. 18
 Κούμας, Κ. 23
 Kranz, W. 121
 Κριτίας 45, 50
 Kudrna, J. 41

 Κυριαζόπουλος, Σπ. Δ. 17, 56, 57, 58
 Κύρκος, Β.Α. 7, 71

 Ladner, G. B. 100
 Lamartine, A. 31
 Landfester, R. 101
 Landucci, S. 78
 Larrain, J. 78
 Lecler, J. 50
 Leicht, P.S. 70
 Le Roy, L. 55, 57, 100
 Ley, H. 51
 Λένιν, Βλ. 156
 Levi, A. 123
 Levin, H. 33, 100
 Lewis, E. 51
 Lewis, W. 64
 Lewy, F. J. 40, 51
 Lignano, J. de 57
 Linder, R.D. 57
 Livius, Titus 101, 102, 119, 137
 Lorenzo de' Medici (duca d' Urbino)
     11
 Lorenzo de' Medici, detto il Magnifico 77, 127
 Lukács, G. 24
 Luther, M. 37, 64, 87, 147, 149
 Macchiochi, M.-A. 155
 Mach, E. 31

 Machon, L. 29
 Macrobius 132

- Maffei, D. 48, 70
 Maggiore, G. 156
 Manetti, G. 86
 Mannheim, K. 30, 31, 33
 Manuel, F.G. 110
 Marcks, E. 155
 Mariana, J. de 40, 51
 Marinetti, F.T. 155
 Marsilio da Padova 38, 41, 47, 86, 98
 Martialis 102
 Martin, H.J. 99
 Martyr, P. 30
 Marx, K. 24, 39, 86, 131
 Ματθαῖος 98
 Mattingly, G. 17
 Μαυροκορδάτος, N. 18
 Mazzini, I. 20
 Melachtho, Ph. 97
 Mesnard, P. 40, 87
 Mill, J. St. 133
 Μωάμεθ 37
 Mohl, R.v. 14
 Molière, J.B.R. 112
 Molland, A.G. 109
 Montaigne, M.de 51
 Montesquieu, C. de S. 22, 23, 40, 58, 132
 Morelli, G. 120
 Morus, Th. 11, 28, 29, 32, 64, 65, 80, 86, 87
 Mosca, G. 155
 Μοσχονά, Α: 9
 Μουλάκης, 'Α. 31
 Mousnier, R. 48, 85
 Müller, G. 88
 Muhlern, J. 88
 Mussolini, B. 20, 29, 33, 36, 155, 156
 Nelson, E.W. 17
 Nietzsche, Fr. 20, 62
 Νίκανδρος Νούκιος 135
 Νοῦτσος, Π. 15, 31, 39, 65, 71, 77, 78, 85, 98, 109, 120, 131, 132, 149
 Nystazopoulou-Pélékidis, M. 144
 Oncken, H. 33
 Oresme, N.
 Origo, L. 121
 Osenburg, F. C. 109
 Ovidius
 Παναγιωτάκης, N. 7
 Pandolfini, A. 75
 Panofsky, E. 130, 132
 Palmieri, M. 88, 100, 124
 Panella, A. 33
 Pareto, V. 20, 64, 155
 Patch, H.R. 130
 Patrides, C.A. 121
 Παυλίδης, Α. 9
 Παῦλος 100
 Pédech, P. 111, 119
 Perotto, N. 112
 Petrarca, Fr. 13, 16, 44, 49, 57, 67, 120, 137
 Petrus Damiani
 Petrus Lombardus 91
 Petty, W. 128

- Pico della Mirandola 81,115,121
 Philip, A. 144
 Philippe le Bel 42
 Φίλων 87
 Pistarino, G. 86
 Plamenatz, J. 61, 70, 85
 Πλάτων 28,50,51,106, 111
 Podiebrad, G.v. 144
 Πολύβιος 45,106,107,111,112,113,119
 Pomponazzi, P. 98
 Pope, A. 122
 Post, G. 39, 40
 Πουλιαντζής, Ν. 155, 156
 Poulet, C. 33
 Pratt, K.J. 52
 Πρεβελάκης, Π. 9
 Prêlot, M. 87
 Πρόκλος

 Rabelais, Fr. 61, 130
 Randall, J.H. 51
 Rankin, B. 122
 Rawson, E. 70
 Rehm, O.W. 49
 Reynolds, E. E. 31
 Richardus de S. Victore 87
 Richelieu 19, 128, 147,
 Riedel, M. 157
 Rienzo, Cola di 44, 49
 Ritter, G. 29
 Robespierre, M. 29, 36
 Rocca, M. 155
 Rochau, L. 32

 Rösting, M.S. 51
 Roover, R. de 85, 86
 Rossi, P. 157
 Rousseau, J.-J. 20,24,36,45,50,78
 Rubinstein, N. 52
 Rucellai, B. 17
 Rudolf, v. Ems 98
 Rufus, Quintus Curtius 17
 Russell, F. H. 57
 Russell, J. B. 98

 Sabine, G. A.
 Sabine, G. A. 23,28,33,51,56,70
 Saint-Simon, C.-H. 129
 Saint-Simon, M. de 144
 Salutati, C. 31, 149
 Sanford, E. M. 98
 Saresberiensis, I. 40
 Sassoferato, B. de 149
 Savonarola, G. 39,47,50,147
 Saxl, F. 130, 132
 Schalk, F. 100, 144
 Schellhase, K.C. 40, 119
 Schlobach, J. 100
 Schmidt, H.D. 65
 Schoenstedt, F. 40
 Schram, P. E. 49
 Seifert, A. 98
 Seneca 51, 121
 Sforza, Fr. 41
 Shackleton, R. 65
 Shorey, P. 119

- Sieben, E. 17
 Sigmund, P. E. 39, 121
 Silberner, E. 56, 144
 Singleton, C. S. 99
 Sismondi, J. C. 85
 Smith, Sir Th. 31
 Sombart, W. 86
 Sorel, G. 30, 33
 Spengler, O. 131
 Speroni, Sp. 74
 Spinoza 28, 32, 46, 85
 Spörl, J. 98, 109
 Stephani, J. καὶ M. 50
 Strauss, L. 133
 Swain, J. W. 52
- Tacitus 40, 110, 119
 Telesio, B. 65
 Tenenti, A. 33
 Tennemann, W. G. 23
 Θεοδώριχος 43
 Thiriert, F. 144
 Thomas Aquinatis 31, 40, 46,
 48, 51, 99, 124
 Thorndike, L. 100
 Thuau, E. 23, 64
 Θουκυδίδης 119, 131
 Togliatti, P. 155, 157
 Toynbee, A. 82
 Trautmann, W. 145
 Treves, P. 64
 Trier, J. 100
 Τρικούκης, M. 156
 Trinkaus, Ch. 122
- Trompf, G.W. 99, 111, 112
 Τσερπανλῆς, Ζ. 7, 8, 39, 48
 99
 Turquet de Mayerne, L. 85
- Ubaldi, P. 155
 Ullmann, W. 70
- Vagts, A. 9
 Valla, L. 48, 87, 117
 Vasari, G. 100
 Βέλκος, Θ. 33
 Vergerio, P.P. 96
 Vespucci, A. 30
 Vessey, D.W.T.C. 85
 Vico, G. 113
 Villari, P. 16, 79
 Viret, P. 57
 Virgilius 95, 100
 Virty, J. de 85
 Vitoria, F. de 48, 51
 Vives, L. 130
 Βλάχος, Γ. K. 64
 Vöchting, E. 16
 Voltaire 20, 23
- Walbank, F. 111
 Waley, D. 16
 Walker, D.P. 121
 Weigel, V. 121
 Weinstein, D. 52
 Weise, G. 120

Weisinger, 110

Wheeler, M. 17

White, L. 101

Wilcox, D. J. 101

Wilks, M. 39

Willms, B. 8

Wittram, R. 123

Wolper, R. S. 57, 58

Woodward, A. W. 110

Woolf, C.N.S. 149

Worsthock, P. J. 48

Zambelli, P. 98, 121

Zilsel, E. 65

2. ΘΕΜΑΤΩΝ

Ἄγριος καλός (buon selvaggio) 75, 78

ἀγροτοκομμουνισμός 28

ἀγωγή 46, 79, 83, 84

ἀλήθεια δεικλή 47

ἀλήθεια τῶν πραγμάτων 26, 152

ἀλχημεία 92, 115

ἀναγέννηση (βλ. καὶ Renaissance) 10

30, 44, 67, 73, 76, 81, 83, 93, 94

ἀνάγκη 113, 116, 119, 142

ἀνακύκλωση 107, 113

ἀναρχία 107

ἀναρχοσυνδικαλισμός 33

ἄνθρωπος καθολικός 83

ἀνθρώπινα ἔργα (cose umane) 83, 125

ἀντικοινωνία 42, 143

Ἀντίχριστος 104, 147, 149

ἀρετή (virtū) 57, 62, 69, 79-88, 97,
105, 106, 113, 114, 117, 120, 127,
141, 143,

ἀριστοκρατία 60, 64, 81, 103, 107, 138

ars moriendi 82

ἀριστοτελισμός 47

ἀρχαῖοι (antīqui) 105, 107, 109

ἀρχαιότητα 13, 27, 46, 54, 67, 74, 93,
97, 106, 140, 141, 142

ἀστρολογία 115

αὐτάρκεια 13, 17, 137

Βάρβαροι 5, 11, 13, 16, 30,

43, 44

βασίλεια 10, 35, 107

blocco storico 153, 157

Γαλιλαϊκή παράδοση 6

Gentiluomini 83, 86, 137

Γιβελλίνοι (Ghibellini) 33, 43,
97, 139, 146

γλώσσα 44, 72-78, 141

γλώσσα καθολική 74

γυνῶθι σαυτόν 94, 117, 119, 122

Γουέλφοι 30, 33, 37, 43, 97, 139

Δαιμονικός 20, 150

δανιηλικό σχῆμα 52

décadence 104

δεσποτεία ἀνατολική 40

δεσποτεία φωτισμένη 19

δημοκρατία 14, 26, 84, 107

δημοκρατία ἰδεατή 28

δημοκρατία τέλεια 69, 107

δημοκρατικού 20, 36

διαλεκτική 20

διανοούμενοι 88, 154

dignitas hominis 79, 115, 117

dignitas rusticana 75

δίκαιο θεῖο 35, 36, 66,
140

δίκαιο θετικό 63, 66-71,
72, 140

δίκαιο ρωμαϊκό 67, 70

δίκαιο φυσικό 36, 66, 68, 69, 92

disciplinae liberales 100

Donatio Constantini 48

δουλοκραυία 46, 81, 114, 124

Duce 20, 150

δυνατοῦ (*potenti*) 35

Ἐγωτισμός 62, 82, 87

ἐθνική-λαϊκή συλλογική βούληση 74,
78, 153, 157

ἐκκλησία 19, 28, 44, 45, 47, 59

ἐλευθερία 68, 121, 125

élite 20, 24, 150, 151

ἐμπόριο 10, 30, 80, 83, 103, 114,
121, 137, 139, 141

ἐξουσία κοσμική 37, 42-52, 60

ἐξουσία πνευματική 35, 42-52, 60

ἐπικουρισμός 82, 87

ἐπικράτεια (*estat*) 42

états généraux 35

εὐδαιμονία 82

εὐτοκία 29

ἐφευρέσεις 95

Ζωή θεωρητική (*vita contemplativa*)
82, 97, 126

ζωή πρακτική (*vita activa*) 12, 82,
86, 97, 126

Ἡγεμονία (*principato*) 14, 26, 84, 136

ἡγεμονία (κατὰ τόν Gramsci) 6, 150-158

ἡθική 8, 19, 26, 45, 59-65, 67, 140

ἥρωας 20, 114, 120

θανάτου μελέτη 46, 51

θέληση γενική (*volontè générale*)

θεωρία 46, 126, 152

θέωση 117

θρησκεία 26, 44

θρησκεία πολιτική 45, 147

Ἰδεολογία 29, 30, 62, 75, 105

ἰδεολογία ἐθνική 72-78

ἱεραρχία 28, 35, 39, 42, 59,
91, 115

ἱερέων ἀπάτη 45

ἰησουϊτισμός 19, 59

imperium 13, 43

industrie 122

ingenium 62, 82

ἰσορροπία δυνάμεων 13, 17, 151

ἰσκανοποίηση 81, 86, 139

ἱστορία δασκάλα τῆς ζωῆς 96,
97, 126

ἱστορία πραγματική 111, 113, 119

ἱστορία φυσική 95

ἱστορικό ἐνδιαφέρον 91-102

ἱστορισμός δημιουργικός 93, 99

Καθολικισμός 19, 42, 48, 60,
97, 147

καίσαροκρατισμός 43

καλό-κακό 45, 63, 68, 117

cives novi 86

κοινοκτημοσύνη 28, 61

κοινωνία άστική 12, 27, 35, 47,
60, 79, 104, 114, 116, 138, 140

κοινωνικό συμβόλαιο 20, 46, 51,
68

κοσμικοποίηση 45

κοσμοκολιτισμός 83, 93

κράτος 19, 45, 46, 47, 50, 59, 82

κράτος έθνικό 10, 21, 54, 66

κράτους μαρασμός 154

κυκλική θεώρηση της ιστορίας 95,
103-112, 113, 124, 142

Kultur 125

Λαϊκό πλήθος 80

λαός 36

latina ecclesiastica 72

latina rustica 72

λογική της δύναμης 7

μακρόκοσμος 115, 121

mechanicus 55, 57

μεγάλο (grandi) 68, 70, 71, 140

μελαγχολία 127, 128

μέλλον 5, 12, 27, 60, 103, 114,
125, 127, 129, 131, 141

memento mori 46, 82

Μεσαίωνας 27, 28, 46, 47, 54, 67,
94, 95

Μεταρρύθμιση 45, 61, 84, 147

μικρόκοσμος 115

μύηση 96, 101, 105

miseria hominis 79, 117

μνήμη 95

μοναρχία 21, 35-41, 107,
136, 138

μοναρχία παγκόσμια 13, 42, 47, 137

μοναρχίες τέσσερις 52

μοναρχικός 20

μοναρχομάχοι 19, 20, 36, 45, 66, 147

mos italicus 67

μύθος 29, 33

Nobilità 69

nobilitas 79

νέοι 75, 110, 127

νεώτεροι (moderni) 103, 105, 109

νόμος 66-71, 84

Ξαναφεουδαρχοποίηση 16, 81

Occasioni 82, 126

Όλιγαρχία 107

όργανισμός 92, 106

ούμανιστής 61, 73, 77,

ούτοκία 5, 11, 12, 26, 27, 29,
30, 33, 37, 60, 61, 63, 79, 152

όχλοκρατία 107

ozio 46, 51, 75, 82, 83, 106

Πανουργία τοῦ Λόγου 113

Εδάς 37, 42, 43, 44, 47, 139, 151

παραδείγματα 96, 101

παράδεισος έκίγειος 30

παράδοση 72, 91

παρελθόν 5, 12, 27, 60, 91, 105,
 125, 137, 141, 142
 παρόν 5, 12, 27, 46, 60, 91,
 105, 125, 127, 128, 137, 141, 154
 πατριωτισμός 9, 16, 20
 πεζικό 53-58
 Plebe 69, 88
 πόλεις-κράτη 13
 πόλεμος 14, 53-58
 πόλεμος δίκαιος 55, 57
 πολιτεία άριστη 18
 πολιτειών μεταβολή 106, 11, 112
 πολύτευμα μικτό 107, 111
 πολιτικά πάθη 138, 146
 πολιτική 8, 14, 19, 45, 59-65, 140, 152
 πολιτική αριθμητική 128
 πολιτική ζωή (vivere civile ή politi-
 co) 27, 35, 45, 83, 128, 140

 πολιτικισμός 140
 πολιτισμός 13, 75, 116, 141
 πράξη 46, 152
 πρόβλεψη 124-133
 πρόκληση-άπάντηση 82
 πρόνοια 113
 πρόοδος 129

 κυξίδα 55, 95
 κυροβολικό 53-58, 140

 Region di Stato 19, 37, 40, 60, 147
 ρατσισμός 150
 ρεαλισμός 92, 98
 ρεαλισμός πολιτικός 5, 26, 29, 59

Realpolitik 27, 31, 32
 regnum 42
 Renaissance 47, 100, 103
 renovatio 45, 50, 95, 128
 Risorgimento 16, 24
 Romanitas 16
 Ρώμη αιώνια 47, 49, 97

 Sanctio pragmatica 48
 Saturnus 128, 132, 138
 singularis ("είδικά") 92
 societā civile 153, 154, 157
 societā politica 153, 154, 157
 σπαρτιατικό πολύτευμα 67, 70, 141
 στράτευμα 53-58, 66
 στράτευση υποχρεωτική 42
 studium 42, 48
 σύμπτωση (caso) 107, 113, 119
 συναίνεση (consensus) 82, 153
 συσσώρευση κεφαλαίου
 σχεδιασμός 15
 σωφροσύνη 27

 Tacitismo 119
 ταρτουφισμός ήθελός 62
 tedesco 13, 16
 τρακεζιτικό σύστημα 80, 138
 τριαδική θεώρηση της Ιστορίας 67,
 94, 142
 τρίτη τάξη 28, 29, 125
 tumultī 69
 τυκογραφία 55, 74, 77, 95
 τυραννία 107
 τυραννοκτονία 37, 40

τύχη (fortuna) 25, 106, 113-123, 124,
127, 130, 142, 145,

ὔλη 92

universalia 92

ὑπεράνθρωπος 20

ὑποκρισία 60, 61

φασισμός 9, 20, 29, 150-151, 155-156

φουδαρχία 10, 27, 42, 53, 60, 61, 66,
79, 91, 114, 124, 137

φοίνικας 97

φορολογία 42

φουτουρισμός 150

φύση 55, 61, 68, 69, 71, 92, 94,
115, 125, 128, 130, 145, 152

φύση τοῦ πράγματος 73, 127

φῶς-σκοτάδι 27, 47, 67, 93, 107, 126

Χρῆμα 10, 14, 54

Χρονικά 95

χρόνος (πατέρας τῆς ἀλήθειας) 125, 130

χρυσός αἰώνας 30, 47, 94, 95, 104, 107

Ψυχολογία πολιτική 61

ᾠφελισμός 62

